

<http://www.znaci.net/00001/5.htm>

Preuzeto 3. 1. 2013.

Frederik Vilijam Dikin, *Bojovna planina* [preveo sa engleskog Momčilo S. Popović], Beograd : Nolit, 1973. Str. 316.

William Deakin: EMBATTLED MOUNTAIN (Bojovna planina)

Sadržaj

Prolog

Prvi deo

Drugi deo

Epilog

PROLOG

Dvadeset sedmog maja 1943. jedan bombarder britanskog ratnog vazduhoplovstva tipa "halifaks" uzleteo je u sumrak sa aerodroma kod Derne u severnoj Africi. U avionu su se nalazila dvojica britanskih oficira i četvorica sa drugim činovima, ukrcani s ciljem da izvrše jedan od mnogih specijalnih zadataka radi kojih se letelo iz tajnih baza u okupiranu Evropu. Njihova misija je bila samo na izgled jednostavna. Poduhvat nazvan typical sastojao se u tome da se padobranima noću u planine Crne Gore spusti grupa koja će zvanično predstavljati Britansku Glavnu komandu Srednjeg istoka akreditovanu kod Vrhovnog štaba jugoslovenskih partizana. Kapetan Stjuart (Stuart) i ja, kao oficiri, nosili smo izvesna uputstva iz Kaira, koja su se morala zapamtiti i usmeno preneti.

U toku prethodnih sedmica spuštene su pre nas dve grupe-prethodnice na neka mesta na severu, u Hrvatskoj i Bosni. Članovi ovih grupa bili su izabrani među jugoslovenskim emigrantima u Kanadi zbog poznavanja mesnih prilika u oblastima gde su spuštene nadobranima "na slepo", pošto je sekcija Uprave za specijalne operacije u Kairu marljivo proučila sve raspoložive obaveštajne podatke sa zadatkom da se pronade neka partizanska komanda u području na kome se vodila borba i iz koga se, kao što je bilo poznato, borba prenela prema jugu. S jednom misijom uspostavljena je radio-veza u roku od nekoliko sati i primljen je izveštaj da je prispela u Glavni štab jugoslovenskog partizanskog pokreta u Hrvatskoj. Druga grupa bila je spuštena u istočnoj Bosni, ali neposredni kontakt sa njom nije se mogao uspostaviti. Treća grupa, predvođena dvojicom britanskih oficira, krenula je 19. maja, s tim što je još pre nego što je tamo dospela Kairo telegrafski predložio da jednu od sledećih britanskih misija primi Vrhovni štab jugoslovenske partizanske vojske, čije mesto boravka nije bilo poznato.

Sedamnaestog maja stigla je u Kairo poruka partizanskog Vrhovnog štaba, preko misije u Hrvatskoj: "Smatramo logičnom saradnju sa

saveznicima. Neka pošalju jednog oficira za vezu u naš štab. Može se spustiti odmah u Crnoj Gori kod Durmitora .. ."

Posle brze instruktaže 20. maja naša grupa je nakon dva dana napustila Egipat, ne sačekavši dalje operativne pojedinosti, koje je trebalo da joj po dolasku preda misija sada pod rukovodstvom dvojice britanskih oficira pri partizanskom Glavnom štabu Hrvatske. Morali smo još da rešimo konačne tehničke pojedinosti u našoj bazi kod Derne, u Tripolitaniji u Libiji.

Znali smo samo da moramo ići u Crnu Goru. Karte je trebalo da proučimo na našem aerodromu u Africi, na koji smo 23. maja stigli vozom i kamionom iz Kaira. Čekao nas je i izvestan broj poruka partizanskog Vrhovnog štaba, nagoveštavajući teške borbe u rejonu spuštanja i okolnim predelima, gde su Nemci ubacili osam divizija. Hitno je zatražena britanska podrška iz vazduha i dat je spisak gradova koje bi trebalo bombardovati, na prvom mestu Sarajevo, bosanski glavni grad, u kome se nalazilo sedište nemačke komande koja je rukovođila operacijama: "Smatramo da je ovo u interesu saveznika". Nemci su planirali da očiste celokupno područje i da organizuju odbranu Crne Gore i Hercegovine "od savezničke invazije. Pošaljite brzo predstavnike i eksplozivni materijal".

Mada je naš glavni zadatak bio da izvršimo pripreme za zajedničke diverzije na glavnim komunikacijama na područjima koja su držali partizani, iz Londona je u poslednjem trenutku stiglo naređenje da se ne otpočne bilo kakvo snabdevanje te vrste sve dok naša grupa ne pošalje svoje prve izveštaje. Međutim, iz Kaira je već bila upućena radio-poruka partizanskoj komandi da ćemo joj doneti sanitetski materijal.

Dvadeset četvrtog maja primili smo presudan signal iz Crne Gore. Grupa za prijem čekaće nas na jednoj maloj zaravni blizu planine Durmitor sledeće noći. Britanci "neka više ne odlažu, jer Nemci sa

većim snagama hoće da prođu. U slučaju nevremena čekamo ih drugu večer".

To veče načinili smo konačan plan zajedno sa komandantom bombarderske eskadrile Kraljevskog ratnog vazduhoplovstva koja je bila određena za takve specijalne operacije.

Našu vazduhoplovnu posadu sačinjavali su mladi Novozelanzani: svi su imali manje od dvadeset jedne godine; komandir aviona bio je vodnik-pilot. Njihova bodra i pouzdana tačnost prilikom primanja poslednjih uputstava bila je zarazna.

Kad smo obavili poslednje pripreme, iz Kaira nam je, bez objašnjenja, naređeno da iznesemo iz aviona sanitetski materijal, koji je već bio najavljen partizanskom štabu. Trebalo je, dakle, da letimo u jednu nejasno shvaćenu bitku protiv zajedničkog neprijatelja ne noseći nikakvu vrstu pomoći i padajući samo na teret svojim prisustvom.

Naš bombarder "halifaks" uzleteo je, prema planu, sledeće večeri i uzeo određeni kurs u pravcu severa preko Sredozemnog mora. Vremenske prognoze bile su povoljne. Kada smo, leteći visoko, prešli granicu između Grčke i Jugoslavije kroz otvor za izbacivanje bombi mogli smo videti dole svetlosti neprijateljskih transportnih kolona kako se kreću putevima. Međutim, naš avion je upao u struje atmosferskog elektriciteta koje su nas snažno odbacile od naše maršrute preko Soluna ka Egejskom moru.

Članovi misije nisu imali kiseoničke aparate, i pošto je bombarder zbog vremenskih prilika bio prisiljen da leti na većoj visini, svi smo se, neprimetno, onesvestili - ne znajući da su nas okolnosti primorale da odustanemo od pokušaja da stignemo na ugovoreni sastanak.

U zoru smo se naglo povratili. Avion je leteo nisko iznad Sredozemnog mora, s topovima uperenim naviše, udaljavajući se brzo od nemačke lovačke baze kod Herakliona na Kritu i očekujući

neprijateljski napad iz vazduha, koji nije usledio. Posle devet časova leta spustili smo se, bez novih nezgoda, kod Derne.

Kao zatočenici vremenskih prilika proveli smo sledećih nekoliko časova u svojim šatorima na rubu aerodroma, svesni s kolikom nas napetošću očekuju osmatračke patrole s neupaljenim signalnim vatrama na mestu našeg odredišta.

Vazduhoplovna posada primila je novo uputstvo. U suton 27. maja ponovo smo se ukrcali u isti avion. U mraku, dok se "halifaks" sve više penjao, leteći prema severu, sedeli smo pozadi među zavežljajima i Opremom, uz brujanje motora, koje nam je onemogućilo nesuvislo, nepovezano časkanje uobičajeno u takvim trenucima, utonuli u zanemelu i bučnu osamljenost. Naš drugi noćni let protekao je bez nezgoda.

Već smo bili podesili padobrane i opremu kad nam je jedna pukotina među oblacima, u pomrčini, omogućila da ugledamo dole vatre u vidu krsta - ranije ugovoreni signal na zemlji. Naši časovnici su pokazivali tačno tri časa ujutru.

Motori bombardera malo su se utišali, pošto je pilot, smanjujući brzinu, okrenuo natrag da bi preleteo preko vatri. Odjednom je on upalio zeleno svetlo iznad izlaza iz aviona i mi smo, na nagli pokret dispečerove ruke, izbačeni u prostor.

Bela kupola jednog padobrana ledbela je nedaleko od mene na istoj visini sa mnom. Bio je to Stjuart, pa smo doviknuli jedan drugom pozdrav. Noć je bila tako mračna da nismo mogli razabrati konture zemljišta ispod nas. Samo su jarki odblesci topovske vatre osvetljavali sveobuhvatnu tminu.

Duvao je jak vetar. Naša grupa iskočila je na vieini od oko šeststo metara iznad najvišeg i najdivljijeg dela Crne Gore. Spuštali smo se brzo, daleko od vatri, koje su naglo nestale iz našeg vidokruga usled

konfiguracije zemljišta. Nekakva planinska struja podigla me je ponovo naviše. Potom sam, padajući brzo, u potpunom mraku, zatvorio oči, čvrsto stisnuo noge jednu uz drugu i opustio se, čekajući šta će biti. Tresnuo sam na zemlju, odahnuo i otkotrljao se, zaprepašćen.

Bilo je suviše mračno da bih mogao videti gde se nalazim i gde su se spustili ostali. Pošto smo se javili zvižducima, cela grupa se najzad okupila na jednom mestu i svi smo bili iznenađeni što nijedan od nas nije zaradio ni ogrebotinu. Označili smo svoj položaj džepnim lampama i avion je učinio širok zaokret da bi u drugom preletu spustio naše zalihe. Blesnuvši svetlosnim signalom u znak pozdrava, pilot nas je napustio, uzimajući kurs natrag prema Africi. Nije bilo nikakvog znaka vatri niti zvuka.

Ostavivši grupu kraj gomile skupljenih padobrana, krenuo sam u pravcu za koji smo se složili da mora voditi prema signalnim vatrama. Koračao sam s divljim izrazom na licu, i sa uperenim pištoljem. Posle nekoliko trenutaka sudario sam se s nekim mekim predmetom. Bio je to čovek, koji je nešto oštro uzviknuo na srpskohrvatskom jeziku. Odgovorio sam istim tonom, da sam britanski oficir. Čovek me snažno zagrlj, i ja sam jedva mogao nazreti visokog mladića u iznošenoj sivkastoj uniformi. Bio je to jedan od jugoslovenskih izvidnika koji je napustio vatre da bi nas potražio. Kad sam ga poveo ka mestu gde je čekala naša grupa, on opali iz puške u vazduh. Posle nekoliko sekundi začuh iza sebe šum koraka po travi. Začuvši pucanj, moji drugovi su se uplašili najgoreg.

Razdanjivalo se. Primetili smo da smo se spustili na jednu livadu na visoravni, široku stotinak metara i oivičenu sa svih strana stenjem i mnoštvom četinara. Onda nas je opkolila grupica mladića kličući u glas. Svaki od njih bio je obučen i naoružan na svoj način: neki su bili u sivkastim uniformama, drugi u iznošenim civilnim odelima svake vrste. Pošto smo sakupili ono što nam pripada i pošli, usledi živ

razgovor i otpočeo pitanja: zašto nismo došli ranije? odakle smo stigli? koliko imamo godina? kakve vojne činove imamo?

Sve ovo i još mnoštvo pitanja postavljali su mladići trčeći pored nas u raštrkanoj gomili oduševljeni i uzbuđeni ovakvim neobičnim susretom.

Za nekoliko minuta stigli smo na široku planinsku zaravan, unapred određenu za glavnu tačku našeg spuštanja. Mnoge signalne vatre, napravljene od granja u obliku grubog krsta, još su se dimile pri jasnoj svetlosti praskozorja.

Patrole su okolo tražile naše zalihe. Jedan visok oficir, u elegantnoj sivoj uniformi i visokim crnim čizmama, istupio je i pošao nama u susret predstavivši se kao "Veljko". On je bio upućen da dovede misiju u Vrhovni štab udaljen desetak kilometara odatle.

Imali smo kratak odmor u jednoj maloj kamenoj kolibi među grupom seljačkih kuća. Jedinu prostoriju u kući, kao i ulaz, ćutke su ispunila prijateljska nepoznata lica. Po tradiciji crnogorske gostoljubivosti, čak i u takvom jednom trenutku, na gruboj klupi čekali su nas hleb i rakija.

Postrojena je pratnja. Naša grupa je pošla peške u koloni po jedan, bodro odbivši ponuđene konje. Koračali smo s pojačanom energijom posle srećnog spuštanja. Bilo je jos rano. Vazduh je bio čist i oštar. Dok smo išli, "Veljko" nas je jednostavnim rečima obavestio o tome da su partizanske snage izložene teškom neprijateljskom pritisku, da im je zaliha oružja i municije pri kraju i da za ranjenike nema lekova, čak ni zavoja.

Naša mala kolona kretala se jednom stazom preko otvorenog zemljišta bez drveća, sa širokim poljanama i gomilama sivog stenja. Daleko ispred nas pružao se zupčast planinski venac, krunisan u sredini džinovskim vrhom Durmitora - za nas još jedna teška reč iz nedavne

radio-poruke - koji se ponosno uzdizao, dominirajući okolnim zemljištem, sa snežnom kapom iznad gustog šumskog pokrivača.

Približavali smo se jednoj raštrkanoj varošici. Kuće, retko poređane duž jedine ulice, bile su opljačkane i puste. S desne strane, na jednom skladnom brežuljku, nalazila se pravoslavna crkva sa kubetom u obliku glavice crnog luka; stajala je usamljena, kao simbol neke davne pobeđe nad Turcima. To mestašće, Žabljak, bilo je centar ovog kraja i, kako nam je "Veljko" rekao, prelazilo je nekoliko puta iz ruke u ruku u toku borbi vođenih za poslednje dve godine, a bilo je sa prekidima i sedište partizanske komande u Crnoj Gori. Prilikom svog poslednjeg boravka ovde partizani su varošicu spalili da bi neprijatelja lišili baze, a prethodnog dana bombardovali su je neprijateljski avioni, pa su mesne jedinice bile evakuisane. Većina stanovništva potražila je utočište u okolnim brdima.

Grupice seljaka stajale su duž ulice pažljivo posmatrajući strance u neobičnim uniformama. Mnogo je takvih prošlo ovim putem, ali sada se proneo glas da su među njima najzad prijatelji i saveznici. Povremeno bi odjeknuo kratak pljesak praćen rečima u znak uzdržane dobrodošlice.

Prošli smo pored skeleta kuća kad stazu ispred nas iznenada oivičiše proplanci s bukvama i svetlozelene livade. Drveće se lepezasto širilo na obe strane, skrivajući od pogleda ivicu tamne vode. Bilo je to Crno jezero, smirena krasota omeđena gustim drvećem, koje je unaokolo dosegalo do uske staze što je obeležavala širok krug oko obale. S one strane jezera, u kristalnom vazduhu, dominirala je prizorom planina Durmitor s padinama manjih grebena na bokovima.

Duž putanja koje su ovičavale jezero kretali su se, u koloni po jedan, brdski konjići noseći ranjenike - neme osobe upalih obraza, uvijene u pohabane čaršave, koje su se klatile na grubim drvenim sedlima, samarima.

Zaokrenuli smo naglo među drveće, i "Veljko" nas povede uz strminu, dok iznenada ne nabasasmo na grupu ljudi i žena koji su bili smešteni pod malim šatorima. Između njih su se kretale devojke raznoseći obed, i, s obzirom na njihovu odeću i ponašanje, čoveku, prepuštenom za trenutak maštanju, moglo je izgledati da je naišao na grupu skijaša na nekom planinskom odmoristu.

U sredini proplanka videli smo kako na grubo otesanoj kružnoj klupi od panjeva i oborenih grana sede naoružani ljudi u uniformama. Ustali su da nas pozdrave. Jedan od njih stupi napred, sa izgledom prirodnog autoriteta. Vitak i uredan, u svojoj uniformi, bez ikakvih oznaka čina, nosio je vojničku kapu i crne jahaće čizme.

U radio-porukama primljenim iz Crne Gore pre našeg polaska nije bilo otkriveno nijedno ime, i Britanci nisu imali nikakvih čvrstih dokaza o identitetu partizanskih rukovodilaca. Znao sam samo da se komandant partizanskih snaga u Crnoj Gori krije pod pseudonimom Tito.

Grupa Britanaca stala je pred njim mirno i vojnički ga pozdravila. Onda smo redom istupali i rukovali se sa Titom i oficirima oko njega.

Ovo su bili naši drugovi u toku sledećih meseci, ali naš prvi susret iznad Crnog jezera bio je obojen izvesnom naivnošću stranaca koji su još bili pod utiskom padobranskog desanta i lebdeli između dva odvojena sveta.

Bil Stjuart i ja dali smo podatke o sebi kratkim zapamćenim rečenicama. Naša misija bila je poslata po direktnim naređenjima britanskog komandanta Srednjeg istoka u trenutku kada je rat u Sredozemlju došao u fazu u kojoj će saveznici verovatno preduzeti ofanzivu. Bilo je poželjno da se usklade naši zajednički naponi i naročito da se dobije partizanska podrška za vršenje napada na neprijateljeve komunikacije koje prolaze preko jugoslovenske teritorije. Imali smo zadatak da izveštavamo o vojnoj situaciji u onim

oblastima koje drže partizani i da preko radija saopštavamo Titova gledišta našoj Komandi u Kairu.

I pored artiljerijske vatre koja je već bila oglasila naš desant, Tito je odgovarao prikladnim kratkim rečenicama. Pozdravio je naš dolazak u jednom teškom trenutku. Nemci su preduzeli operaciju da bi okružili i uništili njegove glavne snage u ovim pustim planinama bez hrane i zaštite. Pre našeg spuštanja izvršene su sve taktičke pripreme za prolazak partizanskih jedinica u severoistočnom pravcu, i glavne snage već su se nalazile u pokretu. Konačna naređenja višim komandantima Tito je izdao toga jutro, pred sam naš susret, i kad smo se mi pojavili među drvećem, konferencija se upravo završavala. Lanac partizanskih jedinica koje su štatile brda oko mesta našeg spuštanja kod Njegovuđa sada se povlačio. Neprijateljske patrole bile su u neposrednom dodiru s njima.

Tito i njegov štab ostali su pozadi zbog nas. Sada nam je bilo jasno zašto se u poruci koja je stigla do nas u Denu insistiralo na hitnosti. Kratko zadržavanje, izazvano vremenskim prilikama, pojačalo je napetost iščekivanja, pošto su najbliže nemačke jedinice opkoljavale Žabljak.

Partizanske jedinice koje su se nalazile oko aerodroma i Titove grupe s njegovim štabom predstavljale su "zaštitnicu i najlošije su hranjene".

Vazдушna podrška saveznika bila je hitno potrebna da bi se otupela oštrica neprijateljskog pritiska, a eksplozivnim sredstvima mogli bismo dogovorno napadati na železničke pruge i puteve kojima pristižu Nemci i njihovi saveznici u bitku koja je u toku, kao i u Grčku i dalje u severnu Afriku.

Trebalo je da zajedno raspravimo o tim stvarima.

Potom smo posedali u krug i svaki od nas stupio je u nevezan razgovor sa svojim susedom, gotovo nesvestan dramatičnosti susreta.

Učtivo pitanje da li je sa našom grupom stigao najavljeni sanitetski materijal moglo je samo ostati bez odgovora. Mogli smo jedino reći da drugi avioni treba da nas slede.

U toku razgovora za vreme obeda, među šatorima, Tito je, neposredno i bez primesa ironije upitao zašto britanska komanda nije do sada poslala neku reprezentativnu misiju; da tome nije razlog što je jedna ranija grupa, pod komandom majora Atertona (Atherton), koja je stigla u glavnu partizansku komandu početkom prošle godine, nastradala, i da li mi mislimo da su za tu nesreću krivi partizani. Stjuart i ja odgovorili smo da se u Kairu nije tako tumačio taj događaj i da će biti vremena za razgovor između nas o svim pitanjima.

Pripreme za prihvatanje naše misije držane su u strogoj tajnosti, i stanovnici okolnih sela ozbiljno su upozoreni na to. Godinama docnije sećali su se oni, sa izvesnom zebnjom, kako su se jedne noći, u pomrčini, spustili s neba stranci. Puste planine Durmitora imaju svoje tajne: jezera iz kojih u određeno vreme izlaze đavoli da bi igrali i odakle se pojavljuju zmije. Možda su i nas uključili u takve legende.

Za četvrtu koja je očekivala naš dolazak bio je to nov zadatak, koji je predstavljao ozbiljnu odgovornost. Neki od njih proveli su početkom prošle godine tu, u blizini, više nedelja sa sličnim zadatkom: da prihvate jednu sovjetsku misiju koja nikad nije stigla.

Ljudstvo je uzeto iz Pratećeg bataljona Titovog štaba. Rečeno im je da su dužni da sačekaju dolazak jedne britanske misije koja će se spustiti padobranima, i da moraju držati u tajnosti i svoje prisustvo i naš dolazak.

Prihvatna grupa otišla je u selo Njegovuđe, gde joj je naređeno da načini gomile od granja u obliku krsta sv. Andreje, koje će zapaliti samo kad iznad toga rejona bude kružio avion nepoznat osmatračima po svom obliku. Ako bi se vatre zapalile prerano, mogli bi ih primetiti Nemci, pa bi ih njihovi lovci prilikom noćnog patroliranja mogli

bombardovati ili bi neprijatelj, na osnovu ranijeg iskustva sa sličnim britanskim grupama, posluživši se varkom, pokušao da nas namami da se spustimo na njihove položaje.

Britanski avion trebalo je da stigne između deset i dva časa noću između 24. i 25. maja. Osmatrači su uzalud čekali. U zoru su gomile granja skrivene u okolnu šumu. Sledeće večeri, u sumrak, ponovo su postavljene na Njegovuđskom polju. Pored svake hrpe nalazio se jedan vojnik sa šibicama.

Ljudi su bili uzbuđeni i nestrpljivi. Buka aviona predstavljala je ranije za njih uvek znak opasnosti. Prvi put trebalo je da dočekaju prijatelje iz vazduha.

Noću između 27. i 28. maja osmatračke grupe čule su brujanje avionskog motora. Naš bombarder načinio je krug, i uskoro su obrisi limenih kutija i ljudi lebdeli u vazduhu, spuštajući se izvan vatrenog kruga.

Osmatrači su napeto očekivali dolazak prijatelja. "Stranci su se", pisao je jedan iz partizanske Prateće čete, sećajući se događaja, "morali osećati manje sigurno. Sam desant na ovom terenu i u tom času nije bio prijatna stvar, jer je uvek postojala mogućnost da se padne u nemačke ruke."

Od nas se od prvog časa mnogo očekivalo. Vesti o našem spuštanju stigle su do susednih jedinica i o tome se diskutovalo na noćnim sastancima koje su držali komesari. Mi smo predstavljali simboličnu vezu sa spoljnim svetom i naše fizičko prisustvo rečito je govorilo o tome da je prvi put prekinuta izolacija naših novih drugova.

Jedan od hrvatskih rukovodilaca, Vladimir Bakarić, pisao je docnije: "Saznali smo da se kod Žabljaka spustila saveznička vojna misija što se odmah pročulo po bataljonima. Na koncu smo dobili dugo očekivano i veliko moralno priznanje naše borbe. Shvatili smo da će

to imati ogroman značaj za dalji razvoj političke situacije u zemlji i na tok rata."

Naš dolazak izazvao je bujicu srdačnih osećanja. Kao što se izrazio jedan od svedoka našeg prvog susreta s Titom: "Imao sam utisak da ovde u ovom jelaku iznad mirne dubine malog jezera počinje da izvire i da se široko i na sve strane preliva velika istina o herojskoj borbi jugoslovenskih partizana."

Naša grupa rastala se od Tita oko podne toga dana i smestila se u maloj kolibi na obali jezera, kamo su bile donesene naše zalihe i radio-oprema sa mesta gde smo se spustili.

Britanskoj misiji obezbeđena je lična pratnja iz sastava Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba.

Ovi vojnici trebalo je da budu naši verni čuvari u danima koji su dolazili. Bili su to prvi partizani koji su se svakodnevno nalazili u našem društvu - minijturni svet vojnih jedinica na koje ćemo nailaziti.

Komandir je bio "Tomo", mlad seljak kome su pobili ženu i decu. Nije imao nikakve škole, nije znao ni da čita ni da piše. Njegova zdepasta prilika mogla se videti u svako doba: kako postrojava našu odrpanu četvu, kako nadgleda istovarivanje naših radio-stanica prilikom kratkih zastanaka i kako, za vreme retkih odmora, podiže naše improvizovane šatore napravljene od padobrana.

"Tomo" je bio ćutljiv i neustrašiv mladić, staložen i bez osmeha; kao i njegovi drugovi vojnici, naviknut na krajnje napore i ravnodušan prema opasnosti.

Poginuo je za vreme jedne docnije akcije.

Među ostalim članovima naše pratnje nalazila su se dva dečaka od petnaest godina, jedan nastavnik muzike, i Jagodinac, Srbin, stolar po zanatu, pismen i čio, ubeđen da se bori za novi, bolji svet.

Kasno posle podne došao je do nas "Veljko" s porukom od štaba da moramo krenuti čim padne mrak. Nismo bili iznenađeni.

Šume oko nas oživele su od naoružanih ljudi. Predali smo naše suvišne zalihe štabu, da ih podeli, i sa svojom pratnjom i mazgama natovarenim radio-stanicama i najnužnijom ličnom opremom pridružili smo se koloni u pokretu. Padala je sitna kišica. Forsirani marš koji je započeo te noći završio se neka dva meseca docnije.

Planina Durmitor, svojim najvišim vrhom, Bobetinovim kukom, uzdiže se na preko hiljadu sedam stotina metara. Strme litice, u raštrkanim skupinama, dominiraju nad brdskom visoravni, nadvijenom nad dubokim kanjonima Tare na istoku i Pive na zapadu, koji sa obe strane štite ovu planinsku "tvrđavu". Nema nikakvih staza preko visokih strmina, i večiti snegovi rese visoravni. Izuzev retkih kamenih obora za ovce i drvenih ovčarskih koliba, na pustim pašnjacima nema nikakvih ljudskih naselja. Ali planina je kroz generarije bila utočište i njene pećine i pošumljeni klanci bili su skrivališta crnogorskih plemena u opasnim vremenima.

Ovaj predeo neprijatelj je izabrao za poprište gde će uništiti jugoslovenski narodnooslobodilački pokret, čije je glavne snage trebalo saterati u krševiti, neplodni trougao oivičen kanjonima reka Tare i Pive i planinskim lancima.

Bitka koja je bila u toku predstavljala je trku za zauzimanje visova i rečnih prelaza. Liniju Tare prema istoku, koju su držali Jugosloveni, sada su bile zatvorile nemačke borbene grupe.

Da bi osujetile stezanje obruča na najvažnijim sektorima na zapadu i prema severu, glavne partizanske snage mučno su se probijale napred

u nameri da zadrže prelaz na Pivi, visove Vučeva i teren iza njega. Kolona sa Vrhovnim štabom nalazila se pozadi glavnine snaga, kao poslednja grupa koja je trebalo da se uključi u kritični manevar kojim je Tito sada bio zauzet - u probijanje radi otvaranja pravca za izvlačenje iz sve tešnjeg obruča Nemaca i njihovih saveznika.

Prelazak preko planinskog lanca Durmitora, u toku noći 28. maja, za članove Britanske misije, koji su se spustili padobranima u zoru prethodnog dana dolazeći iz Afrike, bio je fizičko i duševno uvođenje u jedan drukčiji rat. Mada izvežbani vojnici, mi smo bili ljudi iz gradova, koji su posle nekoliko časova leta kroz vazdušni prostor bili prinuđeni da učestvuju u dugom maršu jedne vojske naviknute, po instinktu i tradiciji, na ratne napore bez poštete, vojske koja se borila za opstanak u okrutnim planinama, koje pružaju odmor i utočište samo onima koji mogu da se popnu na njih i zagospodare njima, upućeni u njihove tajne više od neprijatelja.

Mi nismo bili dovoljno svesni hladne veze između planine i vojske dok kolona nije počela da posrće kroz gustu zavesu kiše i da se kliza po stenju na lapavici. Ostalo nam je nekoliko ogrebotina kao uspomena na te časove. Moj radio-telegrafista, tada desetar, Volter Routon, toliko se izudarao prilikom spuštanja da se - što meni u to vreme nije bilo poznato - nije sećao nikakve nezgode do sledećeg dana. S vremena na vreme teturali smo se i kretali samo uz svestan napor volje.

Pljusak i gusta magla skrivali su nas od nepritateljskih aviona, i sledeći časovi protekli su bez naročitih događaja u našoj marševskoj koloni. Kretali smo se s kratkim zastancima, prema desnoj obali kanjona Pive. U ranim časovima 2. juna potražili smo zaklon u pećini na padini brda kod mesta Barni Do, bez hrane i vode. Zavesa magle i oblaka bila se podigla, i Nemci su preko dana tragali iz vazduha za ciljem - jedinim preostalim mostom preko Pive ispod nas.

U rano večer sišli smo jedinom blatnjavom stazom usečenom u strmu planinsku stranu na obalu reke, gde su obe strane klimavog visećeg mosta bile označene svetlosnim signalima. U njihovoj treperavoj svetlosti kretale su se senke prednjih kolona, prikupljale se i polako prelazile u slučajnim grupama. Bilo je među nama Italijana zarobljenika, veoma bedna izgleda i dirljivih u svom ćutljivom nastojanju da budu od koristi. Mnogi od njih nosili su nosila sa ranjenicima; drugi su, sa urođenom veštinom, podsticali tepanjem natovarene mazge niz nevidljivu stazu, koja je izgledala strma kao strana nekog velikog zida. S vremena na vreme neki krik i kotrljanje kamenja oglašavali su samrtni pad mazge, konja ili nekog druga preko ivice planinske putanje koja vodi ka reci.

U ponoć se štab zajedno sa grupom iz Pratećeg bataljona i Britanskom misijom okupio u jednoj drugoj, prostranijoj pećini na putu koji se penjao ka porušenom seocetu Mratinju - poprištu borbe prsa u prsa u toku prethodnih časova. Ova izdignuta tačka vladala je prelazom preko reke, kojim je cela vojska morala preći ili nestati.

U toku dana 3. juna Tito je u istoj pećini održao sastanak Vrhovnog štaba i viših komandanata. Ovde je odlučeno da se glavna operativna grupa podeli na dva dela:

Prva i Druga divizija, zajedno sa Vrhovnim štabom, trebalo je da se probiju u zapadnom pravcu, putevima koji vode do poslednje rečne prepreke, Sutjeske, da pokušaju prodor preko glavnog sarajevskog puta i da stupe u vezu sa jakim partizanskim snagama u istočnoj Bosni; druga grupa, sastavljena od Treće i Sedme divizije, uz glavni zadatak da štiti centralnu bolnicu sa oko tri hiljade ranjenika, imala je da se bori pozadi na putevima iza nas do klanaca Tare i da, kroz neprijateljski obruč, koji je sada bio čvrsto zatvoren duž linije te reke, izbori prolaz ka istoku, u relativno mirni Sandžak, oblast koja leži između Crne Gore i Srbije.

Stjuart i ja, zajedno sa ostalim članovima misije, smestili smo se u jednom uglu pećine određenom za nas. Posle konferencije Tito je prešao kod nas da nam izloži suštinu svojih odluka.

Priroda zemljišta, na dnu kanjona, noćni pokreti i neprijateljska aktivnost iz vazduha preko dana onemogućili su nam svaku redovnu radio-vezu sa Kairom. Kada bi ugrabili neki momenat, naši radio-telegrafisti nastojali bi da postave antenu, često uzalud, kao što se dešavalo na strmim obroncima, koji su predstavljali prepreku, ili među drvećem. Iznenadno naređenje za pokret ili prelet aviona ometali su rad, tako da nije poslata nijedna poruka.

U četiri časa ujutru 4. juna našim kolonama predstojalo je penjanje preko litica na levoj obali Pive.

Visoko iznad kanjona reke Pive, koju smo prešli prethodne noći jedinim pešačkim prelazom, ležali smo u grupama, kao tamne prilike prema beloj planini, među stenjem koje ne zaklanja i šipražjem trnovitih zakržljalih biljaka. Duboko ispod nas, iznad vijugave linije reke, neprijateljske "štuke" obrušavale su se na poslednji preostali most, koji je labavo visio kao jedina veza između nas i onih - a bilo ih je mnogo - koji su se još gomilali na drugoj strani. Ova klimava konstrukcija, koja je na momente iščezavala u dimu i prašini od eksplodiranih bombi, podsećala je na simboličnu vezu između života i smrti. Piva je bila Stiks u toku kratkih časova toga dana. Mi smo, na našoj strani, bili prikovani na otvorenom prostoru. Gola planina koja se pružala ispred nas prema zapadu nije predstavljala pribežište, a iza nas, prema istoku, na daljoj strani kanjona, skupljali su se naši drugovi na stazama koje vode naniže do granice gde moraju preći ili poginuti.

Za trajanja dnevne svetlosti iznad naših glava neprekidno su kružili neprijateljski avioni, vrebajući svaki pokret na golim i bezvodnim visovima.

Bila je to pozornica jedne zlokobne trke. Iza planinskih lanaca neprijatelj je stezao обруч isturenim jedinicama, težeći da zatvori krug oko glavnine partizanskih snaga, sputanih svojim ranjenicima i kolonama poljskih bolnica.

To je bila trka i s vremenom i sa svetlošću. Dan je pripadao neprijatelju. Avioni, uz podršku brdske artiljerije, imali su zadatak da love naše borbene jedinice, da razbijaju njihovu vojničku koheziju, ograničavaju im pokretljivost, mitraljirajući poslednje komore na mazgama, da slabe moral vojnika vezanih za vlastite ranjenike košenjem i bombardovanjem dugih kolona na uskim putevima.

Živeli smo za noć, kada je planina postajala naša. Svaki dobijeni dan bio je korak napred. Oživeli bismo kad padne mrak i išli pipajući napred.

Ujutru, pošto smo prešli reku, kurir iz Štaba doneo je jednu zaplenjenu nemačku zapovest. Bilo je to radio-naređenje komandanta nemačkih trupa u Hrvatskoj koji je komandovao celokupnom operacijom upućeno jedinicama. "Posle uspešnog i potpunog zatvaranja обруча komunisti će pokušati da izvrše delimičan proboj fronta. Naređenje: nijedan čovek sposoban da nosi oružje ne sme živ napustiti обруч. Žene treba pretresti da slučajno nisu prerušeni muškarci."

Nekoliko časova pre potpisivanja ovog naređenja mi smo ležali na afričkom pesku, ispred aerodroma kod Derne, čekajući da se ukrcamo u bombarder "halifaks", iz koga smo pre dve noći iskočili iznad planina koje leže južno od nas. Pozornica pustinjskog ratovanja obojenog viteškim ponašanjem između regularnih armija, bila je sada van domašaja naše mašte. Kada sam za vreme jednog od kratkih zastanaka, nevidljiv u pomrčini, promrmljao glasno za sebe: "Zamisli da smo samo pre nekoliko časova bili u severnoj Africi", jedan razgovetan ženski glas odgovorio je na francuskom: "Pre nekoliko dana ja sam bila u koncentracionom logoru." Ali ovaj nepremostivi jaz između naših iskustava malo je značio u tom trenutku.

U kratkom vremenskom razmaku od nekoliko dana - pod okriljem nepoznavanja stvari koje je postepeno iščezavalo - bili smo gurnuti u epsku borbu koja se vodila u jednom kotlu. Nije bilo ni fronta ni boravišta. Bili smo uvučeni u jedan zatvoren i jednostavan svet. Nismo imali prošlosti, a budućnost bi se mogla računati na minute.

Naši životi bili su svedeni na usko područje pogleda, zvukova i osećanja. Izuzev u vazduhu, neprijatelj je bio još nevidljiv za nas koji smo se nalazili u koloni Štaba. Činilo nam se da se krećemo po mesečevoj površini hirovito osvetljavanoj noću blescima artiljerijske vatre i signalnih raketa. Planina je bila negostoljubiva i hladna, izrovana kraterima strmih klanaca i besputnim, kamenjem posutim pustarama, bez ljudskih staništa, izuzev retkih skupina napuštenih avetinjskih katuna - kamenih skrovišta za ovčare u letnje vreme.

Ovo je bila naša maršruta posrtanja, naše pokretno bojno polje. Jedinice ispred nas i na bokovima borile su se za svaki vis, za svaku kosu. Svaki vrh morao se zauzeti i osigurati pre neprijatelja. Svaki korak bio je teško izborena trka do sledećeg vrha, izgubljena ili dobijena u oštrim sudarima.

Krećući se noću u ćutljivim kolonama po jedan, čovek se povlačio u sebe, bez misli, ali ipak je bio deo jedne ljudske družine, nevidljive u mraku, koja povremeno ispušta uobičajene glasove što prekidaju osamljenost i podstiču životni instinkt gomile. Komande izgovorene šapatom i kratka saopštenja prenošena duž svake kolone bili su znaci pomoću kojih smo živeli. Pokret. Odmor. Nema veze. Kretali smo se kao slepi, i opstanak je zavisio od međusobnog dodira. Strah je bio pritajen i teško primetan: njegova najsvesnija i najoštrija slika u svesti bila je pomisao na to da se bude izgubljen i ostavljen sam pozadi.

U zoru 5. juna Vrhovni štab se zadržao kod grupe napuštenih drvenih koliba na ivici malog gaja Mrkalj-Klade.

Zaustavili smo se pod drvećem, gde je Štab ostao sledeća dva dana. Komandanti Prve i Druge proleterske divizije, čiji su prednji delovi vršili pritisak na neprijateljsku barijeru ispred nas, došli su da se posavetuju sa Štabom.

Tada donesene odluke bile su poslednje naredbe iz centra izdate za proboj glavne operativne grupe. Taktičke odluke trebalo je otada da donose komandanti svaki za svoju jedinicu.

Predstojalo je nemilosrdno hrvanje obeju strana za inicijativu, u nastojanju operativne grupe da održi slobodan uzan međuprostor u neprijateljskom obruču koji se sužavao pred isturenim jugoslovenskim jedinicama, koje su se nalazile na reci Sutjesci prema zapadu. Ovde se moralo izvršiti konačno forsiranje, morao se zauzeti put kojim odi preko pošumljenih visova Zelengore na drugoj strani reke, i morali su se na juriš osvojiti nemački položaji, pojačavani iz časa u čas.

U obližnjoj šumi zakopani su glavni arhivski materijali Vrhovnog štaba i Centralnog komiteta Komunističke partije. Ovaj simbolični čin obeležavao je kritični čas.

Tada je izdato još jedno naređenje: da sve jedinice partizanskih snaga zakopaju ili unište teško naoružanje i opremu. Na taj način sve jedinice bile su suočene s razmerama bitke koja se sada vodila za prelazak preko Sutjeske i brda iza nje. Samo u pokretljivim i odvojenim grupama vojska je mogla da se probije i da preživi.

U suton 6. juna Vrhovni štab je krenuo ka podnožju planine koja dominira dolinom Sutjeske. Zadržali smo se na jednom šumskom proplanku kod Dragoš-Sedla, kraj grupe drvenih koliba neposredno ispod litica koje su se belasale iznad nas, stremeći ka nebu.

Pri prvoj svetlosti panorama poprišta poslednje borbe ležala je ispod nas. Zelene livade padale su naniže ispred našeg logorišta, a onda duboko dole strmo ka rečnim obalama. Dalje nalevo, dižući se skoro

vertikalno na visinu od preko dve hiljade metara, svetlucao je oštri greben Maglića. Ova planina, koja je čuvala južne prilaze, činila se na prvi pogled nesavladiva i opustela, ali kad smo je osmotrili kroz naše vojničke dvoglede, videli smo prilike u nemačkim uniformama kako pužu oko vrha i dimove nečujnih eksplozija, kao iz signalnog pištolja, što nam je otkrivalo koliku pretnju predstavlja ovaj dominantni položaj na ulazu u dolinu kroz koju moramo silom konačno proći.

Duboko dole, duž rečne linije, i na stazama i obroncima brda iza nje, naši istureni bataljoni i brigade, rasuti u delove i odsečeni jedni od drugih, borili su se do krajnjih granica, nanoseći udarce, dok su mnogo nespretniji Nemci vršili pritisak sa juga, zapada i severa, dovlačeći pojačanja na spoljne ivice obruča koji je sprečavao put u skrovite bosanske šume.

Neposredno preko Sutjeske, ispred nas, oko šest stotina Dalmatinaca uređivali su položaj da bi zadržali napušteno naselje Bare, boreći se protiv gotovo četiri puta nadmoćnijeg neprijatelja. Da je ova grupa bila uništena, južni prilazi Sutjesci bili bi zatvoreni, i jedini slobodan prelaz, mali kameni most u blizini porušene žandarmerijske stanice kod Suhe, bio bi izgubljen. Nemci su se u jednom trenutku približili na nekoliko metara ovoj tački.

Jedan izveštaj od Dalmatinaca stigao je Vrhovnom štabu kada je njegov kolona krenula stazom koja vodi strmo u dolinu. Javljali su da su održali politički sastanak. Zatim su sledile brojke naškrabane olovkom koje su predstavljale lakonski proračun mrtvih.

Sedmog juna, u kasnim popodnevnim časovima, naša kolona se zaustavila u gustoj šumi iznad strmog silaza ka reci. Britanskoj misiji se pružila prilika da uspostavi jednu od retkih radio-veza sa Kairom posle svog spuštanja. Bilo je vreme da pošaljemo podatke o smeru našeg kretanja i kratak nagoveštaj o Titovoj nameri da se probije u Bosnu i uspostavi vezu sa jakim partizanskim snagama koje su se tamo nalazile. Uspeli smo da otkucamo na brzinu jedan izveštaj: bili

smo blizu Suhe i kretali smo te noći za Krekove i Vrbnicu, dva sela na brdima s one strane reke, na jedinom putu kojim su jedinice Prve i Druge divizije, još grupisane blizu Štaba, mogle da krenu ka severozapadu.

Izgleda da smo 8. juna primili jednu okrnjenu poruku od komandanta britanskih snaga na Srednjem istoku za vreme ovog radio-kontakta, i jedan dešifrovani deo uručen je Titu. "Držite se ... Drugi front nije san ... Stoga će vaša borba biti još od većeg značaja narednih meseci."

Ovo je stiglo do nas kao ohrabrujući, ali daleki šapat iz drugog sveta.

U ranim časovima toga dana prešli smo, bez nezgoda, reku kod Suhe, i kolona se uputila pored livada na desnoj obali ka seocetu Tjentištu, gde su Nemci držali dva porušena turska utvrđenja, u kojima su se bili ušančili.

Naša kolona se podelila i razišla po šumi u pravcu glavnog i jednog puta duž koga smo se mogli kretati kao jedinstvena celina, a koji je bio poprište žestokih sukoba sa promenljivim ishodom.

Kolone jedne hercegovačke brigade stigle su na našu visinu, uspostavljajući vezu s glavnom grupom i pojačavajući odbranu našeg levog boka, koji je vodio haotičnu i tešku borbu što su mu je nametnuli Nemci sa dominirajućih tačaka koje su označavale zatvoren obruč.

Među ovim ljudima bio je jedan stari seljak koji je nosio najviše srpsko odlikovanje - Karađorđevu zvezdu - dobijenu na solunskom frontu u prvom svetskom ratu. U ovoj sadašnjoj borbi on se priključio jednoj partizanskoj brigadi iz Hercegovine zajedno sa svoja tri sina. Dvojica su poginula u ranijim borbama. U jednoj od borbi u ovom šumovitom predelu, koje su sada besnele po celom bojnom polju, poginuo je i poslednji od njegovih sinova, i komandant brigade je preneo vest ocu.

Jedinice su se kretale kroz šumu, i nije bilo vremena da se sahrani mrtvac. Sinovljevo telo ležalo je pokriveno granama. Komandant brigade mi je docnije pričao da je starac govorio skoro nežno, a smisao njegovih reči bio je:

"Sine moj, neka ti je lako lišće koje leži na tebi. Neću plakati. Neka to čine udovice onih koje ćemo mi uskoro pobiti."

Ponovo smo se prikupili, zajedno sa zaštitnim jedinicama iz glavne grupe, u gustom šumi koja pokriva dominantnu tačku Ozrena, strmog brda, tačno na severozapadu od Sutjeske, okruženi urnebesom borbe koja se vodila u šumi i po čistinama susednih brda. Strmine su bile oštre, pa smo se penjali držeći se za ruke. Tražeći put, mogli smo čuti razgovor nemačkih patrola.

Ali to nije bio jedini neprijatelj. Glad je zavladala u vojsci i među ranjenicima, iscrpljujući njihovu sve manju snagu i donoseći smrt slabim i iznemoglim. Poslednja sledovanja hrane podeljena su brigadama i bataljonima u borbi koji su predstavljali udarnu snagu poslednjeg juriša na nemačke položaje, na utvrđene tačke njihovog okruženja, na brdima zapadno od Sutjeske.

Britanska misija je stigla sa osnovnim zalihama hrane, od kojih je veći deo podeljen na Crnom jezeru. Svaki od nas nosio je koliko je mogao, a dobijali smo i oskudna sledovanja od Tita i njegovog štaba. Ovo je sada bila neka čorba od kopriva, i naše prvo upoznavanje sa ovim jelom bilo je preko Bila Stjuarta: "Nije loše, ali trebalo bi malo soli."

Naša grupa mogla je u ovom trenutku da upotrebi poslednju konzervu sardina. Ona je predstavljala simbol našeg raspoloženja i situacije. Ja sam bio sklon da je čuvamo, verujući, uprkos jasnim znacima koji su nam suprotno govorili, da ćemo ostati živi da bismo je sutradan potrošili. Stjuart se nije složio s tim i njegovo je mišljenje prevagnulo: "Bolje je otvoriti je i umreti sa punim stomakom."

Ova šala pokazala se kao predosećanje.

Neprijateljski avioni - pravi šaroliki cirkus "dornijea", "štuka" i neobičnih letelica - uhvatili su nas pri svitanju na proplancima okruženim brezama baš ispod vrha Ozrena.

U neprekidnim niskim letovima duž doline Sutjeske, oni su pokušavali da onemoguće prelazak drugoj grupi jugoslovenske vojske, sada uhvaćenoj u zamku između Pive i rečne linije upravo iza nas. Avion je osmotrio i zapazio prikupljanje naših ljudi među drvećem na vrhovima okolnih brda zapadno od nemačkog utvrđenja kod Tjentišta.

Zlokobnoj igri bili su izloženi oni od nas koji su uhvaćeni na visovima. Avioni su, spuštajući se nisko, leteli uzduž i popreko šume, šablonski, ostavljajući pri svakom preletu čistu putanju od bombi, a katkada izbacujući manju seriju granata iz pilotskih kabina.

Čovek se mogao skloniti samo između breza, tražeći spas u instinktivnom zauzimanju najrazličitijih poza: čas uspravljen pored stabla, čas čučajući među odlomljenim granama.

Pri jednom takvom bombardovanju naša grupa bila je saterana u škripac. Imao sam samo vremena da doviknem Stjuartu: "Uzmi zaklon. Upotrebljavaju eksplozivna zrna!" Kada su eksplozije odjeknule, rasturili smo se po tesnom prostoru: Bil Stjuart i grupa oficira u jednom pravcu, a Tito, komandant Pratećeg bataljona i ja u drugom, dok su se ostali članovi Britanske misije i jugoslovenskog Štaba razišli među drvećem. Kada je poslednja bomba iz jednog svežnja eksplodirala na nekoliko metara od nas, Tito, nekoliko njegovih ljudi i ja našli smo se na gomili u jednom plitkom udubljenju u zemlji. Izvukavši se iz udubljenja, potražili smo nov zaklon pre sledećeg talasa, ali nismo ostali nepovređeni. Jedan od komandira iz Pratećeg bataljona i nekoliko njegovih ljudi bili su mrtvi. Tito, ranjen u rame komadom bombe, ležao je pod telom svog alzaškog psa Tigra, koji se u samom trenutku eksplozije bacio preko svog gospodara. I ja

sam bio zakačen: moja leva cipela bila je raznet, hramao sam s lakom ranom na nozi.

Stjuart se nije video. On je pokušao da se zaštiti u stojećem stavu, zaklonivši se iza debelog bukovog stabla, ali je poginuo pogođen u glavu komadom bombe ili zrnom. Ostali iz naše najuže grupe nisu bili povređeni. Stjuartovog radio-telegrafistu ošamutio je udarac komada bombe koji se zadržao u špilu karata u džepu na grudima.

Viši oficiri brzo su se pobrinuli za Tita i sa štabom i ljudstvom Pratećeg bataljona pronašli jedno prostrano udubljenje zaštićeno odozgo stenom. Ovde je za vreme intenzivne vazdušne aktivnosti u toku dana bilo improvizovano komandno mesto. Nedaleko odatle Britanska misija, izuzev Stjuarta, čije je telo ležalo na suprotnoj padini Ozrena, bila je ukleštena na jednoj izbočini uske stene. Ispod nas je bila strma provalija, a odmah iznad nas - greben brda.

Leteći katkad ispod našeg orlovskog gnezda, avioni su ličili na lešinare koji se skupljaju očekujući plen, a sa isprekidanim rafalima njihovih mitraljeza mešale su se snažne eksplozije artiljerijskih granata i minobacačkih bombi sa nemačkih položaja na obližnjim visovima. U toku preostalih časova dana bili smo prikovani za zemlju i nepokretni.

Iznad nas nadnosila se stena koja nas je štitila od bombi i zrna izbacivanih iz neprijateljskih aviona, tako su ona ujednačeno proletala pored nas, padajući niže, u dolinu. Duž stene na kojoj smo se šćućurili napravili smo zaklon od kamena, dok je na suprotnoj strani, na padini brda, u istoj visini s nama, jedna nemačka četa otvarala vatru. Kivno smo ih posmatrali kako se kreću kao živahne lutke u svojim utegnutim uniformama.

Partizanske patrole su u sumrak prešle dno doline i na juriš zauzele ove nemačke položaje. Nekoliko trenutaka kasnije prošli smo i mi tuda. Ostala su samo svučena tela izginulih Nemaca i pocepana zastava "Vražje divizije".

Mrak je doneo olakšanje i tišinu. Odobreno je da se sahrane tela Bila Stjuarta i ostalih. Među ovim drvećem i stenama palo ih je preko stotinu. Vazduh je bio vlažan. Mučno se popevši, prvi put posle našeg dolaska, na pravi kostur od konja, jahao sam u koloni, dok je pomrčina progutala stazu koja je vodila severno, ka nemačkim linijama.

Kasno te noći nađosmo se na zupčastoj ivici neprijateljskog obruča. Naša kolona bila je svedena na tridesetak ljudi i kretala se s dva izviđača na čelu. Iznenada se ukaza jedna čistina i na njoj logorska vatra, pored koje su koračali gore-dole nemački vojnici.

Jedan od naših izviđača ubio je nožem stražara, i mi smo bešumno i neprimećeni šmugnuli pored bukovih stabala.

Prilikom drugog pokreta dvojica britanskih radio-telegrafista bili su zbog bombardovanja iz vazduha odvojeni od naše grupe i prikovani za zemlju dok su pokušavali da uspostave vezu sa Kairo. Jedan je ležao kontuzovan, dok je drugi pokušavao da se zaštiti kamenjem koje je naslagao u krugu oko radio-stanice.

Ljudstvo Prve i Druge divizije krajnje požrtvovanim akcijama, vatrom i jurišima, načinilo je uzak prolaz. Sačuvana je poslednja poruka jedne čete: "Učinićemo sve što je u našoj moći da zadržimo Nemce. Dokle god čujete pucnje iz naših pušaka, Nemci neće proći. Kad pucnji prestanu, onda ćete znati da više nema komunista-proletera u životu".

Vladala je tišina na sve strane kada smo u koloni po jedan krenuli između nemačkih utvrđenih tačaka. Malo konja je preživelo. Bili su pokriveni granama, a uzde smotane. Prema strogom naređenju, nije se čuo ni glasak duž marševske kolone. Nemci, izgleda, nisu bili svesni našeg prisustva. Noć je uvek bila naša, pa je tako bilo i u ovom bezglasnom trenutku. No bezbednost pomrčine plaćena je strašnom cenom. Blizu nas još su stražarile naše jedinice okrenute prema

Nemcima u bunkerima. Na jednoj tački bili smo udaljeni od nemačkih položaja dve stotine metara.

I naši i neprijatelji bili su na izmaku snaga kada smo u tišini stigli iza glavne kružne barijere od koje je zavisila celokupna neprijateljska operacija uperena protiv nas. Breša je zatvorena iza zaštitnice naše kolone iznenadnim nemačkim reagovanjem, i poslednji branioci sa obe njene strane bili su savladani. Vodnik Routon je u svom dnevniku, nekoliko dana docnije, zabeležio: "Prošli smo između nemačkih linija noću, udaljeni oko jedan kilometar od jedne i oko pet stotina metara od druge. Obruč se zatvorio petnaest minuta posle našeg prolaska."

Štab i glavninu boraca prve grupe, koja je probila nemački obruč, pratile su gomile ranjenika koji su mogli da se kreću i razbijene čete bez rukovodilaca, odvojene od svojih bataljona, satrvenih u poslednjim časovima.

Iza kolona boračkih jedinica i ranjenika, ili često u krišom formiranim i odvojenim grupama, išle su male skupine begunaca civila. Oni su jedva ličili na živa ljudska bića. Mnogi od njih su pratili vojsku na dugom maršu od granice Hrvatske, za vreme neprijateljske ofanzive prethodne zime i ovog proleća. Bilo je tu Jevreja iz gradova koji su pobjegli da bi se spasli od koncentracionih logora. Sećam se jednog starca u pocepanom odelu koji je išao držeći čvrsto neki italijanski pištolj.

Ove senke nisu bile vezane za nas. Bile su izvan naših neposrednih teškoća i izgledale su nam, zbog naše brige o vlastitom opstanku, gotovo kao tuđe; simbol haosa od koga nismo bili mnogo daleko.

Sama vojska i bolnice bile su već ostale bez hrane i vode. Ove gomile civila nastojale su da prežive koristeći se razbacanim utrobama konja i mazgi, koji su bili naše poslednje rezerve. Ponekad su ti ljudi predstavljali opasnost za nas. Noću su palili vatre da bi se ogrejali, te su ih morali silom gasiti.

Prednje jedinice Prve i Druge divizije sačinjavali su pobedonosni spasioци naših života: Srbi i Crnogorci, čije su kuće bile u neprijateljskim rukama, i njihovi drugovi iz Sandžaka, ljudi iz bosanskih šuma i planina i sa stare hrvatske vojne granice, Dalmatinci, čije je požrtvovanje u naseljima Bare omogućilo prelazak preko Sutjeske, Hercegovci, čija su sela i porodice bili prepušteni na milost i nemilost stalno pojačavanim neprijateljskim trupama na spoljnoj ivici borbenog područja.

Ispred nas, u ravnicama, ležali su zaseoci i sela, putevi i železnice koji vode u centre ljudskih boravišta.

Šireći se kao mrlja po predelu, preživjele jugoslovenske brigade lepezasto su se razvile. Uzanim i smrtonosnim sečivom one su prosekle slobodan prolaz iz planine. Oni koji su do tada lovljeni postali su lovci i jurišali su u osvetničkim talasima u sela, gde je nove nemačke borbene grupe iz svežih divizija progutala ova bujica iz brda.

Naša kolona jahala je u suton između zapaljenih malih imanja i pomoćnih zgrada u seocu Jeleč. Zbijena, ona se kretala polako između ograda koje su razgraničavale seoska imanja i voćnjake. Duž drvoreda ležali su mrtvi i ranjeni neprijateljski vojnici. Njihovo kukanje otkrilo nam je da su iste narodnosti kao i naši ljudi: vojnici jedne divizije NDH pod nemačkim rukovodstvom, ubačeni u poslednjoj fazi bitke da bi zadržali silu našeg juriša.

Nas je sažaljenje već odavno napustilo. Jašući između tela, mogao sam trzanjem dizgina da izbegnem gaženje senki koje su preklinjale. Ali u našoj pobjedničkoj srdžbi, u eksploziji našeg oslobođenja, mi smo ih gazili.

Iznenadjenje se javilo kad se probudilo sećanje na ono što je prošlo, ali zajedno sa saznanjem da sam se, kao stranac, postepeno povezao i apsolutno identifikovao sa onima oko mene. Svirepost egzaltacije bila

je usamljena i lična. Sećanje je iščezavalo bez traga u pamćenju. Halucinacija o jahanju u mongolskoj hordi bila je trenutna.

Poslednji pokret ka putevima i železnici bio je gotovo kapriciozno sprečavan. Ovo su bile bočne komunikacije neprijateljskih divizija, koje su se proteklih nedelja sa velikom bukom kretale napred i natrag da bi zatvorile severne izlaze iz označenog poprišta gde je trebalo da budemo uništeni. Ove linije predstavljale su granicu iza koje su se nalazili oni krajevi Bosne koji su bili izvan neposrednog domašaja nemačkih formacija i koje su štitile jedinice bosanskog partizanskog korpusa, oporavljenog od nedavnih borbi. Bombardovanje iz vazduha i povremena minobacačka i topovska vatra još su svedočili o velikom pritisku neprijatelja, ali, isto tako, i o granici njegove nadmoći.

Štab i njegov Prateći bataljon okupili su se u ranu zoru u šipražju koje se pružalo duž jednog dela puta od Foče do Kalinovika, koji je već očišćen, tako da su njime patrolirale određene grupe i u jednom i drugom pravcu da bi obezbedile naš prolazak.

Na raskrsnici su ležala preko našeg puta tri laka nemačka tenka, nepokretna, okrenuta u suprotnom smeru i smrvljena. Nekoliko minuta ranije oni su uništeni u jednoj epizodi koja je izazvala smeh olakšanja za našu već malo ublaženu napregnutost. Jedan mladi partizan, ne držeći se opšteg naređenja Vrhovnog štaba da se zakopaju ili unište sva oruđa i teška oprema posle prelaska Pive, čuvao je za vreme bitke zaplenjenu italijansku protivtenkovsku pušku, o čemu je znala samo prateća četa njegovog bataljona, koja mu je išla naruku. Bio je u jarku pored puta u trenutku kad je prolazila nemačka tenkovska patrola. Ovaj partizanski nišandžija i njegovi drugovi imali su samo tri zrna. Svako je pogodilo tačno u cilj, i kad smo se mi pojavili na putu, bili smo svedoci posledica jedne retke nediscipline.

Valovito zemljište pokriveno šumom prostiralo se severno od puta koji vodi ka železničkoj pruzi Sarajevo - Višegrad, poslednjoj prepreci na našem pravcu kretanja. Neprijatelj je opet postao nevidljiv, ali o

njegovom prisustvu u toku dana, za videla, svedočili su minobacačka vatra i bombardovanje i mitraljiranje iz vazduha. Noću smo se krili po rupama, nesvesni vremena, gaseći žeđ rosom sa jelovih šiškarki i kuvajući koprivu i zelje u svojim porcijama.

U kratkom razgovoru Tito mi je preporučio da sa britanskom grupom budem nadohvat njegovog štaba i pratnje, ali smo se na trenutke gubili i rasturali zbog iznenadnih nailazaka neprijateljskih aviona, koji su leteli nisko duž padina brda i iznad drveća.

Između nas i nemačkih položaja koji su ostali pozadi prostirala se "ničija zemlja", a ispred nas su se pružale linije komunikacija kojima su bučno prebacivana neprijateljska pojačanja da bi se zatvorili poslednji izlazi. Bitka se bila raščlanila, svela se na prodore manjih grupa sa obe strane, kojima nije rukovodio ni sadejstvovao neki centralni organ komandovanja ili veze.

Prošlo je samo šesnaest dana od našeg dolaska i tačno mesec dana od početka neprijateljskog napada. Kairo je znao za naše uspešno spuštanje i primio je kratka saopštenja naših dveju radio-stanica neposredno pre i posle prelaska Pive. Pred večer 28. maja izvestili smo da "smo svi dobro posle srećnog spuštanja po mraku i jakom vetru. Odlične pripreme za prijem od strane naoružanih i uniformisanih patrola. Tri časa hoda do štaba." Dva dana docnije jedna lakonska poruka: "Veoma žestok neprijateljski pritisak." Petog juna Kairu je javljeno da smo u velikoj žurbi pred neprijateljski napad i da napuštamo stoku i konje. Članovi misije su bili umorni, nedostajala im je hrana i voda, ali svi su bili dobro. Veza je izgubljena za vreme sledećih dana izuzev poruke jedne radio-stanice: "Stjuart poginuo od bombe 9. juna. Veza nemoguća. Danju napadi iz vazduha, a noću pokret".

Trinaestog juna izviđačke patrole stigle su do glavnog puta Foča-Kalinovik, a dva crnogorska bataljona sprečila su svaki opasan neprijateljski pokret, da bi omogućila prelazak glavnim snagama. U

toku sledeće noći glavnina sa grupama ranjenika prebacila se uspešno preko, na sever.

Toga dana, posle četiri dana ćutanja, Kairo je primio ovo saopštenje: "Probili smo se prošle noći kroz nemački obruč severno, preko puta Foča - Kalinovik, blizu Jeleča. Tito je izvukao preko deset hiljada ljudi. Jedna divizija ostavljena je u Crnoj Gori, u području Pive. Svedoci smo najgorčelijih borbi."

Šesnaestog juna, posle podne, Tito je naredio prednjim jedinicama da zaposednu jedan uzan sektor železničke pruge, i dva dana kasnije naša kolona je prešla preko tračnica, dok je nemački oklopni voz tukao železničku stanicu Pale, koju su držale partizanske jedinice da bi štatile naš prolazak. Moj radio-telegrafista vodnik Volter Routon zapisao je u svoj džepni dnevnik: "Situacija se, izgleda, konačno poboljšava."

Dvadesetog juna javili smo Kairu da smo prešli železničku prugu i da su neke jedinice Treće divizije koje su bile ostavljene u Crnoj Gori uspele da se izvuku i da nam se pridruže. "Vrhovni štab noćas kreće dalje."

U rano jutro 22. juna naša grupa se zadržala iznad bosanskog sela Medojevići, i u toku dana smestili smo se po napuštenim kućama.

Približavali su se vreme i uslovi za razmišljanje i analizu, što je bio izričit zadatak naše misije. Ali u tom trenutku svi smo bili gladni i iscrpljeni.

Volter Routon je naškrabao posle prelaska preko nemačkih linija: "Danas nikakve hrane. Naša glavna tema su fina jela. Sanjam o kuvanom pudingom od jabuka preliveanom kremom."

Marš koji je otpočeo na stazama Durmitora završio se. Preko linija unutar neprijateljskog okruženja probijen je sektor obruča koji pokriva

drum za Sarajevo, u kome nemački komandant ovih operacija očekuje izveštaje o uspešnom uništenju Titovih glavnih snaga. Cena ostaje tek da se izračuna. Jedna divizija i masa ranjenika koji su obrazovali drugu grupu vojske bili su odsečeni i uhvaćeni u klopku u obruču koji se zatvarao istočno od Sutjeske. Vesti o njihovoj sudbini i požrtvovanju stigle su u Bosnu sledećih nedelja. Doneli su ih begunci i iznurene grupe.

Nesavršena nemačka obaveštajna služba za vreme borbe navela je njihov glavni štab da veruje da se među onim raštrkanim jugoslovenskim jedinicama i kolonama koje su se probile ka severozapadu ne nalaze Tito, Vrhovni štab, niti većina divizija. Nemci su bili ubeđeni da su on i njegove glavne snage uklešteni istočno od reke Sutjeske.

Desetog juna komandant operacija, general Liters (Lütters), saopštio je preko radija štabu nemačke brdske divizije u tom rejonu: "Jake neprijateljske snage sabijene su na najuži prostor između Sutjeske i Pive; pouzdano utvrđeno da se među njima nalazi Tito. Poslednja je faza borbe; došao je čas potpunog uništenja Titove vojske ... Tito i pratiodci su navodno u nemačkim uniformama. Proveriti vojničke knjižice."

Drugi nemački izveštaj, dva dana docnije, kaže: "Neprijateljske snage koje su se probile napreduju dalje prema severu." Jedna beleška, sa strane teksta, nekog italijanskog oficira za vezu bila je određenija: "Izgleda da je Tito u sredini."

Jugoslovenske snage opkoljene iza nas i između Sutjeske i Pive sastojale su se uglavnom od jedinica Treće divizije, određenih da štite ranjenike centralne bolnice.

Teritorijom između dveju reka dominiralo je planinsko uporište Vučevo. Ovde su se sakupili ranjenici i boračke jedinice prilikom pripremanja očajničkog juriša preko Sutjeske. Sve veze sa Titom i

prvom grupom bile su prekinute, pošto je poslednja poruka poslata između 11 i 12. juna da ne treba očekivati nikakvu pomoć. Dim i vatre koji su se dizali iznad sela duž platoa Pive na suprotnoj strani kanjona otkrivali su prisustvo jakih neprijateljskih snaga. Nije bilo nade za probijanje prema istoku.

Spreda je cela linija Sutjeske bila čvrsto zaposednuta ojačanim neprijateljskim jedinicama, pa se prelaz morao izboriti bespoštednim frontalnim napadom. Treća divizija, sa borbenom jačinom od nešto ispod dve hiljade ljudi, bila je opkoljena dvadeset puta jačim neprijateljem. Jugoslovenski komandant Sava Kovačević, crnogorski heroj, prema vekovnoj epskoj tradiciji, savetovao se sa svojim komandantima noću 12. juna. Nije bilo nikakvog izbora. Nije moglo biti nikakvog rukovođenja na nivou divizije. Svaka od tri brigade trebalo je da se bori samostalno, deleći između sebe pokretne ranjenike sa vlastitim komandirima i komesarima po vojnoj formaciji, da izvrši sama udar protiv Nemaca, koji su čekali na njih na pripremljenim utvrđenim tačkama i u rovovima u šumi, postavljenim pozadi rečne obale, tako da su dominirali i visovima i dolinom.

Male izolovane partizanske jedinice trebalo je da pokušaju jednu beznadežnu akciju, vezane u svakoj grupi za svoje ranjenike. Svaki čovek sposoban da nosi pušku bio je naoružan. Poslednja stoka je poklana i obroci hrane razdeljeni.

Kolone su krenule naniže, ka desnoj obali Sutjeske. Prve grupe su prešle a da sa nemačkih položaja nije bio ispaljen nijedan metak. Neprijatelj je čekao da ih uništi posle prelaska preko reke.

Sava Kovačević vodio je svoje Crnogorce preko Sutjeske. Na čelu svake grupe bili su komandiri i komesari. Otpočeo je juriš na nemačke bunkere postavljene između drveća na uskim šumskim stazama. Iscrpljeni ljudi išli su za svojim rukovodiocima po instinktu, katkad polako, jedva vukući noge.

Glavni nemački položaji bili su ukopani na visu Krekovi. Da bi se od neprijatelja izborila bilo kakva kontrola nad bojnim poljem, taj ključni položaj morao je da bude osvojen.

Kovačević je osetio da taj juriš mora predvoditi lično. Izvukavši svoj pištolj, pošao je napred, uz strmu usku stazu između drveća. Okrenuo se da bi uzviknuo borbeni poklič: "Napred, proleter!" i ubrzao je svoj dugi korak. Nemački rovovi bili su dvadesetak metara ispred njega.

Iznenada se iz bunkera digla jedna prilika. Bio je to nemački komandant. Uputio se sam s pištoljem u ruci prema Kovačeviću, kao na nekom simboličnom dvoboju. Oba čoveka su opalila u istom trenutku i obojica su pali mrtvi.

Najbliži partizanski oficir brzo je pokrio telo svoga komandanta granama da bi prikrio njegovu smrt od svojih ljudi, i jedinice su jurnule dalje.

U toku tri sledeća dana ostaci Treće divizije i preživeli ranjenici iz bolnica držali su se u izolovanim grupama. U izvesnim trenucima oni su uspevali da osvoje manje nemačke položaje u šumi. Udarajući kundacima, pošto je municija bila utrošena, bacajući stenje i budući noževima, oni su samo produžavali agoniju. No Nemci su, pročešljavajući brižljivo teren, nastavili nemilosrdno uništavanje.

Teški ranjenici bili su posakrivani ranije po pećinama i pukotinama u klancima Pive, početkom juna, u vreme kad je doneta odluka da se jugoslovenska glavna grupacija podeli na dve formacije.

Jedina nada ovih ljudi i žena bila je da će, ovako skriveni, dočekati povratak partizana u ovaj rejon ili da će ih pronaći prijateljski raspoloženi seljaci. Skoro svaka mala skupina imala je oružje i municiju, a ponegde su sa većim grupama ostali lekar ili bolničarke.

Nemci, Italijani i Bugari, napredujući sa istoka, zauzeli su Žabljak i prešli Durmitor posle žestokih borbi sa jedinicama Treće divizije, koje su štitile uzaludni konačni pokret ka Sutjesci. Naređene su operacije čišćenja, koje su naročito stavljene u zadatak Italijanima. Prvo traganje bilo je za partizanskim ranjenicima zaostalim u području bitke.

Poslednji otpor onemoćalih grupa zbunio je neprijateljske patrole, nanoseći im neočekivane gubitke. Međutim, uz pomoć policijskih pasa i lokalnih vodiča, naviknutih na brdski teren, skoro sve skrivene grupe bile su, jedna po jedna, otkrivene i pobijene.

Jedna grupa od pedeset ranjenika iz centralne bolnice ležala je sama, odsečena, na neka tri kilometra od mosta na Pivi, koji su porušili borci Treće sandžačke brigade da bi se sprečilo dalje neprijateljsko prodiranje ka zapadu. Većina ovih ranjenika bila je bez nogu, a mnogi bez ruku. Samo jedan čovek bio je sposoban i da se kreće i da se koristi rukama. Međutim, on nije video - zrno ga je oslepilo.

Grupa bolničarki ostala je sa svojim pacijentima, hraneći ih divljom detelinom, koprivama, jelovom korom i korenjem. Ove devojke su svakodnevno donosile vodu sa obale Pive, no jednog jutra nisu se vratile. Posle dva dana jedan vojnik bez nogu, nateran glađu i žeđu, otpuzao je dalje od grupe i naišao je na tela ovih bolničarki. Stena je bila suviše tvrda da bi se mogao bilo kakav grob iskopati.

Primećen je neki zalutali konj na obali Pive i ubijen je iz jedine puške koja je preostala ovim ranjenicima. Lešina je dovučena uz brdo i isečena. Ovo meso, koje se raspadalo, napadali su danju lešinari, a noću vukovi. Ranjenici su nastojali da ih oteraju kamenjem.

Posle pogibije bolničarki neko je trebalo da donosi vodu. Donosio ju je slepi čovek, koji je svakodnevno na svojim ramenima nosio jednog od svojih drugova bez nogu na Pivu sa jednom mešinom od kozje kože.

Dani su sporo proticali. Prošlo je dve nedelje. Bio je kraj juna. Jednog jutra pojavila se banda neprijateljskog ološa, koja je opljačkala šatore i odeću, ostavljajući ove ranjenike bosonoge, a mnoge i gole. Za ovima su narednih dana, na svom zadatku istrebljivanja, sledile bešumne patrole za pretraživanje. Jedna od njih zaustavila se nedaleko od grupe i ručnim bombama i rafalima iz automata završila još jednu operaciju čišćenja, kao što je upisano u dnevne izveštaje. Oni ranjenici koji su se još micali dotučeni su kundacima i bajonetima.

Slepi čovek je ležao malo dalje, neotkriven. Oprezno se podigao. Nije se čuo nikakav šum osim škripanja teških čizama, koje su se kretale ka njemu, a onda udarac i metak iz pištolja u glavu.

Patrola je odmarširala, smatrajući da su svi ranjenici mrtvi.

Sledeća dva dana slepi čovek je i dalje ležao, ali osvešćen. Lila je kiša, i pošto se ptice nisu čule, mislio je da traje jedna duga noć. Trojica teških ranjenika takođe su preživela ovaj pokolj. To je bilo poslednjeg dana juna 1943. Sredinom jula našli su ih seljaci. Samo je slepi čovek ostao živ. Odneli su ga u sigurno sklonište ispod litica Durmitora.

Ubijanje ranjenika predstavljalo je samo deo opsežnog plana za uništenje. Prilikom ranijih nemačkih ofanziva protiv partizana uočena je jedna velika greška. Jugoslovenski partizani pružali su žestok otpor prilikom odstupanja, uvlačeći za sobom u nove oblasti nemačke divizije i njihove saveznike. U određeno vreme partizani bi se ponovo probili natrag u rejon iz koga su bili proterani i gde su ostavili iza sebe elemente političke i vojne organizacije.

Operacija "Švarc" prekinuta je 16. juna. Dok je ona bila u jeku, efekat prethodne osovinske ofanzive u zapadnoj Bosni bio se izgubio: Glavni štab NOV Hrvatske rukovodio je vraćanjem jedinica i političkog vojnog rukovodstva natrag, na slobodnu teritoriju, preko koje su ranije prešle nadmoćnije neprijateljske snage. Stanovništvo, čija se veza sa partizanskim snagama nije ni prekidala, i tajne organizacije mesne

vlasti koja je preživela prolaznu oluju, dočekivali su partizanske snage dobrodošlicom.

Ovo se nije smelo ponoviti.

Slobodna teritorija Durmitora i područje nad kojim se nadvija ova planina morali su se pretvoriti u prah i pepeo. Nije bilo dovoljno nanositi gubitke partizanskim vojnim jedinicama i slabiti njihov moral pokoljem ranjenika.

I civilno stanovništvo se moralo goniti: pobiti ako pruža otpor, zastrašiti ako je pasivno. Sva naselja morala su se spaliti, a stoka zapleniti. Na planini i njenoj teritoriji svaki trag života morao se izbrisati, izuzev retkih naselja, nateranih zastrašivanjem na pokornost. Partizani kao organizovana snaga nisu se smeli vratiti.

Arhiva nemačke Prve brdske divizije ukazuje na ove namere nemačke komande. Specijalna naređenja izdata 3. juna glase: "Sve stanovnike u zoni divizije sposobne da nose oružje treba smatrati komunistima i tako postupati prema njima. One koji poseduju oružje - streljati... Sve kuće koje pripadaju komunistima treba uništiti."

U ratnom dnevniku divizije jedan zapis od 13. juna glasi: "Večeras je streljano trinaest civila. Dve stotine kuća porušeno. Inače ništa novo". A 16. juna: "Divizija će se postarati da nijedna banda koja se eventualno vrati u ovaj rejon ne preživi."

Krećući se iz kanjona Tare prema istoku, kroz Žabljak ka platou Pive i od Šavnika ka južnoj ivici obruča, nemačke, italijanske i bugarske patrole i vojna policija otpočeli su hajku za civilnim stanovništvom ovih područja. Mnoga sela bila su opustošena, mnoga spaljena u borbi, a neka koja je posetio tifus - mrtva.

Tajna skrovišta, poznata generacijama, prihvatila su cele porodice i njihove rođake. Stoka i živi inventar, poslednja iscrpljena stada, oterani su na besputne pašnjake visoko u vencima Durmitora.

Ali patrole su marljivo vršile svoj posao. Policijski psi i mesni obaveštajci tragali su za beguncima po pećinama i vododerinama. Kad bi se utvrdilo da su partizanski simpatizeri, i ljudi i žene i deca bili bi streljani po grupama. Četiri stotine stanovnika iz četiri sela ubijeno je na takav način, a tela su im bačena u jednu jamu. Dve stotine i četrdeset - u drugu.

Pet stotina je neprijatelj sahranio u masovne grobnice u Šćepan-Polju. Bilo je tu radnika, studenata i seljaka iz svih krajeva Jugoslavije - simbol jedinstva za koje su se borili. Drugi su bili rasejani na razne strane.

U nekim selima stari ljudi su ostali u svojim kućama. Turci su, u nekadašnjim najezdama, bili umereniji. Prisustvo starih ljudi i žena kao da je izazivalo atavističku surovost kod neprijateljskih lovaca, i svirepost je vladala u mnogim naseljima.

Stari porodični klanovi bili su iskorenjeni. Jedan vođa komita iz ranijih generacija susreo je Nemce kad su ulazili u njegovo napušteno selo, ispod vrha Durmitora.

"Kaži, stari, koje su partizanske kuće?" upitali su ga. "Nijedna osim moje", glasio je odgovor. "Kako to samo tvoje?" "Ja imam sina i pet unuka; svi su partizani; dvojica su već poginuli u borbi protiv vas." Nemci su zatim upitali: "A gde je onda narod iz sela?" Starac je odgovorio: "U planini." Nemački oficir koji je predvodio patrolu naredio je da se kuće spale, ali je, rukovođen viteškim osećanjem, postavio stražara da čuva starčevu kućicu.

Ovakvi postupci bili su retki.

Kada bi preplašena grupa bila izgnana iz svog pribežišta, neki bi se vraćali kućama, ali, kao što je to izrazio obavешtajni oficir nemačke Prve brdske divizije, "samo mali deo stanovništva želi mir po svaku cenu."

Dijapazon strahota bio je širok. Jednoj pećini u kojoj se šćućurilo devedeset ljudi, žena i dece nemačka patrola se približila na desetak koraka ne primećujući ulaz.

U tom trenutku jedna novorođena beba počela je da plače, i majka je nastojala da umiri dete. Cviljenje se nastavilo i panika je obuzela ljude. Neki glas je šapatom zatražio da se beba ubije i majka je s tihom rezignacijom pružila dete. Čak ni u tolikom strahu niko nije hteo da izvrši taj čin. Majka je sama udavila dete. Nemci su se pojavili na ulazu u pećinu, ubili nekoliko starijih koji su se tu našli i produžili put.

Dečja kolevka je od tog dana ostala u pećini.

Ali pre nego što su poslednje neprijateljske patrole obavile svoj posao čišćenja, male grupe boraca i mesnih rukovodilaca vratile su se neprimetno, planinskim udolinama, u tišinu pivskih visova između Maglića i Volujaka, koje su sada držale nemačke brdske jedinice smeštene iznad njih.

Pedesetak ljudi iz Pokrajinskog komiteta i drugih partijskih rukovodilaca kao i članova Glavnog štaba za Crnu Goru i Boku, sa partijskim sekretarom Blažom Jovanovićem, ostalo je sa poslednjim jedinicama na Vučevu. Sa njima su bili i neki od bolničkog osoblja i članovi durmitorskog Sreskog komiteta. Kao delegat Vrhovnog štaba ostao je Ivan Milutinović.

Održan je sastanak Pokrajinskog komiteta. Preživelim članovima Glavnog štaba za Crnu Goru i Boku stavljeno je u zadatak da održe u

životu desetkovanu organizaciju pokreta u okolnim srezovima Crne Gore.

Na platou Pive mogli su se videti nemački logori i zaplenjena stada stoke - sredstvo za izdržavanje mesnog stanovništva. Sela su bila u plamenu, a preostalo stanovništvo pobjeglo je u tajna skrovišta Golije i Pivske župe, u pribežišta koja su služila generacijama.

Jovanović je obilazio skrovišta, savetujući seljacima da se ne vrate kućama, a svojim političkim radnicima je naredio da ostanu u srezu kako bi se osećalo prisustvo Komunističke partije.

Milutinović je prikupio usamljene borce iz jedinica koje su se rasturile i formirao skupinu od sedamdesetak ljudi, nalik na bataljon, kao jezgro budućeg odreda koji treba da se formira na planinskom zemljištu Pive.

Činjeni su uzaludni pokušaji da se pronađu mesta gde su, u pećinama i klancima duž reke i na prostorima Durmitora, ostavljeni ranjenici, da bi im se ukazala pomoć.

Tačan broj poginulih, ranjenih i obolelih od tifusa nije poznat. Ali na bojištu od Durmitora, pa do staza koje vode ka putu za Foču, od Tare preko Pive i iza doline Sutjeske, ka severozapadnoj granici operacije "Švarc", Nemci su, s pedantnom tačnošću, izbrojali 5697 mrtvih partizana.

Bilo je malo zarobljenika; većinom su pobijeni; u slučaju Prve brdske divizije 411 od 498.

U durmitorskom srezu ubijeno je 1437 civila, od toga 1100 u selima na platou iznad klanaca Pive. Stanovništvo ovog područja brojalo je oko 11000 duša. Pedeset sela bilo je spaljeno posle bitke.

Planina je bila ovenčana plamenovima i zgarištima sela i naselja. Mrtvi su ležali u gomilama, kao da ih je neka džinovska ruka razbacala po ovom predelu.

PRVI DEO

Prelazak preko železničke pruge označavao je granicu u našim sudbinama. Jedinice su smrvile neprijatelja probijajući se kroz njegov obruč, koji se zatim zatvorio iza nas s nepogrešivom, ali zakasnelom vojnickom tačnošću. Kolona vrhovnog štaba u toku prethodnih časova razdvojila se po grupama. Tito i njegovi najbliži savetnici, zajedno sa pratećim bataljonom i članovima britanske misije, kretali su se u jednoj grupi, zadržavajući se kratko u napuštenim drvenim seljačkim kućama, zbijenim u nejednakim razmacima duž našeg puta. Nemačke kolone, iako nevidljive, nastavile su gonjenje; o njihovom prisustvu svedočili su mestimična artiljerijska vatra i osmatrački avioni. Glavna nemačka komanda bila je udaljena trideset kilometara prema zapadu.

Naše kratko veselo raspoloženje izgubilo se. Nesigurnost je otupila naša osećanja, oslabljena usled gladi i osamljenosti. Zbog nedostatka vesti o sudbini onih koji su ostali iza nas naš štab, sveden na šaku ljudi, nije još znao cenu borbe.

Glavne jugoslovenske snage severno od poprišta bitke prešle su železničku prugu noću 18. juna. Sledeće večeri zadržali smo se u jednoj praznoj kućici u selu Bogovići, ispred uporišta zaštitnih kolona i odsečeni od njih.

Tišinu opustelog mesta prekinuo je kurir koji je utrčao u sobu. Sav zadihan, javio je da je transport mazgi koje nose arhive štaba i Partije i radio-stanicu Britanske misije upao u zasedu iza nas i savladan zajedno sa nekim višim članovima rukovodstva. Jedna radio-stanica

bila je izgubljena kada je iscrpljena mazga sa teretom pala sa ivice strme staze.

Tito se, s glavom među šakama, naslonio na sto. Niko se nije pomakao ni progovorio. Svako je bio zatvoren u svoj krug nespokojstva.

Prigušeni ljudski glasovi napolju, isprekidani zveketom potkovic, prekinuli su tišinu oko okruglog grubo otesanog stola za kojim je naša grupa ukočeno sedela.

Kada smo se okupili na vratima, zureći u pomrčinu seoske ulice, pred nama se pojaviše konture neobične čete, bez uobičajenog reda - umorna zaštitna pratnja vojnika pored klonule kolone životinja. U sredini je sedela na konju mršava prilika. U mraku se, za trenutak, moglo nazreti jedno lice sa uskom šiljatom kapom kao u srednjovekovnog strelca, uokvireno oštrom i prkosnom bradom, čija je belina blesnula kao svetionik.

Utisak koji je izazvala ova prikaza bio je uzbudljiv. Članovi štaba naše grupe izvikivali su oduševljene pozdrave; Tito je istrčao da zagrli starca, koji je hitro sjahao. Stajao sam sa strane, zbunjen i nesvestan značaja ovog prizora, dok neko pored mene šapatom otkri identitet putnika. Bio je to Vladimir Nazor, jedan od najvećih pesnika Hrvatske, koji je napustio svoju vilu u Zagrebu i došao u šumu da se pridruži partizanima.

Izgledao je kao da je došao iz Servantesovog sveta. Za njegovu omršavelu bedeviju bila je privezana jedna krava, koja se otimala. To je, kao što nam Nazor veselo reče, njegova zaliha mleka. Konja je držao njegov Sančo Pansa, verni sluga Mario, jedan zarobljeni Italijan. On je pratio svoga gospodara na dugom maršu prethodne godine od Hrvatske do Crne Gore, kao i u toku odiseje za vreme bitke u planini.

Kolona je stigla sa arhivama i našom radio-opremom. Zaseda nije uspela. Naše tmurno raspoloženje nestalo je isto tako naglo kao što nas je bilo obuzelo.

Nazor je bio član "ratnog parlamenta", Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije, koji je bio formiran u novembru 1942. u gradu Bihaću, na granici Hrvatske i Bosne, kao privremena civilna vlast partizanskog pokreta.

Britanci su, iz radio-emisija, znali o postojanju ovog vrhovnog tela. Neke od njegovih predstavnika sretali smo u zatišjima bitke, ali kratki odlomci razgovora malo su nam otkrivali o njihovoj ličnosti ili o uzroku njihovog prolaznog prisustva ovde, usred sudara s neprijateljem, i u kolonama koje su hitale kroz planine.

Neki su sada došli s Nazorom, dok su drugi, u odvojenim grupama, stigli Tita i njegov štab u toku narednih dana, donoseći vesti o vlastitim gubicima. Dva člana su bila odsečena za vreme prelaska preko Sutjeske: Sima Milošević, profesor Medicinskog fakulteta u Beogradu i vodeća ličnost u crnogorskom rukovodstvu, i Ivan Goran Kovačić, hrvatski pesnik, koji je zajedno s Vladimirom Nazorom napustio Zagreb da bi otišao u šumu.

Milošević je ranije bio ranjen i sakriven blizu sela Vrbnice, na zapadnoj obali Sutjeske, a Kovačić je ostao s njim. Obojicu su otkrili i ubili mesni četnici.

Nurija Pozderac, glavna partizanska ličnost među bosanskim Muslimanima, umro je od rana blizu Dragoš Sedla, na proplancima gde smo se mi zadržali pre prelaska preko Sutjeske.

Reorganizovanje "bose vojske" - kako ju je nazvao Mladen Iveković, jedan od vodećih hrvatskih članova AVNOJ-a, preživelih jedinica Titovih glavnih snaga, zahtevalo je mobilisanje svih improvizovanih izvora: oružja i municije, odeće i hrane. Disciplinu je po svaku cenu

trebalo ponovo uspostaviti. Morala se obrazovati slobodna teritorija i braniti od neprijateljskog prodiranja i novog opkoljavanja.

Prvi korak je bio: održati sposobnom jednu udarnu snagu.

Dolazak naše misije pobudio je nadu u britansku pomoć u trenutku najveće krize. Pre našeg spuštanja partizanska komanda je bila obavještena, preko radija, da Britanci traže njenu saradnju u napadima na neprijateljske komunikacije. Titovi zahtevi u pogledu eksplozivnih sredstava za takve akcije i bombardovanja iz vazduha neprijateljskih garnizona i baza smatrani su preuranjenim s obzirom na britansku zvaničnu podršku i priznanje Mihailovića, pa je odgovoreno jednom neutralnom ponudom slanja sanitetskih potreba, koje su zadržane u poslednjem času. Misija Typical spuštena je padobranima iz jednog jedinog aviona, ne donoseći nikakve poklone.

Dva dana posle spuštanja, 30. maja, poslali smo jednu poruku sa umerenim zahtevima. Partizansku strategiju otežavali su ranjenici i nedostatak hrane, opreme i odeće. "Ne može se ništa detaljnije planirati dok ne stigne bar jedna avionska sanitetska pošiljka."

Zbrinjavanje i zaštita ranjenika u gerilskom ratovanju bili su uvek uslovljeni ljudskim reakcijama neprijatelja u vođenju rata. Sama priroda partizanske borbe prisiljava protivničke strane na elementarni primitivizam u ljudskom ponašanju, izvan svake uobičajene vojne discipline ili ratnih pravila. Dolaze do izraza instinkti lovca i lovljenog, stvarajući napetu i nagonisku klimu u ljudskim odnosima, koja se odražava kako na samo vođenje gerilskog rata uopšte, tako i na strategiju njegovog ugušivanja.

U dugoj tradiciji ratovanja između Crnogoraca i Turaka pojam bratske povezanosti ratnika i zahtev za krajnjim požrtvovanjem u odbrani ranjenika bili su duboko usađeni u narodnom epu.

Veza između borca i njegovog ranjenog sabrata ležala je u srži borbenog morala otpora, stvarajući političko i moralno jedinstvo. Partizanski ustanak protiv nemačke i italijanske okupatorske vojske u jesen 1941. označavao je potpun prekid ovog prećutnog zakona balkanskog gerilskog rata. Neprijatelj je od samog početka pribegao namernom uništavanju ranjenika i bolesnika kao efikasnom oružju protiv borbenog morala pobunjenika, zadajući mu udarac u njegovim korenima. U dnevnim biltenima nemačkih i italijanskih jedinica izveštavalo se o ubijanju ranjenika kao o vojničkom uspehu.

Tradicionalni kult "brige o ranjenicima" bio je na taj način pojačan i sužen nemačkom akcijom. Humanost, duboko ukorenjenu u crnogorskom epu, neprijatelj je sasvim odbacio. Sudbina ranjenih i bolesnih boraca postala je tada glavno, a često i presudno pitanje u planiranju jugoslovenskog partizanskog rukovodstva. Njihova zaštita sukobljavala se sa vođenjem otpora u svakoj fazi i u svakom kraju zemlje.

Partizansko ratovanje, po svojoj prirodi, zavisilo je od pokretljivosti i tajnosti, a ovo je, opet, uticalo na stvaranje oblika i prirode sanitetske organizacije pokreta. Nije bilo ustaljenog fronta niti pozadskog prostora gde bi mogle biti postavljene bazne bolnice. Držane su i organizovane privremene slobodne teritorije, ali potreba za iznenadnim pokretima, a često i za dugim marševima, nametala je odgovarajuću, novu sanitetsku organizacionu strukturu kojom bi se pružala pomoć i zaštitili ranjenici.

Prvi sanitetski štab bio je obrazovan u Srbiji početkom septembra 1941, na teritoriji koju je kratko vreme činila "Užička republika". Na čelo ove službe, koja je bila tek u povelju, Tito je postavio mladog tridesetogodišnjeg lekara, koji je služio u jednom mesnom partizanskom odredu, Gojka Nikoliša. Sin pravoslavnog sveštenika iz Hrvatske, on je 1936. godine završio Medicinski fakultet u Beogradu, gde se povezoao sa mesnom Komunističkom partijom. Sledeće godine stupio je u Internacionalnu brigadu u Španiji i učestvovao u bici na

Ebru kao sanitetski oficir. Posle interniranja u jedan francuski logor uspeo je da se vrati u Jugoslaviju krajem 1940. Staložen, gvozdene volje, sa istaknutim darom za improvizaciju i maštom, Gojko Nikoliš je, uz podršku predane grupe lekara iz gradova koje je neprijatelj okupirao, stvorio jednu novu instituciju - sanitetsku službu Narodnooslobodilačke vojske.

"Briga o ranjenicima" postala je jedna grana partizanskog rata i operativni činilac. Gde god su formirane regionalne jedinice, uspostavljene su i male bolnice, u udaljenim mestima, gde su smeštani ranjenici. U Crnoj Gori je prvi centar organizovan u turističkom hotelu na Žabljaku pored Crnog jezera, u podnožju Durmitora.

U februaru 1942. članovi ovog sanitetskog štaba pripojeni su Vrhovnom štabu u Foči, u Bosni. U šumama Slovenije skriveni logori bili su vešto i oštroumno izgrađeni na zabačenim proplancima, daleko od puteva i staza. Sredinom 1942. godine neka vrsta bolnice, koja nikad nije bila otkrivena, formirana je u Kočevskom Rogu, gde je u toku rata lečeno deset hiljada ranjenika i bolesnika.

U Sremu, duž Dunava, gde je zemljište bilo otvoreno i izloženo opasnosti zbog blizine glavnih komunikacija, bile su iskopane zemunice koje su služile kao mesne bolnice. Prva je načinjena u maju 1942.

Ukoliko se oslobodilački rat širio na teritoriji Jugoslavije i ukoliko su se povećavale Titove operativne snage, sa svojim elitnim divizijama, utoliko su i zadaci sanitetskog štaba bivali veći.

Uspostavljanjem "Titove države" u zapadnoj Bosni i Hrvatskoj - sa njihovim planinskim osloncima, Grmečom, Šamaricom i Petrovom gorom, koji su čvrsto držani i utvrđeni protiv neprijatelja na prilaznim pravcima oko ove teritorije - stvoren je početni oblik političke i vojne uprave na teritorijalnoj osnovi. Ovo je takođe davalo neku iluziju stabilnosti i bio pokušaj obrazovanja stalne organizacije.

Mreža bolnica izgrađena je u planinama i na kraju vijugavih šumskih puteva - pri čemu se koristilo iskustvo susednih područja Hrvatske i Slovenije - i improvizovana je s mnogo inventivnosti. Ova zaštita od neprijateljskih patrola, naročito onih formiranih od lokalnih četnika i ustaša koji su poznavali teren i po tradiciji bili upoznati s gerilskom taktikom, kao i protiv uobičajene opasnosti od vazdušnog izviđanja - postala je značajan faktor ratovanja.

Mesta gde su se nalazile bolnice i prilazi ka njima bila su vešto maskirana; često su ih branile specijalne jedinice obučene za kontraobaveštajnu službu, koje su bile u stalnoj pripravnosti i predstavljale tada posebnu metu za neprijatelja i njegove pomagače. Ovi su obrazovali specijalne jedinice sa tragačima i psima da bi prodrli na slobodnu teritoriju. Opasnost je bila sveobuhvatna i stalna. Ovčari su predstavljali posebnu opasnost, sa svojim stadima što lutaju po zabačenim mestima, koji su mogli da izveste o sumnjivim tragovima na koje bi naišli. Prilazi bolnicama bili su mestimično kamuflirani drvenim preprekama i grmljem. Tragovi stopala brisani su svakodnevno, a zimi su prekrivani svežim snegom. Postavljene su stražarnice, a po okolnim rejonima kretale su se patrole. Formirane su grupe za samoodbranu, naoružane u bolničkim logorima, često i od samih lakih ranjenika.

Jedan prizor opisao je novozelandski vojni lekar Linzi Rodžers (Lindsay Rogers), koji je docnije spušten padobranom u zapadnu Bosnu:

Pošli smo ka bolnicama i za desetak minuta našli smo se u senci velikih borova, najviših borova koje sam ikad video. Staza je izgledala kao neki stari, zapušteni put, a pored njega je rasla zelena i gusta mahovina, kao meki tepih, koji pokriva ogromne stene što oivičavaju put i obrazuju šumsko tlo. Pošto smo pešačili šumskim putem gotovo jedan sat, naš vodič se zaustavi, kao da traži nešto među malim drvećem pored puta. Krčili smo sebi prolaz kroz nisko grmlje, pokrivajući svoje tragove suvim granama, a onda smo naišli na niz

kamenova koji su vodili dalje po kamenitom šumskom tlu. Vodič je pažljivo prevrtao svaki kamen, okrećući голу stranu gore, a mi smo prelazili s jednog kamena na drugi. Kada bismo prešli preko jednog kamena, vodič bi ga ponovo okrenuo, tako da je strana obrasla mahovinom opet bila gore i nije ostajao nikakav trag. Tako smo išli pedesetak metara, dobro zaklonjeni od glavnog puta, a onda se ponovo pojavila naša staza. Ovaj metod konspiracije bio je ponovljen nekoliko puta, a zatim je usvajan drugi. Posle kratkog traganja, stupismo u neku veliku travuljinu i pronađosmo dva paralelno položena stabla, duga i tanka, koja su vodila kroz skriveno zelenilo. Koračali smo duž njih, a onda smo se popeli na neke stepenice, iznad zemlje. Bio je to niz drvenih stabala obešenih o niže grane drveća ili naslonjenih na podešene stene. Gledao sam razrogačenih očiju potpunu tajnost koja je okružavala njihove bolnice. Sto metara smo išli ovim nadzemnim mostom, a onda smo opet sišli na čvrstu zemlju. Ovde smo sreli jednog usamljenog "tovariša" koji je stajao s puškom o ramenu. Kad smo sišli, pozdravio nas je, a zatim se dao na posao da spusti most. Pošto je završio posao, stabla su bila potpuno skrivena u mahovini i lišću; nikakav znak, ni glas, ni trag nisu odavali mesto gde su ležali skriveni ranjenici. Sve je ovo bilo vrlo smišljeno. Rekli su mi da, otkako je usvojen ovaj sistem tajnosti, nijedna bolnica u ovoj šumi nije bila pronađena.

I nedavno ranjeni borci često su vođeni zavezanih očiju po ovim tajnim stazama.

Početkom 1943. godine Nemci i Italijani preduzeli su niz zajedničkih operacija velikih razmera da bi uništili ovo centralno područje partizanskog pokreta; i pošto se kružni pritisak povećavao, Tito i njegov štab suočili su se s najtežom odlukom ovoga rata. Prvi put - a od tada i nadalje - sudbina ranjenika postala je stratejski i operativni činilac.

Oni su bili rasejani po skrivenim naseljima na širokom prostoru, sa skladištima za snabdevanje na nepristupačnim mestima, katkad suviše

koncentrisani na nekom idealnom položaju, a sada su se nalazili u sredini teritorije ugrožene vojnim operacijama i smešteni usred vlastitih jedinica.

Njihova sigurnost, ugrožena neprijateljskim operacijama u januaru 1943. protiv celokupne teritorije "Bihaćke republike", bila je glavni predmet oštre rasprave između Tita i njegovog štaba. Glavninu ranjenika trebalo je ili ostaviti u šumskim bolnicama Bosanske krajine, predelima istočne Bosne i duž istorijske hrvatske vojne granice, ili je pretvoriti u pokretne grupe, koje bi otežavale i usporavale dugi marš glavnih snaga u oblasti na jugoistoku od "Titove države".

To se pokazalo najtežom i najsudbonosnijom odlukom koju je Tito doneo za vreme celog rata. Nekoliko dana, od 21. do 30. januara 1943, Tito i njegovi glavni savetnici kolebali su se. Severni rejoni slobodne teritorije stare hrvatske vojne granice, gde su bile rasejane bolnice, nisu mogli predstavljati sigurno područje ako se partizanske snage povuku.

Jedino rešenje bilo je da se pokrenu svi ranjenici zajedno s vojskom. Tada bi fizionomiju borbe ubuduće uslovljavala, a katkad i diktirala zaštita dugih bolničkih kolona. Nije bilo druge sigurne teritorije gde bi se njihova glavnina mogla sakriti.

Tito je to izrazio u jednom intervjuu posle rata: "Bili smo opkoljeni od neprijatelja, i meni je bilo sasvim jasno da je briga za ranjenike postala krupan moralni faktor za svu našu vojsku i za čitavi pokret. Odluka je glasila: spasti ranjenike po svaku cijenu."

Glavnina bolesnih i ranjenih prikupljena je iz bolnica rasutih širom teritorije "Titove države" i šticićena duž žestoko napadanog puta na dugom maršu vojske od Bosanske krajine do granica Crne Gore; odiseja patnji od devedeset dana. duga preko pet stotina kilometara.

Svaka bolnica bila je odvojen svet, vojnički organizovan, s komandantom i političkim komesarom, pod rukovodstvom Sanitetskog odseka Vrhovnog štaba na čelu sa Nikolišem, izložen u svakoj fazi čudima taktičkih pokreta i stalno prisutnoj pretnji naglih promena pravaca neprijateljskog napada.

Barometar opasnosti bio je varljiv. U kratkim relativnim zatišjima, kao što su bila ona između 6. i 12. februara na visokom platou oko varošice Glamoč, kolone su se gomilale i tiskale na uskim, snegom pokrivenim stazama, prepuštene na milost i nemilost neprijateljskim avionima i artiljeriji, a kasnije u očekivanju da se na juriš zauzmu italijanski garnizoni, kao što je bio slučaj kod Prozora i odbace Nemci kod Gornjeg Vakufa i konačno košmar puzanja i klizanja preko besputnih i vrletnih pustoši planine Prenj.

U ovom trenutku krize Tito je razmišljao o očajničkom koraku: o upućivanju ranjenika pod zaštitnom pratnjom na severozapad, u napušteno područje Like, u koje su se tamošnje hrvatske partizanske jedinice ponovo vraćale, tako da bi mogle pružiti kakvu-takvu zaštitu. Međutim, frontalni napad kod Gornjeg Vakufa i prelaz preko mosta na Neretvi u poslednjoj fazi cele operacije ublažio je bezizlaznu napregnutost u nagomilanim grupama ranjenika na istočnim padinama planine Raduše.

Tri hiljade ranjenika, izvučeno iz šuma i planina Hrvatske i Bosne - po prelasku Neretve bilo je van domašaja nemačkih i italijanskih divizija, njihovih četničkih pomagača i specijalizovanih ubica ustaških brigada. Prebačeni preko teritorije istočne Hercegovine do granice Crne Gore, oni su - nakon sloma četničkih snaga i uništenja italijanskih posada - bili bezbedni od ostataka demoralisanih mesnih četničkih bandi i italijanskih garnizona do kojih su stigli, blokiranih u graničnim delovima Crne Gore.

Većina je preživela, ali cena je bila strašna: agonija dugog marša otežana je tifusom, koji je razbio borbenu strukturu cele Sedme banijske divizije i Devete dalmatinske divizije.

Međutim, došlo je do izvesnog preokreta. Pokazalo se da moral vojske zavisi od bliske i uzajamne veze između partizana koji se bori i njegovog ranjenog ili bolesnog druga, od njene sposobnosti da zaštiti bespomoćne i da sačuva jedinstvo i poredak glavnine pod operativnim uslovima. Velika grupa ranjenika kao integralni deo vojske na maršu transportovana je na duga odstojanja pod nepovoljnim uslovima ne utičući time na taktičku sposobnost svojih jedinica. Za vreme prve faze operacija ranjenici nisu predstavljali neposredan fizički teret, niti je njihovo prisustvo uticalo na vođenje bitke. Međutim, kako su putevi ka Neretvi bivali sve uži, povećanje broja bolesnih i ranjenih i sve gori uslovi transporta usporili su celokupan ritam pokreta.

Ovo iskustvo stečeno u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi uočili su Nemci.

Posle prelaska preko Neretve, u martu 1943, većina ranjenika, obrazujući Centralnu bolnicu, kretala se, neuznemiravana, prema istoku kroz Hercegovinu ka koncentracionim tačkama na visovima iznad Drine, sa obe strane granice Crne Gore i Sandžaka.

Početak maja ranjenici i bolesnici bili su raspoređeni u tri bolnice. Prva bolnica bila je smeštena blizu sela Šćepan-Polje i Rudine, gde je bilo doneto, koje na nosilima, koje na konjima, pet stotina teških ranjenika. Druga bolnica nalazila se blizu seoceta Hum, gde je bilo izolovano četiri stotine bolesnika i teških tifusara. Treća bolnica obuhvatala je glavnu grupu prezdravelih ranjenika i one koji su preživeli epidemiju tifusa - oko 2500 slučajeva; bili su koncentrisani u rejonu između reka Drine i Čeotine i na visovima Ljubišnje.

Svaka divizija i brigada takođe je obrazovala svoju vlastitu sanitetsku službu. sa prosečno sto pedeset bolesnih i ranjenih u prvoj, a pedeset u

drugo j jedinici. Tako je zbrinjavano još oko hiljadu bolesnih i ranjenih van sastava odgovarajuće jedinice.

Sledećih nedelja vreme je utrošeno na brižljivu organizaciju, na izvlačenje iskustva iz nedavnih operacija i na pripremu za neizbežni pokret u danima koji predstoje.

Oskudne sanitetske zalihe evakuisane sa slobodne teritorije Bihaća bile su potrošene za vreme dugog marša od Bosanske krajine dovd.

U toku prethodne zime stvorena je jedna specijalna organizacija i ustrojena je Centralna apoteka u varoši Bosanski Petrovac, na slobodnoj teritoriji Bihaća. Zavoje i lekove prikupili su, uz velik rizik, partijski radnici u okupiranim gradovima kao što je Zagreb, a u dosluhu s mesnim apotekarima. Zasede postavljene neprijateljskim transportima i prepadima na usamljene garnizone pružali su još jedan neprekidni izvor. Ali nikakve veće zalihe nisu mogle biti stvorene.

Iznenadnost neprijateljskog preduzimanja prve operacije "Vajs" (Weiss) u Bosanskoj krajini u januaru razorila je celokupnu strukturu sanitetske službe slobodne teritorije. Glavna bolnica na Grmeč-planini nije imala transportnih sredstava da prenese čak ni svoje mršave zalihe, koje su, izuzev zavoja, bile zakopane. Centralna apoteka bila je evakuisana iz Bosanskog Petrovca, uoči ulaska nemačkih tenkova u grad, i pridružila se glavnim kolonama.

Kratko zadržavanje ranjenika na Glamočkom polju otkrilo je potpunu nestašicu sanitetske opreme. Tito je lično intervenisao. Zaplenjene zalihe platna isečene su u zavoje. Dragocene sanitetske rezerve, uključujući i hirurški materijal, pronađene su u italijanskim skladištima posle zauzimanja Prozora, ali su propale prilikom vazdušnog bombardovanja transportnih kamiona. Preostale zalihe preneli su vojnici i seljaci na svojim leđima - samo tri konja imale su na raspolaganju bolničke kolone u ovoj fazi - u maršu preko strašnih prepreka planine Prenja. No ovaj nedostatak prevoznih sredstava

onemogućavao je svako dalje prenošenje ovih ostataka preko Neretve, pa su poslednje zalihe bile zakopane na desnoj obali.

Izvestan sanitetski materijal zaplenjen je u hercegovačkim varošima Kalinoviku i Nevesinju, a zalihe u malim količinama bile su izvučene ilegalno iz Sarajeva. Takođe je bila zaplenjena italijanska sanitetska oprema. Međutim, opšte uzev, vladala je opasna nestašica za vreme kratke pauze u aprilu i početkom maja u te tri formirane bolnice.

Centralna bolnica, pod kontrolom Sanitetskog odseka Vrhovnog štaba, kojim je rukovodio Nikoliš, bila je smeštena u selima na platou Pive, pod upravom dva lekara, dr Herberta Krausa i dr Miroslava Šlezingera, koji su se i sami oporavljali od tifusa.

Svaka od ove tri bolnice predstavljala je sada organizovanu i potpuno samostalnu jedinicu, sa vlastitom komandom i snabdevanjem. Podeljene su na čete i bataljone, spremne da krenu po hitnom naređenju.

Posebna pažnja bila je posvećena partijskom radu među ranjenicima, radi čega je određena specijalna grupa na čelu sa Vladimirom Dedijerom, ranijim novinarom beogradskog dnevnog lista Politika. Njegova supruga, Olga, rukovodila je jednom hirurškom ekipom u Drugoj proleterskoj diviziji.

Grupa se neprestano kretala po selima gde su bili prikupljeni ranjeni i bolesni borci, održavajući sastanke i primajući nove članove u Partiju. Ovo je trebalo da ojača partijske ćelije, kad se ranjenici i bolesnici vrate u svoje jedinice, učvršćujući postojeće ljudske veze.

Sanitetski bilten izdavao se na četiri šapirografisana lista. Prvi broj se pojavio 12. maja. Skupljene su zalihe hrane izvlačenjem pšenice i stoke iz bogatih zemljoradničkih područja severnog dela Crne Gore i Sandžaka. Održavani su osnovni kursevi iz higijene, naročito za zaštitu od tifusa.

Početak maja glavna bolnica, broj tri, zbrinjavala je oko dve hiljade ranjenika u selima oko varošice Čelebić, koja je bila razorena u ranijoj borbi.

Bolnica se sastojala od trinaest bataljona, oroanizovanih na vojnički način. Jedinice su nosile naziv: "laki", "rekonvalescenti", "tifusari", svaka sa vlastitim štabom. Partijski radnici su bili aktivni: održavali su se i politički sastanci, na kojima su davana objašnjenja i držana predavanja. Osim propagande, ovi radnici održavali su vezu sa organima za snabdevanje vojske i bili su odgovorni za ishranu bolnice i za nabavku odeće.

Komandanti i komandiri borbenih jedinica često su posećivali svoje ranjenike, da bi se ovi osećali delom svojih jedinica, u koje treba da se vrate. General Koča Popović, iz Prve proleterske divizije, posetio je jedan takav bataljon ranjenika i izgrdio osoblje zbog nedovoljne zaštite prilaza rejonu. Čak i u dubokoj šumi nije bilo sigurnosti.

Tri bolnice bile su smeštene odvojeno na širokoj visoravni podeljenoj rekom Drinom, koja je, kao granica između Crne Gore, Sandžaka i Srbije, predstavljala liniju od strategijskog značaja i svakako jedan od prvih ciljeva neprijateljske aktivnosti.

Preduzete su posebne mere predostrožnosti za zaštitu bolničkih rejonu; briga o bolnicama poverena je u prvom redu iskusnim jedinicama Sedme banijske divizije, koja je imala sličan zadatak za vreme nedavne neprijateljske ofanzive.

Zatišje se završavalo. Neprijateljski garnizoni duž Drine, u Foči i Goraždu, dobijali su pojačanja, a verovatno i južno duž puteva iznad rečnih dolina.

Vrhovni štab je 16. maja izdao hitno naređenje: svi teški ranjenici da se prikupe na platou Pive ili u bolnici broj jedan, u Rudinama, a lakše

ranjeni na uzvišenjima oko Čelebića, ka jugoistoku, u selima duž desne obale Tare.

Sanitetski štab je smatrao da je ova direktiva izdata da bi se zaštitili ranjenici ako bi jake neprijateljske snage zapretile iz Foče. U stvari naređenje je bilo deo plana koji je Tito stvorio za proboj glavnih snaga preko reke Lima u Srbiju. Veza sa Titovim štabom održavala se samo preko kurira, pa je trebalo dvanaest časova da poruka iz Centralne bolnice stigne u Vrhovni štab, koji još nije znao o nemačkim pripremama za operaciju "Švarc" (Schwarz), čiji je cilj bio: opkoliti sve snage koje se nađu na tromeđi Crne Gore, Bosne i Hercegovine i tu ih uništiti.

Sanitetski štabovi takođe još nisu bili svesni iskušenja koja im predstoje. Na dan 17. maja jedinice Sedme divizije stigle su forsiranim marševima na visove oko Čelebića i prihvatile sedam stotina prezdravelih od tifusa. Istog dana počela je opšta evakuacija preostalih bolesnika i ranjenika prema jugoistoku.

Neprijateljska aktivnost naglo se razbuktala, prvo u vidu mestimičnih napada. Sanitetsko osoblje i ranjenici mogli su čuti eksplozije bombi i videti avione kako preleću iznad glava. Ali oni nisu bili svesni pravog značenja ovih zvukova.

Dvadeset prvog maja Nemci su napali bolnicu u Humu, i ranjenici su prebačeni, pod vatrom, preko vrlo strmih litica dole ka Tari i, iza nje, u određeno pribežište na Šćepan-Polju. Nesvesni razmera pretnje, koja se sve više širila, zbunjeni zbog nedostatka vesti, fizički iscrpljeni, mnogi od ovih ljudi pomrli su na pogibeljnim stazama preko klanaca Tare. Bio je to samo uvod u sudbinu koja ih je sve očekivala.

Dvadeset drugog maja cela baza u Čelebiću bila je ispražnjena i došla je pod udar neposrednog neprijateljskog napada. Ovo je bilo prvo bliže upoznavanje sa ofanzivom, što je potvrdilo putovanje komandanta Centralne bolnice, dr Krausa, istog dana, u potrazi za

boravištem Vrhovnog štaba u pravcu mosta kod Đurđevića Tare. On je sreo štab Prve divizije, koja se kretala ka severoistoku, prema Foči. To je bila prva jedinica koja je ocenila obim neprijateljskih akcija, otkrivši na istoku prisustvo nemačke Prve brdske divizije u neposrednim sukobima sa tim jedinicama.

Sada je bilo jasno da se glavnina ranjenika ne može dalje kretati ka jugoistoku, i povratak preko Tare na brdsko zemljište Pive bio je neizbežan. Ovaj plato, između dve reke, bio je go, pust i uzak, izložen bombardovanju iz vazduha i artiljerijskoj vatri.

Prva proleterska divizija povlačila se iz Sandžaka, i neposredan plan Vrhovnog štaba bio je da orijentiše deo snaga ka Foči, u nadi da će se probiti tim pravcem pre nego što neprijatelj uspe da pojača taj sektor obruča.

Dr Kraus je 29. maja javio: "Mi o opštoj situaciji ne znamo ništa, ali naslućujemo da smo pred velikim preokretom i trebalo bi da o tome imamo jasnu sliku, jer ovde imamo na području Žabljanskom sada preko hiljadu ljudi" (misli ranjenika - prim. redaktora)..

Komanda Centralne bolnice bila je u jednom malom selu nekoliko kilometara ka severu, bez hrane i prevoznih sredstava. Istog dana poslednje grupe ranjenika prešle su u ovaj rejon sa desne obale Tare.

Po podne 28. maja Tito i njegov štab stigli su do Crnog jezera, u podnožju Durmitora, na severnom kraju Žabljaka. Ovde je razrađen presudan operativni plan: da se pokuša izvesti proboj prema zapadu, preko visova Vučeva, koji su čuvali južne prilaze ovom području, preko doline Sutjeske, prema pošumljenim padinama Zelengore.

Centralnoj bolnici je naređeno da ide istim pravcem, i ni o kakvom drugom predlogu nije se raspravljalo te tečeri. Jedini raspoloživi transport za oko dve hiljade ranjenika sastojao se od stotinak konja i između dve i tri stotine zarobljenika Italijana za nošenje nosila.

Hiljadu ranjenika bilo je već vraćeno u svoje jedinice. Poslednji sukobi povećali su broj u bolnicama na 2200, koji su sada grubo razvrstani na 1088 sposobnih da pešače, 575 da jašu, a 137 da se nose na nosilima. Bili su podeljeni na grupe, svaka sa političkim komesarom na čelu.

Uprkos predanim naporima sanitetskog štaba da se pripremi za organizovanu evakuaciju u slučaju nove neprijateljske ofanzive, pripreme su izvršene samo delimično usled divljine zemljišta. Pivski plato bio je već poprište borbe protiv četnika i Italijana u prethodnoj godini. Nikakva hrana nije se mogla prikupiti iz upola opustošenih sela. Mesni partizanski odbori nisu mogli da kupuju od seljaka neke zalihe, po strogom uputstvu, na dobrovoljnoj osnovi. Područje je bilo četnički oslonac i mnogi seljaci koji su ostali na svojim imanjima, osećajući opasnost, ophodili su se neprijateljski prema partizanskim vlastima i odupirali su se pokušajima nasilnog oduzimanja. Bitna veza između mesnog stanovništva i glavnine vojske, koja je većim delom dovedena sa drugih teritorija, nije postojala.

U svojoj ljudskoj osamljenosti, jedinice i ranjenici bili su ograničeni na jedan strašan i zatvoren vlastiti svet, progonjeni od novog i stravičnog neprijatelja - aveti potpune gladi. Poslednje stado stoke koje je u aprilu doterano na ovaj plato iz Sandžaka, bilo je poklano. Preostali obroci hrane razdeljeni su borbenim jedinicama i grupama ranjenika. U toku prvih dana juna registrovano je dnevno petnaest do dvadeset mrtvih u bolničkim kolonama.

Trećeg juna plan za glavnu evakuaciju morao se napustiti. Samo trojica preživelih lekara radili su u Sanitetskom odseku Vrhovnog štaba. Čutljiva kolona razvučenih bolnica pružala se u nemoj slutnji na sedamdeset kilometara preko golih visova između reka.

Doneta je jedna surova odluka. Teški ranjenici i bolesnici morali su se skriti u pećine i grmlje na strmim padinama Pive; laki ranjenici trebalo je da idu u pratnji Sedme divizije ka severozapadu, a ostali, koji su

sačinjavali glavnu grupu, morali su biti pod zaštitom Treće divizije, kojoj je naređeno da silom obezbedi prolaz ka jugoistoku, preko Tare prema Sandžaku.

Pokret je počeo noću između 4. i 5. juna, i za vreme sledećih sudbonosnih dana nije bilo rukovođenja iz centra. Put ka Sandžaku bio je zatvoren. Novi ranjenici su pristizali iz jedinica svakodnevno u Centralnu bolnicu. Naređenja Vrhovnog štaba nisu se mogla izvršiti, naročito ona da se teški ranjenici skrivaju u pećine Pive. Niie bilo ni vremena ni dobre veze sa mesnim stanovništvom. Po jednom Nikolisevom izrazu, "bili su to samo grčevi koji prethode smrti".

U roku od nekoliko časova postalo je jasno da Treća divizija ne može zauzeti na juriš prelaze na Tari, koje je čvrsto držao neprijatelj s nadmoćnijim snagama. Komanda divizije primila je 6. juna naređenje da se vrati i pridruži prvoj grupi, koja je vodila bitku za opstanak duž Sutjeske i na visovima iza nje.

Treća divizija se pod dejstvom vazdušnog i artiljerijskog bombardovanja posrćući vratila u planinsku bazu Vučevo sa hiljadu ranjenika. Isto toliko bilo je ostavljeno među klancima Pive. S njima su ostale mnoge bolničarke; nekoliko je bilo naoružano da bi se borile u slučaju potrebe.

Noć 8. juna bila je najteža u ovom ratovanju. Staze su bile zakrčene nosilima i ranjenici su bili prepušteni svojoj sudbini. U jednoj jedinici vojnici i ranjenici mogli su se izbrojati samo po odrescima kore skinute sa bukovih stabala za hranu duž planinske staze.

Na severu, i još čekajući na istočnim padinama koje se spuštaju ka reci Sutjesci, Sedma divizija, zajedno sa sedam stotina pokretljivih ranjenika i vlastitom poljskom bolnicom, pripremala se za napad na rečne prelaze. U zoru sledećeg dana ove jedinice su borbom prsa u prsa izborile prolaz. Divizijska bolnica s grupom ranjenika bila je

odsečena. Drugi deo je bio zarobljen i poklan, a nešto ih je otpuzalo u privremeno sklonište na položaje Treće divizije na Vučevu.

Upravo kao i na Tari, Nemci su zatvorili poslednje prelaze preko Sutjeske, i samo su rasute jedinice Treće divizije, sa malom skupinom preživelih ranjenika, prošle reku gazom 13. juna. Najveći deo ove grupe raspao se na usamljene družine da bi se izborio sa neprijateljskim kolonama koje su vršile opkoljavanje sa istoka i juga. Male grupe su stigle u istočnu Bosnu, Hercegovinu i Crnu Goru u toku sledećih nedelja.

Od ranjenika skrivenih u pećinama i klancima Pive nekoliko su spasli mesni partizani, dok su ostale poubijale neprijateljske patrole i četničke bande. Nemci su izvršili glavni masakr na Sutjesci i u šumama istočno od nje. Ovde su bili poubijani i teški ranjenici Treće divizije.

Od prvobitne kolone Centralne bolnice, sa preko dve hiljade bolesnih i ranjenih, preživelo je devet stotina do hiljadu i stiglo u istočnu Bosnu. Njih su zaštitile jedinice Prve i Druge divizije, koje su izvršile konačan proboj, zajedno sa Vrhovnim štabom i onima koji su izbegli pokolj u zaštitnoj akciji Sedme divizije.

Od sanitetskog ljudstva ubijeno je trideset lekara - polovina od celokupnog sastava - i dve stotine bolničarki koje su ostale sa napuštenim ranjenicima i doživele njihovu sudbinu.

Struktura Centralne bolnice, brižljivo stvorena između dve neprijateljske ofanzive, nije više postojala. Za vreme surove borbe sanitetski i Titov štab povezivali su samo kuriri, čije je svako putovanje trajalo šest do deset časova. Grupe ranjenika uhvaćene su u zamku prilikom besciljnog lutanja kamenitim stazama, opsednute strahom zbog gubljenja međusobnog dodira, u kolonama koje su posrtale, ne znajući za promene u naređenjima Vrhovnog štaba, sa njegovom groznom dilemom da se očuva taktička pokretljivost, koja

neizbežno nameće postupno žrtvovanje ranjenika. Naređenje da se ostave pozadi ozbiljni slučajevi došlo je suviše kasno, i očajnički pokreti u mestu imali su samo simboličnu vrednost. Staze su bile pune tragova, tako da su neprijateljske patrole s lakoćom pronalazile svoje žrtve.

Ali tradicija požrtvovanja boračkih jedinica da sačuvaju svoje onesposobljene drugove održana je za vreme bitke. Brigade proleterskih divizija, u kojima je većina bila daleko od zavičajnih teritorija, nosile su svoje ranjenike do kraja. Surovo iskušane, Sedma i Treća divizija, kojima su bile poverene kolone Centralne bolnice, desetkovane su na svome zadatku.

No vremenski razmak između dve neprijateljske ofanzive od januara 1943. bio je suviše kratak da bi omogućio Sanitetskom odseku Vrhovnog štaba da stvori čvrstu organizaciju za Centralnu bolnicu u Crnoj Gori i Sandžaku, u oblastima u kojima se dugo osećao četnički uticaj, a koji partizanske snage jos nisu bile efikasno suzbile.

Posle bitke preživeli ranjionici, bez hrane i sanitetskih potreba, nagomilali su se na šumskim proplancima istočne Bosne, gde ih je zatekla Britanska misija.

Slanje sanitetskog materijala iz severne Afrike imalo je - toga smo bili duboko svesni - krajnji i neodložan prioritet. Potrebe su bile sveobuhvatne: sanitetske zalihe, oružje, hrana i eksplozivna sredstva. Mi smo ih u našim porukama nabrajali.

Nije se moglo odrediti tačno mesto za prijem materijala. Zbog svakodnevnog pentranja naši radio-kontakti bili su prekidani, i samo smo izveštavali o pokretima. Bilo je intervala ćutanja. Službama britanske komande u Kairu malo se utisaka moglo preneti o prizorima čiji smo svedoci bili. Iz kratkog pregleda poruka teško bi se moglo saznati o tome da su Titove snage, pod dejstvom bombardovanja iz vazduha, opkoljene nadmoćnim neprijateljem, vršile udar u

severozapadnom pravcu prema Bosni, bez hrane i vode, opterećene ranjenicima. Četrnaestog juna se, iz jednog lakonskog izveštaja, moglo saznati da se desetak hiljada partizanskih vojnika probilo i da su stigli na granicu bosanske teritorije. O smrti Bila Stjuarta, 9. juna, javljeno je zahvaljujući hrabrosti i stručnoj oštroomnosti njegovog radio-telegrafiste vodnika "Rouza" pod pogibeljnim uslovima.

Sedamnaestog juna uhvaćena je u Kairu sledeća poruka Typicala: "Prilika za rušenje železničke pruge Sarajevo-Višegrad i Sarajevo-Brod. Hitno poslati eksploziv."

U tom trenutku bili smo načičkani duž južne ivice tih tračnica koje smo prešli sledeće večeri. Ova poruka imala je izvesnog uticaja u Kairu i Londonu. Iza golih fraza krila se suština partizanske taktike. Udarana sila partizanskog prodora morala se povećati. Opstanak je zavisio od pokretljivosti, veće brzine i nanošenja udara neprijateljskim koncentracijama. Da su Nemci mogli da prebace pojačanja duž železničkih pruga koje se koncentrično zatvaraju i da naprave novi obruč, ostatak Titovih snaga ne bi preživelo. Presecanje ovih komunikacija predstavljalo je jedinu priliku da se izbegne propast i da se dobije u vremenu za reorganizovanje rasturenih i iscrpljenih jedinica, koje su se sada grupisale u bosanskim šumama.

Zahtev za eksplozivima bio je takođe znak nepoljuljanog morala. Mi nismo mogli preneti okrutnu stvarnost našeg položaja.

Raspravljao sam o ovim stvarima s Titom i njegovim štabom. Bili smo još u rejonu sela Bogovići, i pošto smo doveli u red našu radio-opremu, veza sa Kairom se ustalila. U našoj otupeloj premorenosti, tražio sam načina da prenesem na Tita i njegov štab izvestan optimizam da je pomoć na putu. Članovi Britanske misije težili su ovom kao jedinom cilju.

Prema onom kako je jedan od naših jugoslovenskih drugova opisao razgovor sa mnom, rekao sam mu da će "prva pošiljka biti lekovi i

sanitetske potrebe, kondenzovana hrana, eksplozivna sredstva za miniranje železničkih pruga i, po mogućstvu, odeća".

U jednoj razmeni radio-poruka sa Kairom fiksirano je prvo poletanje aviona.

Naša grupa bila je svakodnevno u pokretu. Okolna sela u ovom delu istočne Bosne bila su uglavnom muslimanska i neprijateljski raspoložena. Varošice u ovom rejonu držale su ustaške jedinice i mesna muslimanska milicija. Jedinice Pavelićevih domobrana, zajedno sa nemačkim jedinicama, držale su, svojim garnizonima, glavne centre. Deo srpske manjine povezao se sa četničkim bandama. Nemačka komanda je pojačavala svoje baze neposredno na zapadu i sa osloncem na Sarajevo, da bi preduzela nov napad.

U ovoj zbrci kretali smo se u na izgled besciljnim krugovima, gonjeni i bombardovani od strane neprijateljskih aviona, tražeći sigurna skrovišta za nekoliko časova boravka.

Britanska grupa bila je zauzeta tehničkim pitanjima u vezi sa poletanjima aviona s pošiljkama. Imali smo samo dve radio-stanice, od kojih je zavisilo izvršenje poduhvata.

Dvadeset trećeg juna utvrđeno je mesto za spuštanje pošiljke te noći blizu sela Medojevići, gde su se Vrhovni štab i misija, kao što je Routon zabeležio, zadržali "u velikom očekivanju".

Ali, kao i pri našem dolasku, prvo poletanje nije uspelo, i mi smo osećali da se kod naših jugoslovenskih drugova javlja izvesna neverica u ozbiljnu nameru Britanaca da ikad pruže materijalnu podršku njihovoj stvari. Bili smo povezani tananom ljudskom niti uzajamnog poverenja, zajedničkim učešćem u opasnostima i iskušenjima proteklih nedelja, ali su se u njima s vremena na vreme budile neodređene sumnje. Ovo je bio takav jedan slučaj.

Nije moglo biti nikakvog čekanja i nikakvog objašnjavanja neobičnih pokreta naše kolone. Kairu je javljeno za drugo mesto spuštanja pošiljke, na deset sati hoda severno.

Noću 25. juna jedan bombarder "halifaks" prvi put je uspešno spustio eksploziv. Zapalili smo signalne vatre, i avion je, u niskom letu iznad nas, izbacio kontejnere padobranima.

Pošiljka se sastojala od sedam kontejnera i šest paketa - puno opterećenje jednog aviona. Oni su sadržavali malu količinu eksploziva, preko potrebnu rezervnu radio-stanicu i nešto zavoja, ali još nikakve hrane ili sanitetske opreme.

Atmosfera u našoj grupi bila je snošljiva, ali uzdržana. To večer naša kolona je umarširala u varošicu Olovo. Posada mesne muslimanske milicije je pobjegla. i mi smo naišli na prijatno naselje praznih i neoštećenih kuća. Ovaj rejon bio je centar drvne industrije, i napuštene vile inženjera i direktora stvarale su trenutnu iluziju o mirnom svetu.

Tito je odseo u dobro snabdevenoj kući mesnog hodže. Lepo smo ručali. Dolazak bar jednog aviona bio je znak naših dobrih namera, i večer je proteklo u prijatnijem raspoloženju.

Ispred nas se nalazio veći gradić, Kladanj, s jakim garnizonom ustaša i milicije, koji su opkolile jedinice Druge divizije Narodnooslobodilačke vojske.

Te noći smo napustili Olovo, krećući se ka severu, a za vreme našeg marša izvršen je napad na Kladanj uz žestoku borbu prsa u prsa.

Kairu je javljen novi orijentir u ovom rejonu za slanje pošiljke. Zadržali smo se na periferiji grada. Pridružila nam se misija kanadskih Hrvata, na čelu sa Stevanom Serdarom, koja je bila spuštена padobranima "na slepo" u Bosnu prošlog aprila. Ona je bila svedok

konfuznih događaja u ovim predelima u toku protekla dva meseca i nosila je dragocena obaveštenja. Ali nije bilo vremena za konferisanje niti za proslavljanje našeg susreta.

Drugi dolazak aviona trebalo je da usledi naredne noći. Radio-veza bila je jasna, a naša koncentracija završena.

Uveče su partizanski štab i britanska grupa ušli u Kladanj. Grad je tek bio očišćen posle oštrog otpora i sav u ožiljcima. Ulice su bile osvetljene zapaljenim strugarama i posute leševima: slomljenim lutkama sa crvenim fesovima.

Neprijateljski protivnapad ubrzao je ujutru naš odlazak i prisilio nas da se povučemo u okolna brda, van domašaja tenkovske čete koja je napredovala ka južnoj ivici grada. Dnevne časove proveli smo u bukovim šumama koje okružuju grupu praznih kuća označenu na karti kao Plahovići.

Naše radio-veze pojačane su pripajanjem Serdarove misije. Ovo je zagrejalo profesionalne instinkte naših radio-telegrafista - Routona i "Rouza" - i vesela i pouzdana družina od tri člana ove prvobitne grupe smanjila je u izvesnoj meri našu napetost i brigu. Routon je zabeležio: "Ovo će uskoro postati prilično veliko preduzeće. Imaćemo tri radio-stanice i 16 baterija. Biće mnogo posla."

Te noći je jedan bombarder "halifaks" spustio tovar sa prvom pošiljkom sanitetskih zaliha i nešto hrane.

Zalihe su bile mršave, ali dolazak aviona pokazao je da se vazдушna transportna služba može obavljati relativno uredno uprkos iznenadnim i - za nas - nedokučivim krivudavim kretanjima Tita i njegovog štaba.

Tehničke teškoće da se drži jedna sigurna čistina u širokom pojasu šuma u toku izmenjivanja poruka s Kairom, koje su se zatim morale prenositi britanskoj vazduhoplovnoj bazi u Dorni, narušile su ritam

ovih operacija. Ali mi smo bili u središtu bitke za ovlađivanje područjem istočne Bosne, u krvavim sukobima s protivničkim formacijama. Teritorija je nominalno bila deo Nezavisne Države Hrvatske, i držana je bez ravnopravnog sadejstva njenih oružanih snaga sa Nemcima, koji su se gomilali na njenim istočnim granicama.

Bila je to zlokobna igra "žmurke" u kojoj se morala redovno održavati radio-veza. Ovaj zadatak nije se mogao improvizovati. Čučeći noću u napuštenim selima i skrivajući se danju u šumi od bombardera "dornije", vrebali smo svaku priliku da zatražimo da se pošalje avion sa pošiljkom.

Katkad smo Routon i ja morali ostati pozadi na svoju odgovornost da bismo održavali vezu sa Srednjim istokom po utvrđenom redu javljanja. Jednom prilikom je celo jutro trajalo nadmudrivanje sa jednom usamljenom nemačkom "rodom", čiji je pilot vrebao znake pokreta u napuštenim kućama seoske ulice koja se strmo pela uz padinu brda u šumu iznad nje. Kako smo ležali potrbuške na podu gornje sobe jedne muslimanske kuće, mogli smo posmatrati kako majušni nemački avion proleće pored prozora ili ispod njih.

Ležeći na podu, Routon je održavao radio-vezu sa Kairom. Za vreme jedne pauze neprijateljski pilot je preleteo preko brda, i ja sam se odlučio na oprezno izviđanje. Pre nego što sam izvirio iz voćnjaka, avion je preleteo nisko iznad drveća u pravoj liniji natrag niz usku ulicu. Pao sam, neprimećen, naglavce u drveni muslimanski nužnik u vrtu, i dopuzao, smrdljiv i izgruvan, natrag u kuću. Routon je još ležao pored aparata, zaokupljen svojim poslom. Dugo nije primetio moje prisustvo.

Pošto smo ugovorili dolazak sledećeg aviona, obojica smo pošli, u sumrak, da se pridružimo glavnoj grupi, koja se nalazila blizu u šumi iznad sela.

Sledeće noći britanski avion je spustio tovar zaliha.

Katkad se uzaludno čekalo; na šumskom proplanku ili na livadi, s malom jugoslovenskom patrolom kao pratnjom i grupom za prijem. Ponekad bismo čuli, čak videli, naš avion, koji ne bi primetio naše signalne baklje i ne bi uspeo da nas pronađe. Druge noći Nemci bi imitirali naše vatre, koje smo mogli videti preko susednih brda. U takvim slučajevima ostajala nam je samo nada da ih naši piloti neće pronaći.

Jedne večeri početkom jula glavna grupa štaba i misija skrivali su se u šumi oko jednog naselja, sela Brateljevići, nekoliko kilometara zapadno od Kladnja, koji je neprijatelj bio povratio.

Neprestani neredovni, iznenadni pokreti, između drveća i pustih zaselaka, sabili su naš svakodnevni život, i duhovni i fizički, na ograničen prostor. Ležeći između drveća, naši radio-telegrafisti uhvatili su jednu emisiju BBC-a; saveznici su se iskricali u Siciliji. Zamor oduševljenja među umornom družinom probudio je naše duhove i podstakao naša razmišljanja. Tito je poslao bocu šljivovice Misiji, preko uskog proplanka koji je delio dve "komande". Splet velikih događaja i razmišljanja o drugom frontu, predmeti svakodnevnih nagađanja, bili su još van naših neposrednih briga.

Prisilnu dokolicu ovih časova proveo sam u razgovoru sa Mladenom Ivekovićem. On je bio zagrebački intelektualac i jedan od starijih članova partijske organizacije hrvatskog glavnog grada tridesetih godina. Nedavno je bio zamenjen, po sporazumu sa Pavelićevim vlastima, i pušten iz koncentracionog logora.

Razgovarali smo na francuskom u prijateljskoj i prijatnoj atmosferi. Ja sam bio uznemiren i nestrpljiv. Svakodnevni i za nas besciljni marševi učinili su da je naš zadatak određivanja mesta za spuštanje pošiljki ličio na posao kockara. Rekao sam to Ivekoviću.

Činilo nam se da se krećemo ka strategijskoj tački Vlasenica, varošici koja je dominirala prilazima istočno ka reci Drini i granicama Srbije.

Naša kolona posrtala je noću, nekom vrludavom putanjom, severno od Kladnja, u tome pravcu.

U toku noći 12, 15. i 17. jula avioni su spustili kontejnere s pošiljkama na označena mesta. Prva operacija blizu sela Turalići donela nam je priličnu količinu sanitetskog materijala, koji smo očekivali još od našeg spuštanja. Drugog juna Gojko Nikoliš, načelnik Sanitetskog odseka Vrhovnog štaba, predao mi je prvi put spisak najvažnijih potreba.

Preživjele grupe ranjenika bile su rasejane po šumskim terenima Bosne u stanju krajnje oskudice. Zavoji su uzimani od onih koji su iimirali, prani su u potocima i upotrebljavani za one za koje je bilo nade da će preživjeti. Lekovi i oprema odavno su bili potrošeni.

Devetnaestog jula očekivali smo pojačanja za Misiju. Te noći trebalo je da stignu dva aviona, zapadno od Vlasenice, u rejon pod kontrolom Sedme banijske divizije, koja je imala zadatak da štiti štab.

Pred samu ponoć u krug omeđen vatrama spuštена su tri padobranca i kontejneri s hranom. Prispeli članovi bili su: poručnik "Tomi" Tompson ("Tommy" Thompson), koji je imao dvadeset dve godine i čiji je otac bio predstavnik Vakuum-ojl-kompanije (Vacuum Oil Company) u Zagrebu pre 1939. godine; poručnik Mekaj (Mackay), stručnjak za eksplozive; i vodnik Robert Krouzie (Robert Crozier), pomoćni radio-telegrafista.

Blizina obronaka Milan-planine obezbedila nam je privremeno sklonište. Primili smo deo pošiljke suve hrane što smo je tražili da bismo snabdeli jedinice koje su sada nameravale da krenu na marš prema zapadu preko reke Bosne.

U ranim časovima 25. jula izvršeno je još jedno uspešno spuštanje zaliha hrane. Prazne konzerve bile su razbacane da bi označile naš prolazak i da bi ostavile neprijatelju prkosan dokaz o našem prisustvu.

Tito je koncentrisao jaku operativnu grupu za napredovanje u centralnu Bosnu i, dalje, ka granicama Hrvatske. Trebalo je proširiti novu slobodnu teritoriju. Marš ka reci Bosni predstavljao je prvu fazu ovog manevra, ohrabrenog radio-vestima o padu Musolinija.

Kolone su se kretale partizanskom brzinom, i pošiljke avionima bile su obustavljene za izvesno vreme.

U radio-poruci od 17. juna, još pre prelaska železničke pruge Sarajevo-Višegrad, Britanska misija je zahtevala da se pošalje eksploziv radi vršenja diverzantskih akcija na železnici.

Paketi sa plastičnim punjenjima i upaljačima spušteni su prilikom prvih doletanja aviona, počev od 25. juna, i odmah su upotrebljeni. Na čelu tehničkog odseka Vrhovnog štaba bio je stručnjak za rušenje Vladimir Smirnov. On je došao u Jugoslaviju kao izbeglica iz Rusije za vreme revolucije. Diplomirao je na Tehničkom fakultetu u Beogradu i radio kao inženjer sve do događaja koji su usledili posle invazije u aprilu 1941. Priključio se partizanima u Srbiji za vreme ustanka i sledeće godine primljen je u Komunističku partiju. Često sam ga sretao za vreme bitke u Crnoj Gori u društvu članova Vrhovnog štaba.

Smirnov je organizovao posebnu četvu pionira, diverzanata i tehničkih stručnjaka, prema njihovim mirnodopskim zanimanjima, izvežbanih da ruše i popravljaju mostove, kao preko klanaca Tare i Pive, da postavljaju i prekidaju telefonske linije. On je sada rukovodio svim ovim akcijama. Pored toga, više brigada imalo je vlastite čete diverzanata za takve zadatke, sastavljene od rudara iz Srbije i iz rudnika uglja u Bosanskoj krajini i Lici.

Železnička mreža u zemlji, van Srbije, reorganizovana je posle austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine da bi se obezbedile sigurne veze između vojnih garnizona, za buduće širenje

ka morskoj obali, i kao deo buduće mreže prema jugoistoku, u skladu sa bečkom politikom prodiranja na Balkan.

Železnički čvor ovog sistema nalazio se u Sarajevu, a železničke fabrike bile su smeštene u Slavonskom Brodu, odakle se jedan krak odvajao južno ka Zenici, ka najvećim čeličanicama u zemlji, dok se druga pruga pružala prema istoku, ka Višegradu, i dalje ka granici Srbije.

Rude i drvo iz ovih oblasti transportovani su ovim linijama, ugalj iz Tuzlanskog bazena južno od Broda i proizvodi Zeničkog kombinata fabrika čelika, koje je podigao Krup (Krupp) pre rata, i koje su bile značajne za privredu NDH.

Ali neposredan značaj ove mreže železničkih pruga sa jednim kolosekom bio je u tome što je neprijatelj preko nje održavao svoje komandne štabove u Sarajevu, što je brzim pokretima svojih divizija u koncentričnom obruču mogao da obezbedi isturene garnizone i baze da bi uhvatio u zamku partizanske jedinice pod Titovom komandom u daljim ofanzivnim operacijama.

Ugalj za potrebe železnice dovlačen je uglavnom iz rudnika Tuzlanskog bazena, naročito iz Kaknja i Husina. Ovi su sada bili na našoj listi specijalnih ciljeva.

Rukovodstvo, ohrabreno prvim zalihama eksploziva koje su spustili britanski avioni, naredilo je partizanskim brigadama da preduzimaju specijalne akcije na svakom pravcu. Članovi naše misije u Bosni neposredno su učestvovali u ovim operacijama.

Sedmoga jula Serdarova grupa pošla je na jedan takav zadatak, sa izvesnom količinom nedavno spuštenog plastičnog eksploziva, zajedno sa mladim pionirskim oficirom, poručnikom Mekajom, koji se, spušten padobranom, pridružio nama u Bosni. Grupa je otišla s jednom partizanskom divizijom, čiji je cili bio isti: vršenje

diverzantskih akcija protiv koncentracija nemačkih jedinica i linija kojima se prevozio uglj za Brod.

U toku jula obaveštavao sam o napretku. Linija Brod - Sarajevo bila je dignuta u vazduh na četrdeset, a jedina pruga Brod-Zenica na sedamnaest mesta. Porušeno je dvanaest mostova na pravcu Doboju-Tuzla, što je rudnike uglja prisililo da privremeno prekinu rad.

Pozitivne vesti stigle su u Kairo i neposredno od Serdara i britanske podmisije pri bosanskoj partizanskoj komandi.

Naša Misija bila je sada sa jedinicama Prve divizije koje su se približavale reci Bosni i železničkoj pruzi što vodi južno od Broda ka Zenici.

Rešili smo da priredimo jednu svečanu predstavu. Želeo sam da pošaljem Kairu očevidan prikaz diverzantske akcije na železnici. Glavni rudnici uglja kod Kaknja u Tuzlanskom bazenu bili su već izolovani zahvaljujući ranijim akcijama, i nemački komandni štab bio je privremeno odsečen sa svih strana.

Pred sam sumrak 30. jula stigao sam, u društvu Koče Popovića, komandanta Prve proleterske divizije, i njegovog štaba, na jedan isturen položaj u šumi koja dominira železničkom prugom iznad železničke postaje Bijela Voda, blizu mestašca Žepče.

Kroz dvoglede smo mogli videti dole malu stanicu i patrole u četničkim uniformama kako se voze kamionima pored nje.

Kada se smrklo, Popović i njegov štab sišli su do jedne tačke u blizini železničke postaje. Na odseku od šest kilometara postavljen je eksploziv u obilnim količinama, da bi jasno obeležio akciju.

U toku nekoliko sekundi aktiviranja upaljača iznenada se iza zavijutka pojavio neprijateljski oklopni voz. Našu grupu, raspoređenu pored

pruge, sasvim je iznenadila pojava lokomotive zaštićene grubim čeličnim pločama, sa čeonom svetlošću koju je bacala s kazana i s jednim prikačenim vagonom, u kome se nalazila minobacačka posluga.

Tišinu je prekinuo jedan jugoslovenski borac, opalivši iz puške na voz, koji je kloparajući prolazio pored nas na odstojanju od nekoliko metara. U istom trenutku, uz zaglušnu grmljavinu, pruga iza njega raskomadana je nizom eksplozija, koje su svojim bleskom osvetlile ceo predeo.

Neki od nas verali su se četvoronoške uz obronak pokriven šikarom. Koča je stajao mirno i hladnokrvno pored pruge. Voz je odjurio ka malom tunelu, dvadesetak metara napred, i zaustavio se na njegovom ulazu. Minobacač sa voza otvorio je vatru nasumice u pravcu odakle su odjekivale eksplozije duž pruge. Grupa jugoslovenskih boraca puzala je preko brežuljka iznad tunela, hitajući da zatvori izlazak iz njega. Međutim, stigli su suviše dockan. Sve je prošlo za nekoliko minuta, i oklopni voz je otutnjao oprezno pre no što se ikakav eksploziv mogao postaviti da bi mu se presekao put.

Grupa za rušenje i Popovićev štab, zajedno s članovima Britanske misije, ponovo su se prikupili.

Sutradan je u Kairo stigao izveštaj o ovoj akciji: "Četrnaest kilometara železničke pruge porušeno jugoistočno od mesta Žepče." Iste noći druge grupe jugoslovenskih diverzanata napale su železničke pruge severno i južno od Sarajeva. Nemački garnizoni i gradovi u ovom području koje su držale Pavelićeve domobranske jedinice bili su izolovani, prema Titovom planu, da bi se glavnoj partizanskoj operativnoj grupi obezbedio siguran prelazak preko reke Bosne.

Te noći pregazili smo široku reku, duboku do pojasa na brzacima, i prešli u šumske predele centralne Bosne. Debela bukova stabla, s

bogatim krošnjama, koje su ličile na pobočne lađe neke ogromne katedrale, okružavale su nas, obrazujući iznad nas džinovski krov.

Forsiranim marševima prodirali smo do skrivenih proplanaka ovih šuma. Kao što je Routon zabeležio: "Sada samo marširamo prema Hrvatskoj."

Četvrtog avgusta 1943, u ranim časovima, stigli smo na široki plato Petrovog polja, iznad varošice Travnik. Nedaleko od nas, na jugu, nalazio se ustaški garnizon.

Sledećih nekoliko nedelja proveli smo u relativnom miru, bez pokreta, u našoj novoj bazi. Tito i njegov štab rasporedili su se usred brdskih livada i njiva na Petrovom polju, a Britanska misija je bila smeštena u blizini, u tesnoj kolibi s kamenim zidovima, u kojoj seljaci čuvaju zimsku stočnu hranu.

Petrovo polje izabrano je kao mesto odmora i kao sigurno utočište na našem putu ka Jajcu, malom gradu, udaljenom dan hoda prema severozapadu, gde je trebalo da bude, čim neprijateljski garnizon bude odatle izbačen, centar prostrane slobodne teritorije koji će se povezati sa drugim delovima centralne Bosne i preko linija komunikacija sa Hrvatskom i, dalje, sa Slovenijom, a u jugoistočnom pravcu sa Dalmacijom.

Prvi put posle spuštanja misije imali smo kakav-takav krov nad glavama i pauzu u kojoj smo mogli da sredimo svoja iskustva i da razmotrimo najvažnije zadatke postavljene misiji Typical u Kairu.

Naš stalni pratilac, pored zaštitne pratnje, bio je naš prvi oficir za vezu "Veljko" - Pavle Ilić - koji se vratio na svoju dužnost u štabu i koga je, posle dolaska glavne partizanske grupe, nasledio Vladimir Dedijer.

Ovaj drugi je jedan gorostasani Srbin, ogromne fizičke izdržljivosti, neumoran u razgovoru, sa kojim je Britanska misija ranije došla u

dodir kao sa predstavnikom Vrhovnog štaba pri Centralnoj partizanskoj bolnici.

U poslednjim časovima probijanja neprijateljskog obruča, i istog dana kada je poginuo Bil Stjuart, Vladu Dedijera je zadesila lična tragedija. Pateći i sam od teške i opasne rane na glavi koju je zadobio u ranijoj akciji, primio je vest da je njegova supruga Olga, odličan mladi hirurg, smrtno pogođena prilikom napada iz vazduha koji nas je teško pogodio u toku prethodnih časova, i da leži ranjena na izvesnoj udaljenosti iza naše borbene linije u nastupanju.

Vlada se vratio da bi zatekao ženu još u životu, i posle sahrane na brzinu priključio se ponovo štabu. Njegov bol bio je povučen i samotnan.

Poticao je iz jedne porodice beogradskih intelektualaca, poreklom iz Hercegovine. Otac mu je poginuo u prvom svetskom ratu kao oficir srpske vojske, a on je odveden kao izbeglo dete u Englesku. Govorio je tečno engleski, i otpočeo je svoju karijeru kao inostrani dopisnik nezavisnog beogradskog dnevnog lista Politika, posle studija prava na univerzitetu u jugoslovenskom glavnom gradu, gde je došao u vezu sa komunističkom studentskom organizacijom i njenim vođama - među njima sa Lolom Ribarom i Milovanom Đilasom.

U selima centralne Bosne i kratko vreme na Petrovom polju Vlada je bio stalno u našem društvu. On i ja satima smo, ležeći na travi, pretresali odeljke iz njegovog dnevnika, koji je on držao o pojasu u velikoj kožnoj torbi. Iskusan i rasan novinar, nastavio je svoj profesionalni posao kao opisivač dnevnih događaja, bez obzira na zamorne prekide usled dejstva neprijatelja. Dnevnik je izdržao promenljivost ratne sreće i ostao kao dragocen prikaz, o čijim se pojedinim mestima može prijateljski raspravljati u pogledu aluzija u vezi s Britancima.

Početak avgusta otišao je u neku misiju u Hrvatskoj i nisam se više sretao s njim do kasne jeseni.

Posao Misije i moje veze sa Titom i njegovim savetnicima proširili su se i dobili jedan sređeniji oblik za vreme našeg bavljenja na Petrovom polju.

Pukovnik Vladimir Velebit, pridodat Vrhovnom štabu, bio je sada zvaničnije dodeljen nama, kao oficir za vezu sa Britanskom misijom.

Brzo smo uspostavili poseban i trajan lični kontakt. Vlatko je bio iz jedne srpske porodice u Hrvatskoj. Njegov otac bio je general u austrougarskoj vojsci u prvom svetskom ratu. Sin je studirao prava na zagrebačkom univerzitetu i postao sudija negde u unutrašnjosti. Nije rado govorio o prošlosti, a ja nisam bio radoznao. Znao sam samo to da je bio na opasnom ilegalnom partijskom radu u Zagrebu, i da mu je naređeno da se pridruži Titu u njegovoj komandi u Foči, u istočnoj Bosni, u martu 1942. Kasnije, iste godine, povereno mu je da organizuje vojno-sudski odsek Vrhovnog štaba - po britanskoj terminologiji, nešto slično glavnom pravobraniocu (Judge Advocate-General). Njegovo povezivanje sa Britanskom misijom predstavljalo je dodatak njegovim redovnim dužnostima i našu veliku sreću.

Čovek širokog obrazovanja, koje je uključivalo i znatan dar za jezike, Vlatko je bio izvanredan drug na poslu. Govorili smo nemački, i naša saradnja tekla je glatko, u stalnoj atmosferi uzajamnog poverenja. Od našeg prvog sastanka na Petrovom polju bili smo tesno povezani do kraja rada misije Typical, u poslednjim mesecima rata.

Noću su se na Petrovom polju oko logorskih vatri, zajedno sa osobljem Britanske misije, okupljali članovi i delegati Vrhovnog štaba i vojni komandanti koji su dolazili u posetu. Katkad su u slabom svetlu iza ovog kruga stajali ćutljivi i nepomični posmatrači. Bili su to seljaci iz okolnih sela.

Njihov dolazak podsticali su partizanski rukovodioci, čiji je realni skepticizam u pogledu skore britanske pomoći većih razmera bio ublažen vidnim isticanjem propagandnog značaja našeg prisustva.

Činilo mi se da prisustvo mesnog stanovništva svedoči o priličnom nedostatku bezbednosti.

Prilikom jednog očekivanja aviona sa pošiljkama komanda je organizovala zvaničnu svečanost.

Kad je do nas dopro zvuk aviona, zapaljane su signalne vatre, koje su osvetlile šarolika odela seljaka okupljenih oko mesta za spuštanje. Dva britanska bombardera spustila su se, greškom pilota, na visinu manju od sto metara, i tamni valjkasti kontejneri tresnuli su dole pre no što su im se otvorili padobrani. Svi su se panično razbežali, srećom, bez nezgoda.

Slavlje više nije ponavljano.

Naši razgovori pored logorske vatre vodili su se stalno oko istih stvari i u jednoj mučnoj atmosferi; izražavano je nestrpljenje zbog odlaganja zapadnih saveznika da otvore drugi front, zatim zbog dalje britanske podrške Jugoslovenskoj kraljevskoj vladi u Londonu i Mihailoviću, uprkos tome što se jasno videlo da njegovi komandanti saraduju sa Osovinom, kao i zbog odugovlačenja britanskog priznanja narodnooslobodilačkog pokreta kao vladajuće vojne i političke organizacije u zemlji.

Podsticaj za česte ovakve diskusije bilo je pritajeno i neizraženo ubeđenje da će se Britanci i Amerikanci iskrcati na Balkanu, na jadranskoj obali, pre nego što zvanično priznaju partizane za svoje saveznike i pre nego što prekinu vezu sa četničkim pokretom. Izgleda za takvo iskrcavanje potkrepljivalo je sumnjičavo i nestrpljivo predubeđenje o ograničenoj, ali ne odlučnoj pomoći Titu, kao i

duboko uvrežene sumnje u krajnje političke namere zapadnih saveznika, možda u tajnom sporazumu sa sovjetskom vladom.

U kratkom razgovoru sa Titom i članovima Staba ujutru 28. maja, u njegovoj komandi u šumi koja okružuje Crno jezero ispod vrha Durmitora, Stjuart i ja objasnili smo da smo došli kao oficiri za vezu po naređenju same britanske Glavne komande Srednjeg istoka, da je glavni zadatak naše misije da obavesti "partizanski Vrhovni štab" da je rat na Sredozemlju došao u fazu "u kojoj se savezničke ofanzivne operacije mogu smatrati kao stvar bliske budućnosti" i da je poželjno da se usklade one i napori partizana. Došli smo takođe da se posavetujemo o napadima na posebne ciljeve na neprijateljskim komunikacijama za snabdevanje i da, ako je potrebno, pozovemo britanske vojne stručnjake. Trebalo je takođe da s partizanskim rukovodiocima raspravimo pitanje izbora ovih ciljeva za napad i da izvestimo uopšte o vojnoj situaciji u zemlji, sagledanoj iz njihove komande.

Naša direktiva, koju smo morali da naučimo napamet u prostorijama Jugoslovenskog odseka naše Komande u Kairu 20. maja, obuhvatila je i opšte smernice u pogledu britanskih odnosa sa generalom Mihailovićem, koje je trebalo da saopštimo partizanskom štabu "u podesnom obliku".

Na prvom našem sastanku ovo pitanje nije potezano ni sa jedne ni sa druge strane. Takođe sam dobio posebne instrukcije o tome da ne smatram sebe ni na koji način potčinjenim pukovniku Bejliju, šefu vojne misije u Mihailovićevom štabu, niti da, u toku moje sadašnje misije, stupam u bilo kakvu neposrednu ili posrednu vezu sa njim.

Obojica smo bili u našoj Glavnoj komandi u Kairu od kraja 1942, pa smo bili upoznati sa vojnim i političkim diskusijama na nivou vlade koje su prethodile odluci da se pošalju istraživačke britanske grupe na teritorije, počev sa Hrvatskom, na kojima, kako su Britanci pretpostavljali, njihov zvanični saveznik Mihailović nema nikakvu

kontrolu, i u područja o kojima smo mogli da stvorimo samo približnu sliku stanja, prvenstveno na osnovu vojnih prisluškivanja Nemaca. U doznijoj fazi, ako prva padobranska spuštanja budu uspešna i ako se bude uspostavila saradnja s partizanskom komandom, Britanci su nameravali da pošalju slične misije da bi proučile situaciju u Sloveniji i da bi ponudile vojnu saradnju u tim područjima.

Britanska Uprava za specijalne operacije (Special Operations Executive S.O.E.), čiji je zadatak bio da organizuje i potpomaže otpor u okupiranoj Evropi i da prikuplja podatke obavestajne službe o neprijatelju gde god se mogla uspostaviti veza sa elementima otpora, imala je, međutim malo iskustva u pogledu rada članova britanskih vojnih misija u uniformama iza neprijateljskih linija.

Uslovi u zapadnoj Evropi bili su takvi da se S.O.E. morala oslanjati ili na grupe državljana dotičnih zemalja ili na pojedine britanske agente sa specijalnim iskustvom koji su tajno radili i u građanskom odelu. Mada su postojali planovi i bile uvežbavane grupe za početne operacije u Poljskoj radi davanja podrške poljskoj Otadžbinskoj vojsci, zbog operativnih uslova i nedostatka vazduhoplovnih sredstava, tamo još nije bila upućena nijedna misija. Samo su na Balkanu i u jugoistočnoj Evropi, s njihovim planinskim pribežištima i retkim komunikacijama, članovi vojnih misija mogli raditi u uniformama. Prva iskustva su stečena slanjem kapetana Hadsona u Jugoslaviju u septembru 1941, a zatim pukovnika Bejlja u decembru 1942.

Slične misije bile su poslate u okupiranu Grčku, ali su ovi eksperimenti, u uslovima neregularnog ratovanja, imali malo sličnosti sa stanjem s kojim je trebalo da se suoči sadašnja Stjuartova i moja misija pri jugoslovenskom partizanskom Vrhovnom štabu. Britanska misija kod Mihailovića i one kod nacionalističkih i komunističkih grupa u Grčkoj poslate su sa znanjem odnosnih vlada u izgnanstvu, jugoslovenske i grčke, i u saglasnosti s njima. Od britanskih oficira koji su rukovodili ovim misijama očekivalo se - i bili su obučeni za to

- da organizuju mesni otpor, ukoliko je moguće, pod svojom neposrednom komandom. Trebalo je da budu kanal za vezu, i njima je britanska komanda u Kairu izdavala naređenja u vezi sa glavnim operativnim i političkim pitanjima, posle konsultovanja između britanskog Ministarstva inostranih poslova s jedne i jugoslovenske i grčke vlade s druge strane. Među britanskim oficirima u Srbiji bilo je stručnjaka za diverzantske akcije, i trebalo je da oni izvode samostalne operacije, kao što je bio uspešni britanski napad na gorgopotamoski most u Grčkoj u novembru 1942. Mihailović, međutim, nije odobrio takve operacije u Srbiji. Ovaj stav presudno je uticao na davanje ovlašćenja od strane Londona da se na jugoslovenske teritorije šalju misije koje su očevidno van njegove kontrole. Međutim, mada Stjuart i ja nismo primili nikakve detaljne direktive u tom smislu, od nas se u načelu očekivalo da preuzmemo neposrednu komandu nad "gerilskim družinama", ako to dozvole mesni uslovi.

Pored pisanih direktiva, koje smo Stjuart i ja morali da zapamtimo 20. maja, pre no što smo napustili Kairo, primili smo i neka usmena uputstva, koja su nagoveštavala da naša grupa, ako uspe da uspostavi vezu, treba da posluži kao eksperiment, za kojim će slediti jedna misija po grčkom obrascu.

Trideset prvog maja naša grupa primila je poruku u kojoj se tvrdilo da se Tito u načelu slaže sa dolaskom jednog višeg oficira i sa diverzantskim napadima na određene ciljeve, a 3. juna lord Selborn (Selborne), koji je, kao ministar za ekonomsko ratovanje, bio odgovoran za specijalne operacije, obavešten je da sam ja posetio Tita, "koji je prihvatio uslove S.O.E."

Iznenadni dolazak jedne britanske misije u Titov štab, posle duge izolacije, morao je izazvati obazriva razmišljanja, veće nade i određenu sumnju. Na nama je bilo da objasnimo zašto smo izabrali ovo vreme dolaska, kao i namere naših pretpostavljenih, pošto su se Titova neposredna reaganja zasnivala na izvesnom iskustvu iz prošlosti i na sadašnjim procenama događaja van Jugoslavije.

Prvim rečima koje nam je uputio otkrio je osnovu svojih sumnji. Smatrao je da Britanci neće više dolaziti u njegovu komandu posle nestanka majora Atertona (Atherton) iz privremenog glavnog partizanskog sedišta u bosanskoj varoši Foči prethodne godine. Pretpostavljao je da Britanci smatraju da je on odgovoran za iznenadni nestanak ovog oficira i za njegovo ubistvo. Aterton je napustio Foču noću, ne dajući nikakvo objašnjenje za svoj nagli odlazak. Tito je mogao samo doći do zaključka da je to bilo po naređenju pretpostavljenih i da je Aterton izveštavao nepovoljno o partizanskom pokretu. Pre Atertonovog nenajavljenog dolaska kapetan Hadson je uspostavio vezu sa Vrhovnim štabom NOPOJ u prvim burnim mesecima ustanka, u jesen 1941, u toku Prve nemačke ofanzive protiv ustanika u Srbiji i u vreme Titovih pregovora sa Mihailovićem i konačnog prekida sa njim. Tito je ispoljavao određeno lično poštovanje prema Hadsonu, i ovaj britanski oficir, koji je, bez njegovog znanja, povoljno izveštavao o ratnim vrlinama partizana, otišao je javno iz njegovog štaba da bi se upoznao sa stanjem na teritoriji Srbije koju je kontrolisao Mihailović. Međutim, od odlaska Hadsona i nestanka Atertona Britanci nisu davali nikakvog znaka o slanju emisara u područja koja su držali partizani. Štaviše, odali smo javno priznanje i dali podršku, i u pogledu vojnog snabdevanja i u propagandi preko BBC-a, Mihailoviću kao jedinom predstavniku jugoslovenskog pokreta otpora. Da li je naša Misija samo ponavljanje ovih ranijih dodira, ili smo možda određeni da vršimo slabo prikrivenu špijunažu da bismo upoznali ciljeve i vojnu snagu partizanskog pokreta, koji nismo nikad ni priznali, da bismo napravili upoređenje sa onim što je Tito pretpostavljao da smo morali znati, sa stanjem kod četnika, i možda u onim područjima u kojima operišu partizanske snage i gde su obim četničkog prisustva i priroda njihovih aktivnosti bili nepoznati?

Nenajavljeni dolazak - pukim slučajem isplaniran - jedne grupe komunista Hrvata iz Kanade u Glavni partizanski štab Hrvatske izazvao je oštru sumnju.

Na Titovo iznenađenje i zabunu, izveštaju koji je stigao do njega o njihovom dolasku sledio je drugi kojim je najavljeno spuštanje padobranima jedne britanske misije na istom mestu, s molbom da on primi jednu drugu grupu u svoj štab.

Dočekani smo sa приметnom radoznavošću. Kada smo prilikom našeg prvog susreta ukratko izložili direktive koje smo dobili, to je za Tita moglo značiti samo potvrdu njegove vlastite procene opšte situacije, naime, da saveznici planiraju u bliskoj budućnosti veće iskrcavanje na Balkanu i da naš dolazak označava, simbolički rečeno, pokušaj organizovanja, na teritoriji koju je neprijatelj okupirao, pomoćne podrške od strane elemenata otpora, usaglašavanje ili možda samostalnu akciju protiv neprijateljskih komunikacija i izvršavanje opštih obaveštajnih zadataka. Nama u to vreme nije bilo poznato da je Tito krenuo jakim snagama duž zaleđa jadranske obale i da je zatim vodio niz operacija da bi likvidirao glavne Mihailovićeve četničke grupe u područjima Hercegovine i Crne Gore, pripremajući se tako za jedan upravo takav saveznički strategijski plan. Pretpostavljajući to isto, Mihailović se takođe očajnički i bezuspešno borio za kontrolu istih rejona, a Nemci su pripremali okruženje velikih razmera celog područja da bi uništili oba pokreta. Ova situacija postala nam je jasna tek u danima i mesecima koji su usledili.

I razne druge sumnje morale su mučiti Tita u vreme našeg dolaska. Zašto su Britanci uspostavili prvi dodir u Hrvatskoj? Da li mi nameravamo da organizujemo, nezavisno od njegovog pokreta, vlastite diverzantske grupe u ovom području, možda uz pomoć susednih četničkih bandi? Jesmo li mi kao misija u neposrednoj vezi s britanskom grupom koja je pridodata Mihailovićevoj komandi u Srbiji i potčinjeni njenim naređenjima?

Da li se iza naših javnih vojnih zadataka krije neki zlokobni dugoročni politički plan? Smeraju li Britanci da konačno podele Jugoslaviju, podržavajući povratak kralja i prognane vlade u Srbiju, i smišljaju li neko nerazjašnjeno rešenje za političku budućnost drugih

jugoslovenskih teritorija? Da li mi čak imamo nameru, tim prvim uspostavljanjem dodira sa partizanima u Hrvatskoj, da izazovemo rascep celog pokreta, nad kojim Titova centralna kontrola nije bila tako lako uspostavljena? Znaju li Rusi o britanskim namerama; da naš dolazak nije možda posledica nekog tajnog sporazuma između Britanaca i Rusa u vezi sa budućnošću Jugoslavije i vođenjem otpora u njoj? Postojala je neobična i ironična podudarnost: na istom mestu na kome smo se mi spustili u Crnoj Gori partizani su nekoliko nedelja u prethodnoj godini uzalud očekivali dolazak sovjetske misije. Tito i njegov štab nikada nisu razumeli zasto Rusi nisu došli. Možda je savezničko iskrcavanje na Balkanu, u koje je Tito verovao i na koje smo mi ukazali ne potpuno svesni uticaja naših reči, na neki način usaglašeno sa sovjetskim planovima i povezano sa končnom podelom jugoistočne Evrope?

Postojala je, u ovom slučaju, zaverenička i moćna pretnja obnovom srpske kraljevine, uključujući tu i Crnu Goru, koja je trebalo da se ostvari pomoću britanskih desantnih operacija na crnogorskoj i albanskoj obali. Uznemiravajuće glasine stigle su u Titov štab o aktivnostima britanskih misija kod albanskih nacionalističkih grupa, za koje se znalo da su u savezu sa crnogorskim četničkim vođama - pitanje koje se retko, ali ipak ponekad pokretalo u razgovoru.

Pomišljalo se takođe na suparničke planove za jednu balkansku federaciju: na britanskoj strani sa osloncem na Mihailovića u Srbiji s tim da posle rata dođe do udruživanja sa Bugarskom i Grčkom; na drugoj strani, na osnovu iskustva Kominterne, slično grupisanje pod sovjetskim uticajem.

Postojale su takođe neposrednije bojazni u pogledu britanskih namera u Hrvatskoj i Sloveniji, gde su grupe Slovenaca koje su regrutovali Britanci bile spuštene padobranima, a da mi, kao britanska misija, navodno akreditovana kod Tita, nismo prethodno bili na to upozoreni.

Problem Hrvatske, koji je uključivao Bosnu i Hercegovinu, bio je glavni za budućnost narodnooslobodilačkog pokreta. Struktura partizanske vojne i političke organizacije bila je učvršćena, kao što su druge britanske misije javljale neposredno Kairu, a stalno su se formirale i nove divizije.

Međutim, one se nisu suočavale samo sa nemačkim jedinicama smeštenim u ovim područjima i s Pavelićevim oružanim snagama; konačna i odlučna prevlast partizanske kontrole ovde, kao i drugde, mada u posebnom obliku, zavisila je od pridobijanja mase hrvatskog seljaštva, koje je bilo tradicionalno odano Mačekovoj Seljačkoj stranci (Hrvatska seljačka stranka), najefikasnijoj političkoj organizaciji u predratnoj Jugoslaviji i tuđoj komunističkom uticaju.

Pasivna neutralnost Mačekovih pristalica, diktirana njegovim uputstvima datim u aprilu 1941, koja je ostala na snazi i onda kada je Pavelić vođu Seljačke stranke stavio u kućni zatvor, predstavljala je za konačno Titovo vođstvo jednaku opasnost kao i više puta istaknuta, a u izvesnim slučajevima i dokazana Mihailovićeve saradnja sa okupatorskim snagama, a isto tako i uputstva kraljevske jugoslovenske vlade, koja su prećutno odobravali Britanci iz svojih razloga, da se otpor protiv neprijatelja ne vodi pre savezničke invazije na Balkan.

Tito je sa mnom više puta raspravljao o "legendi" Mačeka, koji je, kao što je on bio potpuno svestan, gledan sa poštovanjem u britanskim krugovima, gde njegov ugled, kao vodećeg demokratskog političara u predratnoj Jugoslaviji, nije narušilo njegovo sadašnje uporno neutralno držanje.

Sumnje o zavereničkim planovima imale su svoga korena u mentalitetu naših drugova, u njihovoj opasnoj izolaciji od glavnog toka spoljnog rata, i bilo ač je normalno da ja budem posebno upoznat s njima.

Britansko Ministarstvo inostranih poslova nikada nije razmatralo pitanje o nekoj posleratnoj podeli jugoslovenske države. Britanska vlada, u ovim mesecima 1943. godine, bila je još sasvim sklona legitimnoj obnovi. Kao mlađi oficir za vezu jedne misije na teritoriji okupiranoj od neprijatelja, ja, prirodno, nisam bio upućen u visoku politiku, ali kao neposredan svedok jednog izolovanog, van zakona stavljenog i do ovog časa ignorisanog pokreta otpora, o kome je, prema uputstvima, trebalo da izveštavam, nisam mogao da ne primetim širinu jaza u uzajamnom razumevanju, koji se nije mogao premostiti opasnim poduhvatom jedne eksperimentalne misije.

Politički značaj preporuke za vojnu pomoć jugoslovenskim partizanima, preporuke zasnovane na dekorima i bez pogovora i stečene jednostavnim zajedničkim iskustvom rata, morao se razmotriti na jednom drugom nivou.

Prema kairskoj direktivi od 20. maja trebalo je da se pri radu s partizanskom komandom rukovodim izvesnim opštim obzirima. Britanska vlada je tek nedavno saznala da neki Mihailovićevi komandanti izvan Srbije sarađuju sa neprijateljem i obavestila je Mihailovića da se nikako ne slaže s tim da se i dalje održavaju veze s tim ljudima. Međutim, britanska Glavna komanda Srednjeg istoka smatrala je da izvesne Mihailovićeve jedinice u istočnoj i južnoj Srbiji mogu služiti savezničkoj stvari napadajući neprijateljske komunikacije i želela je da se ništa ne učini što bi ometalo te planove.

Prosto rečeno, ja sam morao pretpostavljati da će Britanci i dalje pružati podršku Mihailoviću u istočnoj i južnoj Srbiji i da je trebalo da zahtevam, kad god nađem za shodno posle našeg dolaska, pomoć iz vazduha za sve elemente "koji pružaju otpor Osovini": u prvom redu eksploziv za diverzantske akcije na železničkim linijama.

Nisam imao nikakvih uputstava kakav stav treba zauzeti ako Misija dođe u dodir s mesnim četničkim jedinicama, koje mogu, prema nedavnim obaveštenjima, biti u saradnji sa neprijateljem ili čak boriti

se rame uz rame sa dotad nedefinisanom "hrvatskom i slovenačkom gerilom".

Prećutno sam bio prepušten vlastitom sudu da, savetujući se sa Stjuartom, radim onako kako smatram za potrebno, i da, verovatno, ako bude za to prilike, pokušam da odvratim partizansku komandu od toga da vrši pokrete istočno od reke Ibra u zapadnu Srbiju i da vodi lokalne operacije do ove linije.

Pošto je naša misija bila eksperimentalne prirode i smišljena tako da na terenu ispita okolnosti nepoznate u Kairu, nije bilo čudno što su naša naređenja, mada su izgledala jasna, veoma malo odgovarala klimi ratovanja u trenutku našeg dolaska.

Prisustvo mesnih četnika u rejonu bitke, u koji smo spuštteni, bilo je svedeno na jednu zasedu u pomrčini, posle prelaska Durmitora, 1. juna, blizu sela Podmilo Gore. Meci su bili ispaljeni u pravcu Tita i članova Britanske misije. Prvi ih je primio bez uzbuđenja, a drugi sa izvesnim iznenađenjem. Poslali smo lakonsku poruku: "Upali u četničku zasedu. Jedan čovek ubijen, jedan ranjen".

U toku narednih noći bili smo katkad u teškoj situaciji. Dolazili smo u neposredan dodir s Nemcima, koji su zatvarali obruč, u iznenadnim sukobima na šumskim stazama i šumovitim padinama, dok smo danju ležali na golim visoravnima i na ivicama dolina da bismo se zaštitili od napada iz aviona u niskom letu. Od četnika nije bilo ni traga. Titove snage su se - što mi u to vreme nismo znali - tukle po celom okolnom području pre početka pete neprijateljske ofanzive, razbivši jedinice crnogorskih i hercegovačkih četnika. Ove su tražile utočište u italijanskim garnizonima istočno i južno od nas. Mihailović i njegov štab bežali su prema istoku, ka Srbiji.

Samo u poslednjim fazama tadašnje borbe neke od ovih četničkih bandi iz Hercegovine dejstvovala su sa Italijanima kao izviđačke

patrole, koje su se kretale prema severu, ka bojnopolju, ubijajući ranjene partizane i one koji su bili odsečeni.

Izveštaji o ovim aktivnostima doprli su do nas u Bosnu posle proboja glavne partizanske grupe s Titom i njegovim štabom kroz nemačke linije okruženja.

Tito i njegov štab bili su sada u centralnoj Bosni. Mogli smo da pratimo iz neposredne blizine strategiju jednog zatišja, stvaranje političke i vojne baze kao sledećeg stepena za operativni pokret s nove slobodne teritorije.

Ova povoljna prilika otkrivala nam je jednu drukčiju panoramu i omogućila nam da bolje zapažamo prirodu i ciljeve društva u kome smo živeli i kretali se, kao i njegovu borbu za unutrašnju prevlast, ne samo protiv uobičajene vojničke pretnje Nemaca i Italijana, već suočenog sa oazama ogorčenja koje su obrazovale izolovane predstraže suparničkih pokreta radi konačne vladavine nad zemljom: nacionalističkih četnika i ekstremističkih Pavelićevih ustaških formacija, izgrađenih u bednom oponašanju fašističkog izazova razjedinjenom svetu i stvorenih po uzoru na njihove osovinske gospodare.

Bosna, za nas još tuđa i neispitana, trebalo je da postane bojno polje suparničkih mitova i svet u malom jednog svirepog građanskog rata između tri suparnika.

Borba između Jugoslovena za kontrolu nad ovom ključnom strategijskom oblasti, obojena atavističkim mržnjama koje su izbile u prvim danima okupacije i ustanka, otkrila je pravu prirodu ovih suparništava.

Za partizane Bosna je bila baza komunikacija za vezu sa njihovim operativnim zonama u Hrvatskoj, Sloveniji i Dalmaciji. Odavde, zaobilazeći napuštena uporišta Crne Gore, moraće se izvršiti marš

natrag u Srbiju. Za Pavelićeve jedinice ovo područje je bilo i geografski i ekonomski deo Nezavisne Države i granično područje jedne velike Hrvatske, granica na kojoj se vodio krstaški rat između katolika i pravoslavaca.

Za četnike je to bilo simbolično utočište srpskog pravoslavlja iza istorijskih granica njihove države, stolecima pod stranom vladavinom i predodređeno da bude ujedinjeno u veliku Srbiju.

Na osnovu oskudnih podataka kojima se raspolagalo kod nas u Kairu mi smo znali za prisustvo izolovanih četničkih grupa u Bosni, ali smo malo znali o njihovim mesnim aktivnostima, kao i to u kojoj su meri one sastavni deo Mihailovićeve organizacije.

Prvi neposredni obaveštajni podaci koji su stigli do naše misije poticali su od jedne od dve kanadske grupe Hrvata koje su Britanci bili spustili padobranima "na slepo" u Bosnu 21. aprila, iste one noći kada je izveden isti takav eksperiment u Hrvatskoj, kao dopunska grupa za uspostavljanje prve veze s nekom partizanskom komandom.

Po našem dolasku u Bosnu, posle pete neprijateljske ofanzive, poslao sam uputstva tim grupama da nam se jave i one su stigle u Vrhovni štab blizu Kladnja uveče 28. juna. Provele su gotovo dva meseca usred stalnih borbi između partizana, ustaša i četnika u istočnoj Bosni.

Stiv (Steve) Serdar, njihov vođa, već početkom maja obavestio je Kairo da mesni četnici saraduju sa Nmcima u Sarajevu, da čuvaju za njih puteve oko Zvornika, i da saraduju sa italijanskim garnizonom u Višegradu.

Na osnovu razgovora sa Serdarom prikupili smo dalje dokaze o tome da se nemačka komanda koristi četničkim bandama kao pomoćnim jedinicama.

Dvadeset devetog jula naša misija je javila: "Četnici Ozrena i Trebave u jačini od 1300 ljudi napali partizane zapadno od Tuzle uz pomoć jednog bataljona 369. divizije. Čuvaju železničku prugu Doboj-Tuzla i grad Tuzlu za Nemce, kojima su se u maju predali bez borbe."

Petnaestog avgusta ponovo smo izvestili da su ove četničke grupe naoružane nemačkim puškama, da ih Nemci snabdevaju hranom i novcem. Ove podatke prikupila je Serdarova misija u Bosni od zarobljenika što ih je zarobila Druga proleterska divizija.

Uskoro smo i sami mogli to da vidimo.

Krajem jula jedinice Prve divizije dobile su naređenje od Tita da krenu u Bosansku krajinu, s dve brigade prvobitno formirane u tom rejonu, da očiste teren od četničkih i ustaških jedinica i da poruše prugu Sarajevo- Brod: to je bila prva diverzantska operacija sa britanskim eksplozivnim sredstvima.

Opisao sam kako sam, zajedno sa komandantom divizije i njegovim štabom, posmatrao izviđanje železničke pruge u sumrak 31. jula.

Za vreme te noćne akcije partizani su zarobili komandanta Zeničkog četničkog odreda, Goluba Mitrovića, i dvojicu iz njegovog štaba.

Suočio sam se sa ovom grupom zarobljenika na jednom šumskom proplanku. Predloženo je da ih lično saslušam. Ovo je bio prvi i jedini takav slučaj. Odbio sam. Britanci nisu mogli biti sudeonik u građanskom ratu. Dokaz je bio jasan. U moju dužnost nije spadalo ispitivanje zarobljenih četnika koji treba da budu pogubljeni.

Okrenuo sam se i otišao među drveće. Kratki pucnji iz puške završili su taj slučaj. Krenuli smo napred pored tri tela posle nekoliko minuta.

Partizanski štab je bio nezadovoljan ovakvim mojim držanjem. Ja sam još ranije predvideo takvo sučeljavanje, i znao sam da ću morati da

zauzmem takav stav, od koga nisam nikad odstupio, po cenu neshvatanja i izvesne zlovolje od strane naših partizanskih saveznika.

Oni su osećali da mi vodimo drugačiji rat, da Britanci snose odgovornost za produžavanje građanske borbe svojom podrškom Mihailoviću i četničkom pokretu čak i onda kad su suočeni s njihovom saradnjom s neprijateljem.

O tome se moglo raspravljati u Kairu. Tamo je mesto, činilo mi se, da se donese odluka, a nikako da je donosi jedan oficir, sam na bojnopolju u atmosferi građanskog rata, koji Britanci nisu još "zvanično" priznavali.

Kad sam se iz ove ekspedicije vratio u Titov Vrhovni štab, javio sam Kairu, 12. avgusta: "Prva divizija zarobila je štab zeničkih četnika, koji su branili za Nemce prilaze Sarajevu. Oduzeta dokumenta su kod mene. Slede prevodi tekstova koji dokazuju saradnju s Nmcima i ustašama. Štab je predložio da ja ispitujem četničke vođe. Kategorički sam odbio dodir s njima."

U ovoj akciji zaplenjeni su i proučeni spisi Zeničkog četničkog odreda. Oni su pokazivali u malom tragediju mesnih prilika u Bosni od ustanka 1941. godine.

Ova mala jedinica dobila je ime po varoši Zenica, centru kombinata fabrika čelika, koje su radile za Nemce i čija je proizvodnja predstavljala značajan privredni faktor. Komandant, Golub Mitrović, prvobitno je vodio četuju jedne od prvih partizanskih jedinica u ovom rejonu. U proleće 1942. on se odmetnuo i obrazovao vlastiti četnički odred. Kratko vreme posle toga zarobio je i pobio grupu hrvatskih partizana - rudara iz rudnika Husino, jakog komunističkog centra - a nedavno je dočeka u zasedi jednu patrolu Sedme divizije i ubio komesara i celu grupu.

Ovaj četnički odred bio je sada u sastavu grupe odreda koja je operisala u istočnoj Bosni pod rukovodstvom majora Baćovića, Mihailovićevog komandanta za istočnu Bosnu i Hercegovinu.

Većina ovih četničkih odreda - što se jasno videlo iz zaplenjenih dokumenata - već se bila sporazumela sa Pavelićevim vlastima o uzajamnom nenapadanju, primajući, nemarno s obe strane, oružje i potrebe za operacije protiv partizana. Ali senka ustaških pokolja, koji su izazvali prvobitni ustanak četnika i partizana u Bosni u leto 1941. teško je pritiskala ove kompromise i izazivala trvenja i mržnju među borcima ovih bosanskih srpskih četničkih grupa.

Komandant Zeničkog odreda u pismu od 18. oktobra 1942. ukazuje na nesporazume između štaba i hrvatskih vlasti. Učinio sam sve što sam mogao da otklonim ovu nesuglasicu i da poboljšam odnose između ovog odreda i Hrvata. Ovaj štab je tražio posredovanje Nemaca u Zenici. Tamošnja nemačka komanda zahtevala je pismeno da zenički četnički komandant ide pod njihovom zaštitom u komandu nemačke divizije u Sarajevo. Ovaj štab je tražio da se prvo dobije odobrenje od komandanta majora Baćovića, ali Nemci su odgovorili da nemaju vremena. Štab je zato odlučio da pošalje Goluba Mitrovića u Sarajevo ne čekajući odobrenje.

Četvrtog maja sklopljen je sporazum između predstavnika zeničkog četničkog štaba i majora Pohe (Poche), koji je radio u ime nemačkih vojnih vlasti. Njegov glavni cilj bio je da se izvrše neophodne detaljne pripreme kako bi četnici preuzeli od Nemaca čuvanje železničke linije i mostova u ovom rejonu. Ovde su ih zatekle partizanske snage.

Pred kraj leta 1943. drugog četničkog vođu, Đuru Plećaša, zarobili su partizani blizu Knina, u severnoj Dalmaciji. On je bio na putu za štab popa Đujića, glavnog italijanskog saradnika i Mihailovićevog komandanta za područje Dinarskih Alpa. Plećaš je najpre radio u Srbiji za Kostu Pećanca, zvaničnog šefa četničke organizacije posle izbijanja rata, koji je nekoliko nedelja posle primirja prišao Nemcima.

U februaru 1942. komandovao je jednim legalizovanim četničkim odredom kod Užica, u zapadnoj Srbiji, i trebalo je, po Pećančevim uputstvima, da održava korektne odnose sa Nedićem i Nemcima. U avgustu iste godine Mihailović je postavio Plećaša za inspektora svojih snaga u istočnoj Bosni, a u februaru 1943. za komandanta istočne Bosne, sa zadatkom da organizuje četnički korpus "Gavrilo Princip".

Plećaš je sazvao konferenciju mesnih četničkih vođa da bi osnovao ovu komandu, s tim da u Đujićevom štabu vode pregovore za primirje sa ustašama. Na tome mestu je Plećaš - ili barem njegova arhiva - pao u ruke partizanima.

Poslali smo Kairu niz poruka o četničkom pitanju, u svetlosti zaplenjenih dokumenata, i čestim razgovorima sa jugoslovenskim oficirima za vezu pridodatim Britanskoj misiji, kao i sa partizanskim komandantima koji su posećivali Vrhovni štab.

Ove telegrame počeli smo slati 3. avgusta, posle incidenta kod Bijele Vode. Sada nam je bio na raspolaganju detaljan materijalan dokaz o aktivnoj saradnji četničkih grupa u Bosni, Hercegovini i Dalmaciji i o neposrednoj i zvaničnoj Mihailovićevoj kontroli nad ovim odredima.

Svaka iluzija koja se mogla gajiti u Kairu i Londonu o nekom obnavljanju pregovora sa Titom i Mihailovićem iz 1941. bila je iščezla u zemlji u toku dve poslednje godine.

U nekontinuiranim privatnim razgovorima za vreme ovih meseci Tito mi je opisao svoj susret sa Mihailovićem u jednoj sobi neke seljačke kuće u zapadnoj Srbiji u oktobru 1941. Način opisivanja bio je jednostavan i ljudski, mirno živahan po stilu, bez povišenog tona ili ideološke srdžbe.

Za vreme sastanka ova dva čoveka, četnički vođa je sedeo na jednom kovčegu - svom "ratnom sanduku" - služeći se povremeno svojim

poljskim telefonom da bi stupio u vezu sa svojim mesnim komandirima jedinica, zahtevajući izveštaje o broju ljudstva kojim su raspolagali. Tito je slušao kratke izraze: deset, dvadeset, pedeset grupa izgleda da je bilo razmešteno po okolnim selima. Rezultat nije bio impresivan. Jačina ove embrionalne nacionalističke vojske bila je simbolična, ali ona je za Mihailovića predstavljala nastavak i jezgro otpora srpskih elemenata kraljevske jugoslovenske vojske čvrsto ukorenjenog u sjajnoj vojničkoj tradiciji. Za Tita, oficir koji je sedeo prema njemu, predstavljao je poražene snage jednog tuđeg i reakcionarnog sistema s kojim se neka improvizovana i čak privremena saradnja mogla zamisliti u neposrednom trenutku suočavanja s kaznenom ekspedicijom nemačkih okupatorskih divizija.

Predlozi koje je dao Tito za zajednički operativni štab uključivali su imenovanje komesara u udruženim četničko-partizanskim jedinicama. Ovim predlozima suprotstavio se Mihailović, zahtevajući da partizanski oficiri zadrže one činove koje su dobili u kraljevskoj jugoslovenskoj vojsci. Nijedna strana nije mogla da se liši kontrole rukovođenja združenim operacijama. Tito nije hteo da popusti u svom zahtevu za hitnim i potpunim angažovanjem svih jedinica u oružanoj borbi. Mihailović je tražio opreznju i pasivnu mobilizaciju srpskog seljaštva za buduću akciju.

Iz óorsokaka nije bilo izlaza i kratkotrajna saradnja bila je nepopravljivo i tragično prekinuta četničkom izdajom i budućim građanskim sukobom.

Sledeći dokaz, međutim, potvrđuje da je inicijativa za zajedničku akciju u zapadnoj Srbiji u ovim ranim danima poticala od Tita. U našim kratkim dijalozima skoro dve godine docnije on mi je svoje utiske saopštio jednostavnim i mirnim rečima.

U jednoj poruci od 28. avgusta ja sam posredno ukazivao na ove razgovore. Sada nije bilo nikakve nade za sporazumevanje između četnika i partizana, što je Tito, u toku nekoliko razgovora sa mnom,

izjavio najodlučnijim rečima. Partizani su smatrali četnike otvorenim saveznicima Osovine posle njihovog držanja kod Užica i u poslednjoj osovinskoj ofanzivi. O razgovorima između Tita i Mihailovića u oktobru 1941. javio sam: "Saznao sam nekoliko detalja, i o tome ću odvojeno izvestiti."

Bosanski četnici su, prema zaplenjenim dokumentima, sklapali sporazume sa Pavelićevim vlastima. Mihailović obično nije održavao ličnu vezu sa svojim mesnim komandantima. Dodir je uspostavljan preko štabnih oficira koji su išli u obilaske.

Krajem avgusta, u vezi sa mojim porukama, primio sam na razmatranje jedan predlog iz Kaira da se preko BBC-a poimenično žigošu oni četnički komandanti za koje postoji dokaz da saraduju sa Pavelićem i Nemcima.

Odgovorio sam: "Smatram da bi napad na četnike saradnike okupatora preko BBC-a bio odlučan korak napred, ali učiniti to izostavljajući Mihailovića predstavljalo bi manevar koji ovde niti bi bio dobro primljen niti shvaćen. Zaplenjeni dokumenti odnose se na legalizovane četnike, tj. one kojima je - za razliku od ilegalnih četnika - dopušteno da saraduju sa Osovinom. Ali i jedni i drugi su pod vrhovnom komandom Mihailovića."

Krajem avgusta poslao sam preko radija sažet izveštaj o četničkom pitanju, onako kako je ono nama izgledalo posle neprekidnog proučavanja i diskusija u toku prethodnih nedelja.

Četničko učešće u vojnim operacijama Osovine za vreme nedavne neprijateljske ofanzive protiv partizana stajalo je ove, od januara 1943, u toku operacija "Vajs", teških gubitaka, od kojih je gotovo polovina posledica četničkog klanja zaostalih i ranjenih boraca.

Nedavno su četnici preduzeli inicijativu u napadu na partizane u Lici. Đujićev štab u Kninu bio je smešten u italijanskom garnizonu.

Dokumenti su pokazali da se ovaj napad "poklapao sa planiranom ofanzivom Osovine".

Nije bilo nikakve razlike između položaja četnika u Srbiji i drugde. I oni van Srbije bili su pod komandom Mihailovića i dokazano je da su usko saradivali sa Osovinom. Bosanski i hercegovački četnici dejstvovali su po nemačkim naređenjima, sa nemačkom platom i oznakama čina. Mihailović i njegovi komandanti često su i odlučno izjavljivali da im je glavni neprijatelj partizanska vojska.

Bilo je takode pogrešno smatrati da je glavna snaga Mihailovićeva u Srbiji. Do sloma četnika u Crnoj Gori prošlog leta većina regrutovanih četnika bila je iz srpskih sela van Srbije. Mihailovićeva organizacija, kao što su svedočila ova dokumenta, sastojala se od malih grupa takvih seljaka.

"Takva politika dovela je do aktivne četničke saradnje sa Osovinom, i ta saradnja, zajedno sa stalnim upozorenjima s naše strane da se ne ponavljaju i ne vrše napadi na Osovinu dok se ne naredi, uništila je svaku volju za pružanje otpora okupatoru među četničkim starešinama, ako je ikad postojala.

Trideset prvog avgusta u Kairo je stigla poslednja naša poruka na tu temu: "Nemamo nikakvih dokaza o bilo kakvom Mihailovićevom otporu. Pomoglo bi mi ovde, u raspravljanju sa štabom, kad biste me obavestili o nekim pouzdanim primerima otpora Mihailovićevih komandanata u Srbiji, pošto se stalno suočavam sa slučajevima lažnog svojatanja akcija od strane Mihailovića u ovom i drugim rejonima."

Ironija ove poruke prikrivala je naše razočaranje. Možda je na licu mesta pitanje izgledalo isuviše prosto, i naše stalno ubeđenje da je svaka nada u nagodbu između četnika i partizana, ako je ikad i postojala, iščezla pre dve godine, bilo je prožeto nemoćnom gorčinom.

Mi smo još teorijski bili u ulozi posrednika, kao što pokazuje jedna poruka iz Kaira, koja je od mene zahtevala da tražim Titovu intervenciju da se prekinu sukobi između partizana i četnika na dalekom jugu u području Prištine, Kosova, duž albanske granice.

Pitanje četničke saradnje sa neprijateljem bilo je tesno povezano s našim nedavnim izveštajem, u emisijama BBC-a, o vojnim aktivnostima partizana protiv Osovine.

Vrhovni štab mi je stalno podnosio na uvid obaveštenja BBC-a u kojima se slave herojski podvizi upravo onih četničkih komandanata čiji su spisi bili u mojim rukama, i to baš u vreme kada sam ja ulagao velike napore da nagovorim Tita i njegov štab, prema prvobitnim uputstvima koja sam dobio, da iznesu iscrpne podatke o jačini vlastitih snaga i mesta na kome se nalaze.

Situacija se sasvim zaoštrila kada je 5. i 6. avgusta BBC ponovio dve vesti da su dve "Mihailovićeve brigade" prešle iz Slovenije u Istru. Sledećeg dana javio sam preko radija:

"Ovo je smišljena i podmukla laž. Dve partizanske brigade su u stvari prešle granicu pre nekoliko dana, i ja sam tako obavešten. Ova emisija darnula je ceo štab u živac i izazvala neprijatne razgovore, naročito zbog mog upornog nastojanja da se korektno odnosim prema četničkom pitanju, uprkos gomili dokumentovanih dokaza o njihovoj aktivnoj saradnji sa Osovinom".

Svi su svesni sve većeg vojnog i političkog značaja ovog područja (Slovenije) i smatraju da je to smišljen pokušaj da se podrije njihov položaj u jednom životno važnom rejonu. Pokušao sam da umanjim značaj ove stvari pozivajući se na nedostatak tačnih obaveštenja u Londonu o partizanskom borbenom rasporedu, ali jasno je da je naš višenedeljni rad ovim obezvređen.

Predložio sam da BBC ispravi ovaj izveštaj i molio da se javi Misiji dan i sat emitovanja.

Takva akcija bila je preduzeta, ali "bitka u eteru" i dalje je trajala i BBC se borio sa protivrečnim direktivama zasnovanim na izveštajima dobijenim od Mihailovića ili od naše Misije i drugih na partizanskoj teritoriji.

Prvog juna 1943, gotovo nedelju dana posle našeg odlaska iz Kaira, tamo je primljena hitna poruka od britanskog Ministarstva spoljnih poslova kojom se traže podaci o ličnosti vođe "partizana" i mestu gde se nalazi njegov štab.

Baš toga dana Tito i njegov štab, zajedno sa članovima misije Typical, zadržali su se na jednom seljačkom imanju u retkim zaseocima na šumovitim padinama severne strane planine Durmitor.

Kairo je odgovorio na ova pitanja samo do granice njenog poznavanja stvari. Tito je bilo ime vrhovnog komandanta "zasad u Crnoj Gori". Ovaj zahtev iz Londona nije poslat i nama, pa čak i da jeste, Stjuart i ja mogli bismo samo potvrditi tačnost ove kratke izjave.

Čovek koji nas je primio šest dana pre toga bio je za nas Tito, i sasvim nesumnjivo komandant Vrhovnog štaba, koji lično, s punim autoritetom, rukovodi jednom velikom ratnom operacijom.

On očito nije bio tajanstveni sovjetski funkcioner Lebedev, o kome se nagoveštavalo u porukama iz Mihailovićevih izvora, niti neki bezlični pseudonim za tajnu revolucionarnu organizaciju. Međutim, detalji o njegovoj ličnosti nisu nam još bili poznati.

Portret čoveka kome smo bili pridodati postepeno se oblikovao od prvih trenutaka ličnog kontakta. Prilikom našeg prvog susreta, pored Crnog jezera uveče 28. maja, ostavio je na mene utisak prividno mirne ličnosti, koja je naviknuta da ostavlja utisak autoriteta uz malo reči i

pokreta, koja instinktivno izaziva puno poštovanje sviju koji ga okružuju, ličnost sigurna u prosuđivanju, sa izrazitom samokontrolom. Nismo imali vremena za razgovor u toku narednih dana, tako da smo stvorili više fizičku sliku.

Titove crte lica bile su energične, ali ne oštre, oči svetlosive i prodorne, pokreti odmereni i suzdržani. Glas mu je bio miran i ujednačen po tonu u svim prilikama. Izgledalo je da ga ne uznemiruju naši stalni pokreti i, što je karakteristično, svesno je vodio osobitu brigu o svom ličnom izgledu - besprekorno uredan, sa nežnim, nemirnim rukama.

Mada smo, krećući se u manjim, razbijenim grupama, dok smo prelazili planine i doline bojnog poprišta, zajednički delili neredovne obroke, a noću konačili na bliskom odstojanju, na golim stranama brda ili u šumarcima, ja sam od samog početka odlučio da se u našem svakodnevnom opštenju pridržavam izvesne formalnosti. Iako sam ga često viđao na nekoliko koraka dalje, kako se brije ili sedi na zemlji okružen svojim neposrednim pratiocima, nikad mu nisam prilazio nego sam uvek slao nekog iz naše pratnje da prethodno ugovori sastanak. To je bio pravilan postupak, važan u primitivnim uslovima našeg svakodnevnog života.

Kad se naša kolona kretala na sever, u Bosnu, zadržavajući se danima u selima, imali smo više vremena za razgovor, pored neposredne razmene obaveštenja o vojnoj situaciji ili o pripremama za prvu avionsku pošiljku iz Afrike. Strpljivo sastavljajući fragmente, počeo sam polako da uobličavam lični utisak o ovom čoveku. Znali smo još pre dolaska da mnogobrojne partizanske grupe u Jugoslaviji dejstvuju pod neposrednom komandom generalnog sekretara ilegalne jugoslovenske Komunističke partije, mada nije bilo jasno da je ta osoba baš Tito. No, u svakom slučaju, čovek bi očekivao da je reč o krutom doktrineru, fanatiku, tvrdo oblikovanom usled ilegalnog života, uskih pogleda i nepristupačnom za otvorenu raspravu. Umesto toga, Titova ličnost se pojavljivala kao osoba s nazorima koje je

obogatilo iskustvo izgnanstva i zatvora, elastičnog u diskusiji, duhovitog i oštrog duha, i velike radoznalosti.

Posle smrti Stjuarta, koji je tečno govorio srpskohrvatski, bio sam prinuđen da vodim razgovor sa Titom na nemačkom, koji je on govorio lako, s blagim bečkim akcentom. Bilo je jasno da on uživa u argumentovanoj i spontanoj raspravi. Nikad mu nisam postavljao direktno lična pitanja, no on je katkad govorio o svojoj prošlosti, i naš razgovor je često prelazio granice poslovnog razgovora, naročito za vreme obeda u seljačkim kućama ili napolju, pod drvećem. Naročito je voleo da govori o danima provedenim u Beču i Parizu, gde je, po direktivi Kominterne, organizovao slanje dobrovoljaca u Španiju. Njega lično nikada nisu tamo poslali, kako su to tvrdile izvesne glasine. Mogao je s izvesnom teškoćom da čita na engleskom i jednom je pomenuo da je njegov omiljeni list na tom jeziku Ekonomist (The Economist). Živo se interesovao za ljude i događaje, ali njegov vidokrug i poznavanje prilika, prirodno, suzili su se od ustanka u Srbiji pre dve godine. Doznao je da sam radio pre rata sa g. Vinstonom Čerčilom kao njegov literarni pomagač i često me je pitao o njegovim gledištima i ličnosti.

Titov jedini izvor obaveštenja o opštem razvoju rata poticao je iz ruskih emisija i povremenih emisija BBC-a, koje je hvatalo osoblje njegove radio-stanice. Naš dolazak, s vlastitim sredstvima radio-veze, omogućio je da se hvataju naše vesti kad god su to uslovi dozvoljavali. Tako je postojala stalna razmena vesti između nas, sada iz više izvora, koja je katkad izazivala oštre i duhovite rasprave.

Naši razgovori obično su bili nepovezani i isprekidani, sve dok se sredinom avgusta nismo smestili na platou Petrovog polja, gde smo proveli skoro mesec dana u relativnom miru. Tu su počele naše neprestane političke diskusije, u atmosferi iskrenog poverenja, koje se neprimetno stvorilo usled povezanosti našeg svakodnevnog života za vreme prethodnih nedelja borbi. Tito je, izgleda, malo očekivao od nas kao savezničke misije što se tiče materijalne pomoći, ali je brzo

shvatio značaj našeg prisustva, jer mi smo bili svedoci sukoba i mogli smo oceniti borbene kvalitete njegovih jedinica. U takvo kritično vreme jedna britanska misija nalazila se uz njegov štab dok je on išao u nova područja, gde je stanovništvo moglo videti da su Britanci fizički tu prisutni i predstavljaju saveznike zvanično akreditovane kod njega kao nacionalnog vođe.

Prve pošiljke spuštene padobranima iz britanskih aviona, mada nisu, kao što se očekivalo i planiralo, bile dovoljne za potrebe operativne grupe koja se kretala ka Bosni, imale su vrlo zapažen propagandni efekat. Čak kada su takve pošiljke iz tehničkih razloga izostajale ili su sadržavale materijal koji nije tražen ili nije odgovarao, Tito nikada nije komentarisao takve ponekad neobične slučajeve. Jednom prilikom primili smo avionski tovar atropina, leka za lečenje malarije, bolesti nepoznate u područjima u kojima smo vršili operacije. Ovu pošiljku smislio je očigledno neko kome je bila poznata kampanja u Makedoniji iz prvog svetskog rata kada su savezničke vojske na solunskom frontu patile od ove bolesti.

Drugog dana primili smo pošiljku čizama, koje su bile preko potrebne, pošto su mnogi partizanski vojnici bili prisiljeni da nose seljačke opanke ili su ostajali bosonogi posle dugih marševa preko neravnog zemljišta. Međutim, cela pošiljka sastojala se od čizama za levu nogu. U kontejnere su bili stavljani i primerci novina britanske vojske izdatih u Kairu, koje su objavljivale seriju karikatura kicoški obučenih britanskih oficira, poznatu pod nazivom "Dva tipa" (Two Types), sa njihovim prljavim pantalonama i ulubljenim kapama. S tužnim izrazom na licu pružio sam ove novine Titu, koji je odmah otpočeo da tipove s karikaturama upoređuje s nekim članovima svoga štaba, na njihovo veliko nezadovoljstvo, jer nisu mogli da prate naše šale na nemačkom.

Naši utisci o sastavu partizanskog rukovodstva bivali su sve određeniji ukoliko se tempo naših pokreta usporavao. Na dugim noćnim marševima i za vreme dnevnih zastanaka slučajni susreti otkrivali su,

u odlomcima razgovora, identitet izvesnih ličnosti. Ovo su bile slučajne pojave koje nastaju usled međusobne blizine, ali u toku nedelja posle bitke u planini likovi stalnih Titovih saputnika dobijali su zaokruženu sliku, iako su se njihove lične funkcije mogle s početka samo nazreti. To je zavisilo od naše moći zapažanja i od potrebe za razmenom ličnih iskustava u trenucima straha i napora.

Jedina imena - neka iskrivljena i netačna - partizanskih rukovodilaca koja su saznali Britanci bila su, osim pseudonima Tito, imena Arse Jovanovića i "profesora" Đilasa, o kojima je Hadson javio kao o svojim saputnicima na njegovom putovanju iz Crne Gore u zapadnu Srbiju u oktobru 1941, i ime jednog "Jevrejina, fotografa iz Beograda", Moše Pijade, koga je pomenuo kraljevski jugoslovenski oficir Rapotec pri svom dolasku u Carigrad u julu 1942. Pijade je, prema Mihailovićevim izvorima, bio siva eminencija tajnih komunističkih bandi, koja je pripremila teren za njihove akcije u Srbiji za vreme letnjeg ustanka 1941. godine.

To su bili, ukratko, britanski "obaveštajni podaci" o partizanskom rukovodstvu pre našeg dolaska.

Pijadu sam sreo u samom početku, prvih dana, kada se Britanska misija nalazila u pećini zajedno sa Titom i njegovim štabom upravo ispod sela Mratinja pre prelaska preko Pive.

Sedeli smo u šikari, van skloništa, i naš prvi razgovor vodio se o prirodi ustanka u Crnoj Gori u julu 1941. Ovaj dijalog, jedan od mnoštva takvih razgovora, skinuo je zavesu sa našeg neznanja.

Potpuno pošteno i realno Pijade je opisao greške rukovodstva crnogorske Komunističke partije: ona je nametala jednoj jednostavnoj plemenskoj strukturi loše svarene formule klasne borbe i time otuđila od sebe većinu ponosnog i ujedinjenog stanovništva, bacajući ga u ruke lokalnih nacionalističkih vođa, od kojih su neki, u spontanoj pobuni, saradivali prethodno protiv italijanske okupacije.

Pijade je govorio kratkim rečenicama na tečnom francuskom jeziku. Izgledalo je kao da meri svaki izraz, sa smirenim autoritetom, i pošto sam ga često sretao u toku narednih meseci, pokazao se kao retka kombinacija intelektualca i čoveka od odluke.

Bio je očigledno vrlo blizak Titu i skoro iz iste generacije, iako ne davnašnji saradnik na radu u maloj i ilegalnoj jugoslovenskoj Komunističkoj partiji između dva rata, niti sličan po temperamentu. Veza između ova dva čoveka uspostavljena je pod posebnim uslovima. Gajili su prisno prijateljstvo u uslovima zatvorskog života kao komunistički agitatori, i te godine predstavljale su kritičnu fazu u formiranju obe ličnosti.

Pijade, poreklom iz buržoaske jevrejske trgovačke porodice u Beogradu, studirao je slikarstvo u Minhenu i Parizu pre prvog svetskog rata. On je bio slikar sa izrazitim talentom.

Godine 1919. posvetio se novinarstvu i početkom 1920. godine pristupio Komunističkoj partiji. Bio je izdavač prvih partijskih biltena i pamfleta, a za vreme ilegalnog perioda, kada je Partija bila zabranjena zakonom posle 1921. godine, Pijade je rukovodio njenom tajnom štampom. Zatvoren je 1925. godine i osuđen na dvadeset godina robije, koja mu je kasnije smanjena na dvanaest godina. U zatvoru u Lepoglavi, 1930. godine, prvi put je sreo Tita.

Pijade je postao nastavnik "zatvorske škole" koja je organizovala i držala časove u Lepoglavi. On je već bio preveo Marksov Kapital na srpskohrvatski jezik tamo gde je ranije izdržavao kaznu zatvora - u Sremskoj Mitrovici - i kao vodeći novinar mlade Partije bio je dobro upoznat sa komunističkom literaturom.

Ova zatvorska grupa obrazovala je poseban uži krug u rukovodstvu docnijeg partizanskog pokreta, ne neki klan, već pre jednu tajnu ljudsku ćeliju.

Kasnije sam imao prilike da sretnem i ostale.

Pijade je imao zajedničko s Titom i iskustvo života van Jugoslavije, mada, što je značajno u njegovom slučaju, u godinama pre izbijanja prvog svetskog rata. Međutim, kao rezultat proučavanja i razmišljanja u toku dugog robijanja (Pijade je bio pušten iz Lepoglave u aprilu 1939. i početkom 1940. ponovo interniran na nekoliko meseci), njegova marksistička gledišta bila su elastičnija i umerenija, sa više smisla za politički realizam nego kod nekih od njegovih sadašnjih drugova.

Pijade je bio u suštini originalan mislilac partizanskog pokreta i tvorac njegove političke strukture. Ova opšta slika iskrsla je pred nama u konturi posmatranjem njenih dubokih korena u područjima kroz koja smo prolazili.

Tokom našeg višemesečnog prisustva Pijade je postajao sve prisnija ličnost: neuznemiren u kriznim situacijama, brzih gestova i pokreta, miran pri govoru, ljubopitljiv u razgovoru i oštar u dijalektici; po fizičkom izgledu učitelj od autoriteta, sa živim sivim očima uokvirenim naočarima nasadenim na povijen nos, mršav i malo poguren, obučen u vrećastu izbledelu odeću s običnom vojničkom kapom na glavi.

„Profesor“ Đilas, čije je ime iskrslu u jednoj od prvih Hadsonovih poruka, takođe se pojavio prvih dana posle našeg spuštanja. Prvi određen utisak o njemu dobio sam u poslednjim časovima bitke u jednom bosanskom selu severno od neprijateljskog obruča, koji su upravo bile probile Titove snage.

Milovan Đilas se odlikovao izvanrednom fizičkom hrabrošću crnogorskih plemena, odgajen u generacijama komitskih družina koje su vršile prepade na turske garnizone i odbijale austrougarske napade na puste tvrđave toga područja.

Odmah posle našeg zamornog bekstva od uništenja Đilas je otputovao s nekolicinom drugova u pravcu juga, ka opustošenom bojnopolju. Po nepisanom zakonu partizanskog ratovanja, na izgubljenoj slobodnoj teritoriji - u ovom slučaju u Crnoj Gori - trebalo je nastaviti s partijskim radom i ponovo obrazovati čelije, pripremajući se za kasniji povratak.

Đilas je neprimetno otišao iz našeg društva jedne večeri na takav zadatak. Bilo je i drugih Crnogoraca kojima su poveravane slične misije, ali mi smo bili svedoci njegovog odlaska. Mrzovoljan i crnomanjasto lep, izgledao je kao otelovljenje legendi svoje podeljene zemlje. Ovo je bio prvi utisak koji je na nas ostavio.

Ubrzo posle toga Đilas se ponovo pojavio u Titovom štabu, dublje u Bosni. Držao je bajonet otet od vojnika jedne nemačke patrole koju je pri povratku likvidirala njegova grupa.

Đilas je bio član jedne grupe u partijskom rukovodstvu koja je igrala značajnu i presudnu ulogu u celom pokretu - omladinske partijske organizacije - SKOJ i njenih rukovodećih čelija studenata univerziteta, naročito iz Beograda.

Poreklom iz jednog plemena sa granice Crne Gore i Albanije, Đilas je bio poslat na Beogradski univerzitet, gde je studirao prava i filozofiju. Kao jedan iz tajne grupe studentskih vođa obnovljenog SKOJ-a posle 1937. godine, došao je u lični dodir sa Titom, i do 1940. godine bio član užeg kruga obnovljenog i tajnog partijskog rukovodstva.

Poslat je, kao jedan od organizatora ustanka, u Crnu Goru, gde ga je sreo Hadson.

Nepomirljiv po karakteru, arogantan u površnim postavkama marksizma, kako su bile uprošćene u studentskom svetu, Milovan Đilas je, u julskom ustanku 1941. na ovom području, bio beskompromisan i ekstreman na crnogorski način. Njegova priroda

bila je i složena i prosta: kruta politička ubedejenja gradskih intelektualaca bila su, smišljenim naporom volje, nametnuta realizmu i poštenju jednog člana plemenskog roda. Njegovi zemljaci bili su prirodni naslednici epskog sveta, čistog i nepokvarenog, koji se upravljao po zakonima časti, usađenim s poetskom pronicljivošću u prirodu čoveka.

Đilasova tragedija izbila je dugo posle ovih događaja: nepomirljiv sukob između krutog i nemilosrdnog doktrinera i misaono maštovitog umetnika iz jednog planinskog bratstva sa epskim tradicijama.

Bilo bi preterano tvrditi da se u ovim danima borbe već primećivao neki trag ili znak burnih protivrečnosti u Đilasovoj ličnosti; to nisu mogli uočiti ni njegovi drugovi, a još manje mi, zburjeni stranci.

On se retko nalazio u našem društvu. Bio je, s retkim prekidima, stalno zauzet misijama kao vodeći delegat Tita i Vrhovnog štaba.

Još jedno nama poznato ime bilo je pomenuto bez objašnjenja u Hadsonovom izveštaju: ime Arse Jovanovića, kao prisutnog u štabu "Crnogorskih oslobodilačkih snaga" u Radovču u septembru 1941. i kao jednog od članova Partije koji je pratio Engleza u Titov štab u Užicu sledećeg meseca.

Takođe je u Kairu napomenuto da je Jovanović, na zahtev Mihailovičev, preko BBC-a, zajedno sa nekim drugim oficirima bivše kraljevske jugoslovenske vojske, proglašen za "izdajnika".

Postojanje regularnih oficira kod nedefinisanih "patriotskih" snaga, otkriveno na ovaj način, unelo je još veću zbrku u oskudnu analizu prilika na jugoslovenskoj teritoriji kojom su raspolagale britanske vlasti, i dopuštalo je izvesnu verovatnoću da postoje zajedničke nacionalno-komunističke družine, što je davalo neke izgleda za ujedinjeni otpor širom jugoslovenske teritorije.

Arso Jovanović je prisustvovao prvom susretu Britanske misije sa Titom i njegovim štabom, među drvećem koje okružuje Crno jezero, prilikom našeg spuštanja. Identitet drugih članova grupe oko partizanskog komandanta otkrivao nam se postepeno u nepredviđenim etapama, ali Jovanović je bio neminovan.

Pokazalo se da je on Titov glavni stručni vojni savetnik, sa opštim funkcijama načelnika štaba. U metežu tokom sledećih nedelja Stjuart (do svoje smrti), a onda ja, izmenjivali smo kratka obaveštenja skoro isključivo s Titom. Jovanović je, međutim, bio svakodnevni i nekako mrzovoljan svedok. Očigledno nije bio naviknut na strance, i njegov opseg iskustva bio je ograničen.

Tokom vremena razjasnili su se periodi njegove prošlosti. Imao je čin kapetana u Kraljevskoj jugoslovenskoj vojsci, ali bio je jedan od malog broja oficira i vojnika koji su tajno pristupili Komunističkoj partiji pre napada Osovine na Jugoslaviju.

Partijsko rukovodstvo, stvorilo je 1940. godine Vojnu komisiju, sa zadatkom da se obrazuju ćelije naprednih oficira u kraljevskim jugoslovenskim oružanim snagama. Ovaj napor imao je vrlo skroman uspeh, ali je obezbedio mali kadar obučениh vojnih rukovodilaca potrebnih ustanku. Jovanović je, izgleda, bio jedan iz ove grupe.

Bio je Crnogorac i prvo se otvoreno pojavio kao komandant mešovitog lokalnog ustaničkog odreda u Crnoj Gori u trenutku snažnog izbijanja narodnog otpora protiv Italijana u julu 1941. Tada je sastavljen improvizovani partizanski štab od aktivnih oficira, kao što je bio on, uključujući tu i rukovodioce isključivo nacionalističkih grupa, kao što su bili Đurišić i Stanišić, koji su docnije za vreme ogorčenih krvavih sukoba karakterističnih za građanski rat formirali četničku organizaciju u ovim krajevima. U ovaj prvobitni rukovodeći štab ušli su i članovi Komunističke partije Crne Gore i Đilas, kao delegat Centralnog komiteta.

Jovanović se pridružio Titu posle bekstva preživelih srpskih partizanskih jedinica u Sandžak u decembru 1941. i postao je, u stvari, načelnik štaba centralne grupe partizanskih snaga.

Naši dodiri s njim bili su česti, ali bez važnosti. Nikada nisam bio s njim u opuštenim ličnim odnosima niti raspravljao o značajnijim stvarima.

Pokazao se kao tvrdoglav i nagao čovek, svestan svoje vojne naobrazbe, ali, koliko smo mogli primetiti, frustrirani savetnik za taktička pitanja, koji je prenosio Titova naređenja komandantima, ali kome nije poveravano donošenje odluka.

Jedan od prvenstvenih zadataka Britanske misije bio je da izveštava o sastavu partizanskog rukovodstva kome je bila upućena, kao i o njegovoj vojnoj formaciji i jačini.

Uslovi pod kojima smo živeli za vreme bitke na Sutjesci i u toku našeg neobičnog kretanja kroz šume i pusta sela Bosne nisu dozvoljavali da sređeno i iscrpno saopštavamo svoja zapažanja. Ona su se uobličila tokom nedelja prisilne dokolice na platou Petrovog polja i u relativnom zatišju našeg boravka u Jajcu.

Očigledna nedovoljnost radio-veza u takvim, pa i u svakim drugim, okolnostima navela me je da se javim britanskoj Komandi Srednjeg istoka u avgustu s predlogom da ja odem u Kairo i izvestim o radu Misije do tada i da dam uputstva, s detaljima kojima raspolažem, višem oficiru koga je, po mom predlogu, trebalo poslati da bi uspostavio zvaničniju vezu sa jednom značajnom i nadmoćnom snagom otpora.

Ovoga puta prvi predlog nije prihvaćen od strane pretpostavljenih, a drugi je ostvaren sredinom septembra bez nekog ranijeg dodira između mene i moga naslednika, brigadnog generala Ficroja Maklejna.

Izveštaj koji je sastavila prva Misija, na osnovu naših direktiva od maja 1943, dat je ukratko i usmeno Makleju posle njegovog dolaska, a po mom povratku u Kairo mnogo iscrpnije, sa osvrtom unazad.

Možda je od izvesne istorijske važnosti, međutim, da u pripovedačkom obliku, s hladnijim rasuđivanjem iznesem - onako kako smo mi to u ono vreme uočili, bez osvrta unazad ili docnijih svedočanstava - osobenosti vojnog i političkog rukovodstva jugoslovenskog partizanskog pokreta, kome je grupa Typical bila upućena.

Prvo pitanje, koje je tako dugo čekalo na odgovor, bilo je lako razjasniti. "Gerilskim" snagama komandovao je Tito s punim ličnim autoritetom. Bio je okružen grupom savetnika, čiji je sastav bio nestalan, jer se često menjao dolaženjem i odlaženjem komandanata i delegata sa specijalnim zadacima.

Ovo telo bilo je novo, elastično po svojoj strukturi i tajno po svom dejstvu. Zbog toga ono je otežavalo tačnu analizu nestručnih stranaca, na koje se gledalo sa opravdanom oprežnošću i skrivenom sumnjom, ublaženom u izvesnom stepenu slučajnom okolnošću zajedničkog učešća u opasnosti i drugarstvom u teškoj borbi za opstanak.

Najneposredniji saputnici komandanta nazvani su Vrhovni štab, ali takav naziv bio je uslovan; od samog početka bilo nam je jasno da on nije sličan strukturi vojske koju bi jedna saveznička misija mogla odmah da shvati. Ovaj Titov Vrhovni štab nije bio zamišljen po nekim uobičajenim normama.

Politička i vojna strana rukovođenja jugoslovenskim narodnooslobodilačkim pokretom bile su namerno i nerazmrsivo isprepletane.

Vojna organizacija partizanskog ustanka u julu 1941. delo je jedne uže grupe iz Politbiroa i Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije, koja se u to vreme krila u Beogradu.

Posle prebacivanja centralnog rukovodstva u zapadnu Srbiju, u septembru 1941, i stvaranja slobodne teritorije kod Užica, sastav je reorganizovan u selu Stolice, na vojnom savetovanju Centralnog komiteta sa predstavnicima rukovodstva Srbije, Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Slovenije, kao i sa komandantima najbližih partizanskih odreda. Na ovom sastanku Glavni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije preimenovan je u Vrhovni štab, a u pokrajinama se formiraju glavni štabovi gde ih do tada nije bilo.

"Riješeno je da se odmah formiraju glavni stabovi Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Slovenije i Crne Gore, radi neposrednog rukovođenja operacijama na svom terenu, dok je u Srbiji, gdje je Vrhovni štab imao komandu, Glavni štab formiran tek poslije povlačenja glavnine trupa iz Srbije. To je bilo neophodno zbog nedostatka veza, radi lakšeg širenja ustanka i pravilnog rukovođenja oružanim borbama, uz mijenjanje taktike prema specifičnim uslovima u svakoj pokrajini. Vrhovni štab je rukovodio i dalje kao vrhovni vojni organ, dajući između ostalog strategijske i taktičke sugestije glavnim štabovima i usklađujući krupnije vojne operacije. Ali Vrhovni štab vršio je i političku, odnosno neku vrstu državne funkcije i funkcije organizatora narodnih vlasti, jer je većina članova Politbiroa sastavljala Vrhovni štab.

Sastav ovog Vrhovnog štaba nije se nikad strogo razlikovao od sastava Politbiroa i Centralnog komiteta. Njegovi članovi su se nalazili u jednom ili u oba ova tela i s obzirom na veliku pokretljivost i pojedine okolnosti partizanskog ratovanja, funkcije i zadaci pojedinaca morali su biti improvizovani i promenljivi. I zato bi neki zvaničan spisak članstva Vrhovnog štaba kao posebnog tela, u nekom određenom vremenu, bio varljiv i nerealan. Pored opšte kontrole nad vojnim operacijama i organizacijom partizanskih snaga, viši partijski

rukovodioci, izabrani u Vrhovni štab, dobijali su i specijalne zadatke, tako da su često bili odsutni iz Štaba.

Vrhovni štab predstavljao je, u isto vreme, vojno telo političkog rukovodstva Partije; stvarne strategijske odluke u pojedinim uzastopnim fazama ustanka donosila je uža grupa koju je obrazovao Tito i čiji su članovi bili uzimani ili iz Politbiroa, izabranog na tajnoj partijskoj konferenciji u Zagrebu u oktobru 1940, ili, zbog specijalnih dužnosti, iz Centralnog komiteta, koji je na tom istom skupu reorganizovan.

U praksi, ova naimenovanja bila su vezana ili sa organizovanjem centralne vlasti Tita i Vrhovnog štaba nad pokrajinskim organizacijama ili sa stvaranjem nekog "tehničkog" tela, kao što je bio Sanitetski odsek, koji je obrazovao Gojko Nikoliš. S nekim članovima uže grupe oko Tita, Britanska misija je imala prilike da dođe u dodir u vremenu od maja do septembra 1943, kao i sa vojnim i političkim delegatima, čije je mesto u Vrhovnom štabu označavalo više položaj nego neku određenu funkciju.

Ubrzo smo se navikli na iznenadne dolaske i odlaske ljudi s kojima smo imali kratke lične razgovore, često podsticane i oživljavane uzajamnom radoznavošću.

U neposrednoj Titovoj okolini stalno se nalazio jedan ćutljiv čovek. U početku nam je bio poznat kao "Marko". Njegove vidljive funkcije bile su vezane za bezbednost, i on ih je obavljao uz pomoć elitnog Pratećeg bataljona, sastavljenog od boraca prvobitnih srpskih ustaničkih odreda. Aleksandar Ranković - njegovo stvarno ime - bio je ćutljiv i staložen čovek, velike fizičke hrabrosti, koja se stalno ispoljavala u toku prvih nedelja prilikom nemačkih zaseda i napada iz vazduha. Nije imao dodira s nama delom zbog nepoznavanja jezika, a delom zbog svoje prirodne uzdržljivosti.

Ranković je davao utisak iskusnog partijskog radnika naviknutog na podmukle opasnosti rada u ilegalstvu: tajni komunistički aktivist iz poznatih legendi kakvog su naši pretpostavljeni očekivali da ćemo sresti.

Ova površna slika odgovarala je u izvesnom pogledu. Bio je poreklom iz siromašne seljačke porodice iz Srbije i otpočeo je život odraslog čoveka dvadesetih godina kao krojački učenik u Beogradu. Postao je aktivan u zanatskim udruženjima u jugoslovenskom glavnom gradu, gde je prišao komunističkoj omladini i ušao u partijski komitet toga područja. Imao je prirodnog dara za političko organizovanje u ilegalnim gradskim uslovima, i njegova aktivnost prekinuta je kada je, početkom 1929. godine, bio osuđen na šest godina zatvora. Tako je, pod ovim uslovima, sreo Tita i Pijadu, i njegovo stvarno političko obrazovanje počelo je u zatvorskoj školi u Lepoglavi.

Prema marksističkoj klasifikaciji, Ranković je, mada seljačkog porekla, bio jedini radnik, pored Tita, među intelektualcima u partizanskom rukovodstvu.

Iako smo slutili da ima visoku političku funkciju, nismo znali da je Ranković, u vreme kada ga je Britanska misija srela, bio organizacioni sekretar Centralnog komiteta KPJ, sa specijalnim zadatkom da organizuje politički rad u partizanskim vojnim jedinicama.

Jedan od zadataka naše misije bio je da razjasnimo u kom je stepenu Titova vojska pod kontrolom Komunističke partije. Naši utisci o tome bili su nepotpuni, stečeni slučajno, na osnovu kontakta sa partizanskim brigadama i manjim jedinicama koje su bile s nama, ali jasnu i opštu sliku trebalo je da dobijemo tek u toku tih meseci. O ovom pitanju nije se nikad zvanično raspravljalo, i mi smo mogli samo vršiti opažanja u granicama naših mogućnosti.

Ranković je možda mogao dati odgovor na to, ali stepen partijske kontrole nad vojskom širom područia Jugoslavije bio je zamršena i

osetljiva stvar. Mada je rešenost da se sprovede potpuna kontrola komunističkog rukovodstva nad narodnooslobodilačkim pokretom bila očita, to je predstavljalo stalnu brigu i pitanje na koje čak ni Vrhovni štab nije mogao tačno odgovoriti u vreme našeg prisustva.

Ranković je ostao tajanstvena osoba u našoj sredini, sa retkim odsevima jedne ličnosti. Ispričali su nam da ga je krajem jula 1941, u Beogradu, uhapsio Gestapo i da je oslobođen dramatičnim prepadom partijske udarne grupe na zatvoreničko odeljenje jedne bolnice. Znali smo takođe da je njegova žena, koja se kao mlada srpska seoska devojka zaposlila u Beogradu kao tekstilna radnica, učestvovala u njegovom konspirativnom radu, kao i u ustanku u Srbiji. Poginula je godinu dana pre našeg dolaska u jednom lokalnom sukobu sa četnicima.

Ranković je bio svestan našeg prisustva u krugu Štaba i nije bio time nezadovoljan. Često smo bili u njegovom društvu. On se brinuo o našoj grupi kada je Tito bio ranjen, a Stjuart poginuo, i u toku narednih dana uspešno i nenametljivo obavljao rukovodeću dužnost.

Održali smo se tada u životu zahvaljujući uglavnom njegovoj hrabrosti i okretnosti. Sećam ga se kako se, u časovima koji su usledili, neumorno kretao, neprestano pored Tita, održavajući poredak među raštrkanim delovima pratnje, otklanjajući bez surovosti tragičnu opasnost da civilne izbeglice, paljenjem vatri, da bi se zagrejali, ne odaju naše prisustvo neprijatelju.

U kasnijim godinama Ranković me je podsetio na veličinu naše gladi u vidu jedne anegdote. On je za kratko vreme bio otišao ispred naše grupe sam u neko napušteno selo gde su bile podivljale domaće svinje. Ubio je jednu i preneo je u naš improvizovani logor, gde je ovo živinče na ražnju postalo centar naše obuzdavanje, ali nestrpljive pažnje. Posmatrao me je kada je došao red na mene da učestvujem u ovom kratkotrajnom obilju i kada je moju pohlepnu žurbu odalo

curenje masti niz uniformu. U sećanju su se sačuvale takve male slike, koje brišu epizode od izrazitijeg uticaja i dubljeg značaja.

Pored samog Tita, Rankovića, Pijade i Đilasa, koje smo sreli prvih dana, uža politička grupa rukovodstva obuhvatala je još dve ličnosti, od kojih je jedna bila tesno povezana sa Britancima, a druga u manjem stepenu. To su bili Ivo Lola Ribar i Edvard Kardelj.

U vreme Pete neprijateljske ofanzive Ivo Lola Ribar imao je dvadeset sedam godina. Bio je vodeći predstavnik nove generacije komunističke omladine i sekretar Centralnog komiteta njene organizacije 1939. godine. Sledeće godine izabran je u Politbiro Partije.

Od članova SKOJ-a obrazovani su politički kadrovi partizanskih odreda, koji su se u mnogo slučajeva uzdigli do vojnih komandi; posebna grupa budućih rukovodilaca obrazovana je istorijskim slučajem na Beogradskom univerzitetu.

Bila je to brojno jača organizacija nego sama Komunistička partija, koja je 1941. godine imala oko 8000 članova. Pred rat iste godine 30000 mladih ljudi, većinom studenata univerziteta i učenika srednjih škola iz gradova, pripadalo je ovoj organizaciji. Oni su predstavljali osnovno jezgro propagatora i partijskih "agitatora". Oko 15000 dobilo je naređenje da stupi u partizanske odrede za vreme ustanka, s posebnim zadatkom da politički uzdižu borce. Devojke su služile kao bolničarke i delile novine u jedinicama, no mnoge su bile u borbenim redovima.

Lola Ribar je bio simbol i idol ove omladine i, u izvesnom smislu, "dofen" Tita, koji ga je doveo u obnovljeni Centralni komitet Partije kao rukovodioca SKOJ-a.

Lola je bio Hrvat, stariji sin Ivana Ribara, zagrebačkog advokata i političara, koji je od 1920. do 1922. godine bio predsednik

Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS. Otac je, istorijskom ironijom, bio odgovoran za izglasavanje zakonodavstva koje je stavilo van zakona mladu Komunističku partiju, a docnije se pod uticajem Lole povezao sa Titom i postao predsednik Antifasističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije, prve privremene skupštine narodnooslobodilačkog pokreta osnovane u Bihaću, u zapadnoj Bosni, u novembru 1942.

Imao sam prilike da se sretnem i razgovaram sa obojicom, ocem i sinom, u mnogo slučajeva.

Lola je bio crnomanjast, neumoran mlad čovek, če tvrtastog snažnog lica i neposlušne guste kose. Posedovao je blistavu inteligenciju i široko iskustvo za svoje godine, Bio je predstavnik beogradskih studenata na Svetskom omladinskom kongresu u Parizu, koji je organizovala Kominternu 1937. godine, i uspostavio je međunarodne veze u to vreme. Govorio je besprekorno francuski i bio vatren diskutant, brz u shvatanju stvari i nepokolebljiv u svojim utvrđenim gledištima. Trpeljivost prema drugima nije mu bila glavna osobina, ali njegovu samouverenu krutost pogleda ublažavao je njegov prirodni šarm. Lola je imao gvozdene živce i volju i vedro je preživio opasne zadatke, naročito u ilegalnom hrvatskom partijskom komitetu i ćelijama u okupiranom Zagrebu.

Osećao sam poštovanje i naklonost prema njemu. On bi verovatno bio jedan od vođa nove Jugoslavije. Sudbina ga je, međutim, oborila na nekoliko koraka od mene, u novembru 1943.

Edvard Kardelj, suprotno Loli Ribaru, bio je jedan od malog broja preživelih, politički i fizički, iz starije generacije Komunističke partije Jugoslavije. Bio je mlađi od Tita. Slovenac, iz radničke porodice u Ljubljani, rođen je 1910. godine i školovao se za učitelja. Ispoljavao je borbenost u partijskim organizacijama još od svoje sedamnaeste godine i dvaput je izdržao kaznu zatvora. Prvi put je sreo Tita 1934. godine na ilegalnoj Pokrajinskoj partijskoj konferenciji, pa je krajem

te godine poslat u Sovjetski Savez, gde je pohađao Lenjinsku školu i držao predavanja na Komunističkom univerzitetu zapadnih manjina.

Vratio se u Jugoslaviju 1937, iste godine kada i Tito. Ova dva čoveka jedini su preživeli Staljinove čistke, koje su desetkovale i Centralni komitet KPJ, koji je onda bio u Moskvi.

Tito i Kardelj bili su vezani svojim ruskim iskustvom, jednim ambivalentnim obrazovanjem, koje teško da je imao neki drugi član obnovljene Komunističke partije Jugoslavije u to vreme.

Kardelj nije bio prisutan u toku prvih meseci naše misije. Nisam ga sreo dok se nije pojavio u Jajcu u jesen 1943. godine. Njegovo delovanje, kao vođe slovenačkog oslobodilačkog pokreta i odgovornog za važan stratezijski rejon partizanskih operacija, bilo je od bitnog značaja za rukovodstvo.

Izgleda da je bio podređen jedino Titu, i bio je predstavnik Centralnog komiteta u Hrvatskoj, zatim u Sloveniji.

Navodno zbog svojih ranijih ruskih veza, Kardelj se nekoliko meseci u 1942. godini krio u Zagrebu, gde je rukovodio radio-odašiljačem koji je bio u vezi s Moskvom. Jednom prilikom mi je rekao da je to bilo naročito zanimljivo razdoblje. Nikada nismo našli vremena da opširnije pričamo o ovoj stvari, koja me je izuzetno interesovala.

Kardelj je bio nizak, uredan čovek, s naočarima i potkresanim brkovima. Nije bio govorljiv, ali kad je govorio, činio je to sa smirenom sigurnošću i autoritetom. Njegov izgled davao je varljiv utisak tipičnog knjiškog marksističkog intelektualca, ali njegov moralni status rukovodioca oslobodilačke borbe u Sloveniji i njegova veština da stvori svepartijski ujedinjeni front u pokrajini opovrgavali su taj utisak i svedočili o njegovoj velikoj političkoj veštini i moći rukovođenja.

Ovi ljudi, Pijade, Đilas, Ranković, Lola Ribar i Kardelj, izgledalo je da čine uži Titov kabinet. Bilo je drugih partijskih funkcionera i vojnih komandanata, kooptiranih za izvesno vreme, koji su bili prisutni u izvesnim prilikama. Međutim, sve krupnije strategijske, vojne i političke odluke donosila je ova grupa u Vrhovnom štabu.

Operativni deo, na čijem je čelu bio Arso Jovanović, kao načelnik štaba, bio je odgovoran za planiranje i imao je u suštini savetodavni karakter.

Pored Jovanovića, bila su dva pomoćnika načelnika štaba: "Veljko", pukovnik Pavle Ilić, koji nas je dočekaao kao Titov lični predstavnik na mestu gde smo bili spuštteni iz aviona, i pukovnik Velimir Terzić.

"Veljko", koji je jedno vreme radio kao oficir za vezu sa Britanskom misijom, bio je kapetan u kraljevskoj jugoslovenskoj vojsci. Srbin, sa rumunske granice, pristupio je partizanima u Srbiji u julu 1941, kada je komandovao jednim od čuvenih prvih partizanskih odreda sa Kosmaja, planinskog rejona južno od Beograda. Primljen je u Partiju sledeće godine i kratko vreme posle toga dodeljen je Vrhovnom štabu.

Bio je to čovek pun razumevanja i otvoren drug, visok i elegantan u svojoj uniformi, skroman i sposoban redovni oficir, jedan od onih koji su pristupili partizanima osećajući poniženje zbog grešaka komande kraljevske jugoslovenske vojske u aprilskoj kampanji 1941. godine, čvrsto ubeđen da mu je dužnost da nastavi borbu.

I Terzić je, kao i Ilić, bio kraljevski jugoslovenski oficir. Crnogorac po rođenju, pridružio se "vojnom komitetu" koji je organizovao ustanak protiv Italijana u Crnoj Gori u julu 1941. Kao i Ilić, prvo iskustvo sa partizanima imao je u ulozi komandanta mesnog partizanskog odreda.

Izgledalo je da radi kao Jovanovićev zamenik. Bio je lično bliži Jovanoviću od Ilića, po svoj prilici, zbog njihovog ranijeg zajedničkog rada u Crnoj Gori.

Za članove Britanske misije Terzić je bio bliska osoba. Bili smo često u dodiru s njim u danima bitke na Sutjesci, pošto je Stjuartu i meni saopštavao hitne vesti o nameravanim pokretima.

Bio je pokretljiv, ozbiljan čovek, neposredan i jednostavan u radu. Izgubili smo ga iz vida kada je poslat za načelnika štaba u partizanski Glavni štab Hrvatske.

Takvi su bili naši utisci i takve su bile granice našeg saznanja o partizanskom rukovodstvu i o strukturi Vrhovnog štaba u toku trajanja naše misije.

Šta je, međutim, s vojskom, i kakva je njena vojnička vrednost? Britanska vlada i načelnici generalštaba ovlastili su Kairo da uputi misije na teritorije za koje se činilo da su van neposredne Mihailovićeve kontrole i gde, kako je nejasno rečeno, dejstvuju "hrvatski i slovenački gerilci". Zadatak tih grupa bio je da izveštavaju o prirodi i organizaciji takvih družina, a što se tiče Typical, da ispita položaj onako kako se on vidi iz centralne komande "partizana", što je bio jedan neodređen izraz, koji se nerado upotrebljavao u Londonu.

Postojanje i mesto boravka jedne centralne komande otkrila je prva istraživačka misija kanadskih Hrvata manje od mesec dana pre no što smo mi došli. Misija Typical je spuštена padobranima u maju 1943. gotovo bez predznanja, u jednu pravu bitku za opstanak. Moglo se reći da smo došli bez ikakvih predrasuda, svežih umova, neopterećenih sumarnim obaveštajnim podacima. Naša zapažanja bila su skrpljena od delova.

Po fizičkom izgledu bila je to veoma šarena vojska: jedinice obučene u zaplenjene italijanske i nemačke uniforme, koje su katkad zbunjivale pri iznenadnim susretima u šumi, u sivu vojničku odeću bivše kraljevske jugoslovenske voj ili u seljačka odela. Borci su bili lako naoružani - puškama ili puškomitraljezima s redenicima, a neki sa italijanskim ručnim bombama prikačenim za opasač. Generacije su

bile izmešane, počev od veterana iz ranijih, balkanskih ratova, i sa solunskog fronta, do dečaka i devojaka ispod dvadeset godina.

Oficiri u to vreme nisu imali oznake čina; kao i njihovi borci, nosili su petokraku crvenu zvezdu na svojim vojničkim i raznim seljačkim kapama ili na kožnim radničkim kačketima.

Slike su se stvarale i utisci urezivali u pamćenje za noćnih kolona i pri bezglasnim zadržavanjima preko dana.

Sređenije predstave uobličavale su se pri neposrednim osvrtima unazad.

Znatna snaga lako naoružanih i očvrsljih boraca od dvadesetak hiljada ljudi bila je zauzeta u upornom traženju kontramanevra kojim će izigrati visoku profesionalno vođenu operaciju okruženja koju je pripremila nemačka komanda, a koju su izvodile uglavnom elitne SS i brdske jedinice, brojno petostruko jače od protivnika, naoružane teškim oruđima i brdskom artiljerijom, uz podršku lovačke i lake bombarderske avijacije.

Strategijsku inicijativu imali su Nemci, i njihova nezgrapna tačnost mogla se pokazati pogubnom.

Taktika partizana zamišljena je sasvim drukčije od neprijateljeve, i posebna vrsta njihovih akcija urodila je čudom njihovog opstanka.

Suočene sa brojnom i materijalnom nadmoćnošću osovinskih snaga, Titove jedinice iskoristile su izvesna preimućstva, stečena iskustvom iz ranijih borbi, i napredak u specijalnim tehničkim veštinama.

Partizani su manevrisali unutar obruča koji se stezao. Lako naoružane i dobro poznajući teren, obučene da dejstvuju nagonski u malim, samostalnim grupama, partizanske jedinice bile su u stanju da izbegnu udare neprijatelja, koji ih je okružavao. Vešte u postavljanju zaseda i u

noćnoj borbi iz neposredne blizine - prema kojoj su Nemci ispoljavali naročitu odbojnost - jugoslovenske jedinice su često mogle da zadobiju kratkotrajnu, ali životno važnu lokalnu nadmoćnost. Zaštita pokreta njihovih glavnih kolona bila je presudna za ishod bitke. Ova se svela na trku za osvajanje planinskih grebena koji su sa raznih tačaka

dominirali prelazima preko reka i brdovitim stazama. Svaki vis bio je poprište bespoštednih borbi prsa u prsa, da bi se ovaj zadržao po svaku cenu, u sadejstvu sa pokretnim kolonama glavne grupe Titovih snaga s njihovim bolesnicima i ranjenicima.

Opipavanje neprijateljskog obruča predstavljalo je najvišu probu partizanske taktike. Odluke pred kojima su stajali Tito i njegov Štab bile su surove po svojoj jednostavnosti: obmanuti neprijatelja u pogledu pravca proboja partizanskih snaga, sačuvati udarnu snagu sa ciljem izvršenja takve akcije i u isto vreme zaštititi bolničke kolone.

Nemci su, u izvesnoj meri, bili u nepovoljnom položaju, a naročito zbog toga što su - kao profesionalni vojnici - duboko potcenjivali taktičku veštinu neprijatelja, i zbog svog prezrivotnog odbijanja da prouče posebnu prirodu partizanskog ratovanja. Oni su se kretali koncentrično na dugim odstojanjima, zakašnjavajući da zaustave proboj kroz međuprostore na neravnom zemljištu. Njihove kolone kretale su se opterećene vojnom opremom redovne vojske.

Tito mi je jednom rekao da je posmatrao jedinice SS-divizije kako se sporo kao puž kreću sa svojim poljskim kuhinjama, dovodeći pojačanja na kritični sektor. Pričao mi je da je nemačko planiranje bilo smišljenije i uspešnije nego u prethodnoj, četvrtoj ofanzivi, ali da su Nemci propustili da organizuju pokretne jedinice sa specijalnom obukom za borbu protiv partizana. Nemačke jedinice su uvek išle iza Jugoslovena i nikad se nisu kretale dovoljno brzo u kolonama sposobnim za samostalne napade na partizanske snage iz pozadine. Izgubivši grozničavu trku za pojedine planinske grebene, nemačka

operacija je pretrpela neuspeh u svom glavnom cilju: da uništi jugoslovensku glavnu operativnu grupu.

Glavna operativna grupa u bici na Sutjesci obrazovala je centralnu snagu partizanskog pokreta i, zajedno sa drugim divizijama i brigadama uvedenim u borbu, Vrhovni štab je imao na raspolaganju oko dvadeset hiljada boraca.

Najbitnija osobina ovih vojnih formacija bila je njihova pokretljivost i sposobnost da se bore kao samostalne jedinice, ne čekajući naredjenja odozgo.

Shvatanje razvoja ovih formacija, posebne strukture Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i osobina njenih komandanata i oficirskog kadra bilo je bitno za rad naše Misije.

U toku tri meseca između epike Sutjeske i našeg boravka u Jajcu pokušao sam da, na osnovu zapažanja i mnogih slučajnih razgovora i ličnih susreta, stvorim sliku o brojnoj jačini partizanskih vojnih formacija i o njihovoj organizaciji.

Nazivi jedinica - korpusi, divizije, brigade i bataljoni - bili su varljivi, dajući pogrešan utisak o redovnoj vojsci u uobičajenom smislu. Narodnooslobodilačka vojska, kako je sada bila nazvana, predstavljala je kombinaciju "redovnih" i "gerilskih" delova.

Od samog početka namera komunističkog rukovodstva bila je da dignu opšti vojni ustanak protiv okupatora širom Jugoslavije, obuhvatajući sve narodne i regionalne elemente, bez obzira na narodnost i veru. Ovo je zahtevalo stvaranje jedne vojne organizacije strogo kontrolisane od strane Partije na svim nivoima i čvrsto utkane u pojedine krajeve zemlje, u tesnoj vezi sa stanovništvom. Trebalo je voditi pravu vojničku borbu protiv okupatora i njihovih satelita i istovremeno bitku za mase, što je značilo - uzevši u obzir društvenu strukturu i ekonomiku Jugoslavije - za seljaštvo.

U pozno leto 1941. godine, u različito vreme, zavisno od mesnih uslova širom okupirane i podeljene Jugoslavije, pojavile su se "pobunjeničke" i "patriotske" grupe u raznolikim tradicionalnim vidovima, noseći nazive koji izazivaju istorijska sećanja na nekadašnje čete, komitadžije (neredovne družine naročito u Crnoj Gori i Makedoniji sa dugom tradicijom iz turskih ratova), komite (sličan naziv) i noviji - odredi.

Uslovi pobune razlikovali su se prema područjima, i krajem leta 1941. godine ustanci protiv okupatorskih snaga Osovine i njihovih novostvorenih satelita - Ante Pavelića u "Nezavisnoj Državi Hrvatskoj" i, kasnije, generala Milana Nedića u preostaloj "Srpskoj državi" - bili

su uglavnom ograničeni na Srbiju, Crnu Goru i Bosnu i Hercegovinu.

U nekim rejonima grupe su se obrazovale spontano, u drugim izmešane jedinice pod nacionalističkim ili komunističkim uticajem, a mnoge su bile vezane nesigurnom saradnjom, dok je u Srbiji ustanak organizovala Komunistička partija Jugoslavije, koja je obrazovala vojne komisije još u jesen 1940. godine za rad u vojsci.

Po Titovim rečima: "Posle aprilske kapitulacije Vojna komisija je bila proširena i dobila naziv Vrhovni štab partizanskih odreda Jugoslavije ... (posle) masovnih ustaških pokolja srpskog stanovništva u Hrvatskoj i Bosni, Komunistička partija je počela slati svoje članove da organizuju stanovništvo koje je izbeglo u šumu u gerilske odrede"

Ovaj razvoj u toku dve godine koje su prethodile dolasku Britanske misije u Titov štab bio nam je nejasan, složen. On se još opire tačnoj analizi.

U suštini, evolucija vojne strukture zavisila je od potrebe da se održi jednostavna teritorijalna organizacija mesnih odreda, koji će obezbediti prisustvo Pokreta za vreme neprijateljskih kaznenih

ekspedicija i predstavljati izvor priliva boraca kada veće formacije oslobode i zadrže, za izvesno vreme, nove teritorije, kao veoma potrebne baze za prostorno širenje centralizovanog oslobodilačkog pokreta.

Vojni aspekt ustanka dobijao je raznolike forme, i pred Titom je, posle krize ustanka u Srbiji, stajao veoma težak zadatak da poveže razvučene oružane formacije i da ih objedini u jedinstvenu vojnu organizaciju, ubrzavajući u isto vreme uspostavljanje vodeće uloge Komunističke partije u pobunjenim područjima.

Ustankom u Srbiji rukovodio je Centralni komitet Partije, a u manjem obimu i u Crnoj Gori. U Hrvatskoj je gotovo ceo CK KP Hrvatske uhapšen od kraljevske jugoslovenske vlasti pre 1941. godine i jedan deo njegovih članova predat u aprilu Paveliću. Iako je izabran novi Centralni komitet gubitak starih kadrova odrazio se na organizovanje ustanka širom Hrvatske. Početni otpor u područjima Like, Korduna i Banije predstavljao je jednim delom spontano reagovanje mesnog srpskog stanovništva u cilju zaštite od pokolja koje su počinile Pavelićeve ustaše u pravoslavnim selima u leto 1941. godine. Slični događaji odigrali su se u Bosni i Hercegovini, gde su se opet mesni srpski seljaci digli na oružje protiv novog kolaboracionističkog režima.

Vrhovni štab koji je Tito obrazovao u Srbiji u novembru 1941. nije imao tehničkih sredstava za vezu niti obučenog vojnog ljudstva u dovoljnom broju da bi mogao uspostaviti neposrednu kontrolu nad svim lokalnim žarištima otpora. Uslovi za stvaranje nekog narodnog fronta pod prikrivenim komunističkim rukovodstvom, a što su Rusi uporno zahtevali, jednostavno nisu postojali. Do prekida kratkotrajne saradnje između komunista i četnika u Srbiji došlo je i u svim ostalim jugoslovenskim pokrajinama gde je bilo četnika. Sa većinom ovih područja Komunistička partija je imala malo ili nimalo veza i organizacija, a mesni srpski rukovodioci bili su ili bivši kraljevski jugoslovenski oficiri ili su došli iz policijskih redova.

Osnivanje osnovnih vojnih formacija pod rukovodstvom Partije na regionalnoj osnovi bio je prvenstveni zadatak pokretnih delegata iz Vrhovnog štaba, čija se neposredna kontrola mogla samo uz napore i postepeno proširivati.

Celokupna partizanska organizacija trebalo je da počiva na odredima, teritorijalnim jedinicama, koje bi imale lokalne seoske korene i činile sa pokretnim brigadama dva najoriginalnija vida vojne organizacije.

Jedinice koje su se formirale spontano, katkad su se povezivale sa komunistima na odgovarajućem terenu, dok su druge od početka organizovali članovi Partije. One su bile važan, glavni izvor kadrova, i njihova struktura bila je elastična. Iz ovih odreda takođe su uzimani kandidati koji će se obučavati za oficire. Oni su ostali u toku rata stvarno izvorište koje je davalo mesne vojne talente.

U izgrađivanju oružanih snaga narodnooslobodilačkog pokreta osećao se velik nedostatak obučenih vojnih rukovodilaca. Svi Jugosloveni, bilo kog porekla, dobili su ranije osnovnu vojnu obuku. Ali ovo se odnosilo samo na ljude u godinama. Međutim, partizanskom pokretu pristupila je u znatnoj meri omladina. Sama Partija raspolagala je sposobnim, ali brojno malim kadrom članova koji su učestvovali u španskom građanskom ratu, u republikanskim oružanim snagama, i oni su obezbedili dragoceno jezgro komandanata. Drugu grupu je sačinjavao izvestan broj tajnih članova Partije u bivšim kraljevskim jugoslovenskim snagama. U mnogim slučajevima, međutim, mesni partizanski štabovi bili su prinuđeni da se koriste vojnim iskustvom bivših redovnih oficira i podoficira. Njihovo prisustvo u partizanskom pokretu obezbeđivalo je neophodno potrebno vojno rukovođenje u izvesnim trenucima, ali je predstavljalo i latentnu političku opasnost. Mnogi od ovih ljudi bili su spremni da tuku okupatora, ali ne da prihvate vođstvo Komunističke partije. Neki su ostali u partizanskim redovima i pristupili Partiji, kao vodećem elementu otpora u zemlji, dok su drugi prešli četnicima ili ih nikad nisu ni napuštali. Postojanje

ovih poslednjih simbolizovalo je u ratu dubok raskol u životu svakog područja u Jugoslaviji gde su se oni javljali.

Tito i Vrhovni štab stvorili su koncepciju partizanskog ratovanja koja je odstupala i od ranije sovjetske prakse i od sadašnje diplomatske taktike. Glavna razlika u shvatanju bila je prosta. Za Ruse su partizanske jedinice predstavljale pomoćno sredstvo jedne redovne vojske - da bi izvršavale izvesne zadatke iza neprijateljskih linija; za Jugoslovane su partizanske jedinice bile sama vojska, organizovana u pokretne formacije i u teritorijalne zaštitne jedinice, koje su zajedno predstavljale moral i ideologiju revolucionarnog rata. Tito je od početka verovao da ostvaruje jedno eksperimentalno iskustvo u revoluciji koje nije imalo presedana.

Vrhovni štab, zajedno sa grupom srpskih odreda iz "Užičke republike", pod njegovom neposrednom komandom, prešao je preko reke Uvac u Sandžak 12. decembra 1941.

Vođenje borbe u Srbiji bilo je prvo iskustvo partizanskog ratovanja, mera prirodne taktičke veštine i opomena za izvesne slabosti vojne organizacije. Tito je u jednoj kasnijoj analizi zaključio: Kao najjasnije i najbitnije pokazalo se da mi ne možemo vršiti uspješno operacije većih razmjera sa združenim partizanskim odredima i bataljonima, već da moramo postepeno, ali odmah, prići stvaranju većih, čisto vojničkih formacija. To je bilo potrebno iz slijedećih razloga: prvo, sa raštrkanim partizanskim odredima bilo je vrlo teško voditi frontalnu borbu i komandovati njom; drugo, partizanski odredi kao poluvojnička formacija nisu bili podesni za ratovanje van svoje teritorije, jer je tada kod mnogih partizanskih boraca postojala tendencija da se bore samo radi odbrane svojih sela; treće, partizanski borci bili su u stalnom kontaktu sa svojim ukućanima, spavali su često kod kuće i tako dalje, što je ponekad imalo rđave posljedice, a naročito kad su na očigled svojih porodica ginuli u borbi. Sve to prisililo nas je da priđemo odmah stvaranju čisto vojnih formacija.

Dvadeset drugog decembra 1941. formirana je Prva proleterska brigada, u Rudom, u Sandžaku, kao regularna vojna jedinica koja je mogla biti upotrebljena na bilo kom bojištu u Jugoslaviji, dok je Druga brigada bila sastavljena od ostalih srpskih odreda, 1. marta 1942. U kasno proleće 1942. osnovane su: Treća sandžačka i Četvrta i Peta crnogorska brigada. Tako je Tito imao sada pod svojom neposrednom komandom pet takvih formacija (svaka sa po 800 do 1200 boraca). One su bile sastavljene od jezgra iz odreda zapadne Srbije, kao i onih iz Sandžaka, Crne Gore i Hercegovine koji su pratili Tita u Bosnu. U buduću trebalo je da one dejstvuju kao krupne jedinice, odvojene od svojih zavičajnih teritorija, i kao oružane formacije političke revolucije.

Mit o elitnoj proleterskoj zaštiti bio je stvoren, i jezik koji to izražava je značajan: "Proleterske narodnooslobodilačke udarne brigade jesu vojne udarne formacije naroda Jugoslavije pod rukovodstvom Komunističke partije ..."

Istovremeno sa svojom ulogom vojne udarne snage, proleterske brigade su na taj način predstavljale i političko oružje narodnooslobodilačkog pokreta.

Neposredni zadatak Prve proleterske divizije, pri njenom formiranju, bio je da obezbedi partizansku prevlast nad ključnom strategijskom oblasti istočne Bosne, gde su prvi mesni partizanski odredi bili u krizi.

Do novembra 1942, kada se Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije prvi put sastalo u Bihaću, broj formacija kao što su proleterske brigade povećao se na dvadeset osam. Grupisane zajedno, one su bile sposobne da preduzimaju složnije vojne operacije protiv neprijatelja, kao što su bile one u Bosni sredinom te godine.

U isto vreme jugoslovensko rukovodstvo je odlučilo da formira divizije i korpuse. Prve dve divizije, Prva i Druga proleterska, formirane su 1. novembra 1942, zatim još šest do kraja iste godine.

Ove jedinice su bile pokretljive, brojno relativno male i lako opremljene.

U decembru 1942. svakoj diviziji pridodat je jedan politički odsek, koji je rukovodio celokupnim političkim radom u jedinici i bio neposredno odgovoran pokrajinskom komitetu Partije ili Centralnom komitetu. U sastavu imale su svoju bolnicu, organizaciju snabdevanja, vojni sud, poštansku službu u izvesnim rejonima i, katkada, svoju vojnu muziku i pevački hor.

Vojno obrazovanje bilo je usklađeno s političkim radom. Upravo u redovima ovih jedinica bio je usađen ideal ujedinjenog jugoslovenskog pokreta, koji je razvijao oslobodilačku borbu, naročito širenjem i učvršćivanjem bratstva i jedinstva među narodima.

Brigade su takođe svojom aktivnošću stvarale i branile slobodne teritorije od Užica do Foče i u velikom maršu u leto 1942. godine ka zapadnoj Bosni, Lici i Kordunu, gde se oformila "Bihaćka republika", koja se prostirala na površini od 45000 kvadratnih kilometara, i na njoj se politička struktura pokreta razvila u čvrst oblik.

Takve su bile vojne formacije sa kojima se Britanska misija povremeno kratko sretala, krećući se za vreme sukoba s neprijateljem ili posećujući njihove štabove.

Naše glavno iskustvo stečeno je naročito s Prvom i Drugom proleterskom divizijom.

Čete i bataljoni prvih brigada bili su sastavljeni uglavnom od onih koji su preživeli iz srpskih odreda i onih iz Crne Gore i Sandžaka, kao i od novih boraca iz teritorijalnih odreda koji su se u njih slivali za vreme dugog marša ovih formacija iz jugoistočne Bosne ka slobodnoj teritoriji u zapadnoj Bosni ili brigada koje su tamo zatekli srpski seljaci iz Like, Bosanske krajine i Banije, hrvatski borci iz pribrežnih regija istorijske hrvatske vojne granice, dalmatinski Hrvati i Srbi, koji

su se borili na svojim terenima u belim krečnjačkim planinama pozadi obale Jadranskog mora.

Dva komandanta divizija bili su često u našem društvu i simbolički su predstavljali poseban elemenat u partizanskom vojnom rukovodstvu.

Na čelu Prve proleTERSke divizije bio je general Koča Popović. On je prisustvovao našem prvom susretu s Titom i njegovim štabom onog jutra kad smo stigli, ali njegov identitet nije bio otkriven. Uredan, napet, promišljeno kontrolisan osjetljivim i disciplinovanim umom i snagom volje, Popović je bio intelektualac, vojnik izvanredne darovitosti, što je možda bilo i tuđe njegovoj unutrašnjoj prirodi. Poticao je iz imućne beogradske porodice i rano se odvojio od svog domaćeg porekla posle studija filozofije na univerzitetu. Otišao je u Pariz, gde se kretao u nadrealističkim krugovima, u levičarskom svetu pesnika, književnika i umetnika. Bilingvalan, govorio je sarkastičnim, ugladenim francuskim jezikom, i u njegova mentalna utvrđenja nije se moglo prodreti. Njegove sarkastične primedbe bile su kao udarac mačem. Respektujući protivudare, uvek je bio na oprezi.

Postepeno je iz svoje mladalačke neobuzdanosti ušao u disciplinu tajnih aktivnosti ilegalne jugoslovenske komunističke mašine. Upućen je sa grupom odabranih članova Partije u Španiju, preko centra za balkanske dobrovoljce, kojim je rukovodio Tito, a koji je organizovan u Parizu pod okriljem Kominterne.

Popović se borio u redovima španske republikanske vojske, a ne u internacionalnim brigadama, i postao je artiljerijski kapetan. Ovo iskustvo bilo je njegova vojna škola, i on nije propustio nijedan aspekt španskog preludijuma.

Po završetku španskog građanskog rata pobegao je preko Francuske i, koristeći se ilegalnim partijskim kanalima, vratio se u Jugoslaviju.

Jednom mi je rekao da je 1940. godine bio mobilisan kao rezervni oficir u Kraljevsku jugoslovensku vojsku, i njegov pukovnik mu je dao zadatak da pazi na podrivačke aktivnosti u puku.

Posle aprilske kapitulacije 1941. godine Koča Popović je za vreme ustanka u Srbiji organizovao Kosmajski partizanski odred, koji je predstavljao kadar za obuku mnogih budućih partizanskih komandanata (uključujući Pavla Ilića). Kad je formirana Prva proleTERSka brigada, postao je njen komandant i docnije, logičnim napredovanjem, komandant Prve proleTERSke divizije.

Popović je bio usamljeni vuk, samotna osoba, s retkim trenucima neopreznosti. Imao je primeše vojnog genija i mržnje prema ratu. Bio je oprezan u sklapanju prijateljstva i branio je s vraškom veštinom totalno poštenje uma i srca.

Kao komandant divizije, sa svojim sigurnim instinktom i munjevitim shvatanjem trenutnih situacija, Koča Popović je odjednom osetio slabu tačku u okruženju nemačkog okruženja severno od Sutjeske i neposredno je doprineo našem spasavanju.

Često sam bio u njegovom društvu i prihvatao njegove smišljene i duhovite doskočice. Hladno i promišljeno neustrašiv i zagonetan po prirodi, bio je idol jedinica, ali ga je malo ljudi poznavalo.

Njegov nedostatak trpeljivosti u privatnim raspravama skrivao je, obično sa uspehom, duboko razumevanje reakcionarnog britanskog kapitaliste, koga smo mi - kako je voleo da kaže - predstavljali.

Komandant Druge proleTERSke divizije, Peko Dapčević, imao je nešto zajedničko s Popovićem: obojica su se borili u Španiji. Teško bi bilo naći neku drugu ličnu osobinu koja bi ih vezivala, izuzev potpune ravnodušnosti prema opasnosti.

Peko je bio sin trgovca, rođen na Cetinju, u staroj prestonici Crne Gore. Ambicija svakog crnogorskog porodičnog plemena bila je da mu sinovi studiraju prava u Beogradu ili da stupe u vojnu akademiju.

Međutim, ovo takmičenje za karijeru, u crnogorskim plemenima, obeležilo je grupisanje i oštru podelu na buduće mesne partizanske i četničke rukovodioce u ovim krajevima. Studenti su postali oni prvi, a redovni oficiri ovi drugi.

Dapčević je studirao prava u Beogradu i ušao u napredne studentske krugove. Apsolvirao je 1937. godine i zajedno sa odabranom grupom, u kojoj je bio i Koča, prebačen je partijskim kanalima u Španiju, gde se borio u republikanskim redovima. Godine 1939-1940. bio je interniran u Francuskoj i vratio se preko istih konspirativnih kanala u Jugoslaviju.

Peko je bio doveden u Vrhovni štab obrazovan u Stolicama na vojnom savetovanju u novembru 1941. u Srbiji, i posle komandovanja Četvrtom proleterskom brigadom, kada se ona formirala od prvobitnih partizanskih odreda u Crnoj Gori i Sandžaku, preuzeo je rukovođenje Drugom proleterskom divizijom, prilikom njenog obrazovanja u zapadnoj Bosni u novembru 1942, u koju je ušla njegova brigada i pošto su u crnogorske jedinice uključene i jedinice iz Bosanske krajine i Dalmacije.

Peko je bio neposredan i komunikativan rukovodilac, obrazovan u naprednoj školi beogradskih studentskih udruženja.

Otvorenog karaktera i oštar u prosuđivanju ljudi, Peko je bio komunistički kondotijer, sav u iskonskim tradicijama gerilskog ratovanja, prekaljen iskustvima iz Španije.

Kad bi poklonio svoje poverenje i prijateljstvo, bilo je to za večna vremena. Izgledao je neposlušna, što je slabo skrivalo jedan britak i hladan um i sposobnost brzog rasuđivanja.

Uživao sam u njegovom društvu. Čak i u trenucima napetosti veoma često smo se prepirali zbog njegovog preterano crnogorskog obožavanja majke Rusije.

"Španci", čiji su istaknuti predstavnici bili Koča Popović i Peko Dapčević, sačinjavali su izabran, ali mali kadar partizanskih vojnih rukovodilaca. Oko 1300 Jugoslovena borilo se u španskom građanskom ratu, i tokom godina posle 1941. četiri španska veterana postala su komandanti armija (korpusa), a dvadeset osam njih - generali.

Ali ova grupa predstavljala je samo jedan elemenat u vojnom rukovodstvu Narodnoslobodilačke vojske. Naročito u prvim danima ustanka partizanski odredi i veće formacije su u izvesnoj meri koristili oficire i podoficire bivše Kraljevske jugoslovenske vojske. Prema njima se ispoljavala opreznost u političkom pogledu, no mnogi od njih obavili su svoj deo posla.

Svakoj jedinici, od partizanskih odreda do štabova divizija i korpusa, dodeljeni su politički komesari.

Vojni kvaliteti odlučivali su o izboru komandanata i komandira. Tečajevi za obuku držani su na svakom području, stvaranje vojnih i političkih kadrova predstavljalo je stalnu brigu.

Naši utisci bili su vrlo uopšteni i nisu imali nikakve veze sa mitskom formulom o "hrvatskim i slovenačkim gerilcima", čije je postojanje naša i druge misije - prema prvobitno dobijenim uputstvima - trebalo da utvrde i definišu.

Pošto je Britanska misija bila pridana Vrhovnom štabu, naša zapažanja bila su ograničena na rejone u kojima smo se kretali. Nikad nismo bili u mogućnosti da dobijemo stručna i iscrpna obaveštenja o uobičajenom borbenom rasporedu partizanskih snaga. Naše poznavanje događaja u Sloveniji i Hrvatskoj, na primer, zavisilo je od

slučajnih susreta s delegatima štaba koji su dolazili ili sa komandantima jedinica koji su podnosili izveštaje Titu.

Procene koje smo pokušavali da sumiramo bile su zato samo približne, ali izvesne osnovne pojave bile su jasne. Druga nagađanja trebalo bi tražiti osvrćući se unazad.

Krajem avgusta 1943, za vreme relativnog zatišja u Jajcu, došli smo do zaključka da je oko 75000 ljudi bilo organizovano u redovne vojne jedinice, pored mnoštva partizanskih odreda. Procenili smo da u ovoj vojnoj organizaciji oko tri četvrtine ljudi nisu članovi Komunističke partije, ali da su čvrsto povezani u jednu celinu pod njenim rukovodstvom.

U vojnim jedinicama koje je Britanska misija, nalazeći se uz Tita, neposredno poznavala, većinu su činili Srbi, iz same Srbije ili iz srpskih sela u Bosni, Hercegovini i Hrvatskoj, ili Crnogorci iz nekih plemena i srpski seljaci iz Sandžaka.

Procena je uključivala muslimanske jedinice iz Bosne i Hercegovine, i Hrvate iz drugih područja.

Sastav i jačina formacija partizanske vojske u užoj Hrvatskoj, Dalmaciji i Sloveniji bili su van dosega našeg iskustva.

Glavni zaključak naših opažanja bio je da Narodnooslobodilačka vojska - u izrazitoj suprotnosti s pansrpskim, antihrvatskim i antimuslimanskim fiksnim idejama Mihailovićevih četnika - predstavlja jednu jugoslovensku vojnu organizaciju, jedan revolucionarni politički pokret, koji je zamišljen kao nešto sasvim suprotno od onoga što je predstavljala Kraljevska jugoslovenska vlada u Londonu, zvanično priznata od strane Britanaca.

Bitne suprotnosti koje su iznele na videlo Britanska misija kod Tita i slične misije na partizanskoj teritoriji trebalo je da se razmotre na najvišem nivou.

Najdublji utisak o partizanskim vojnim formacijama, koji je sažeto pokazivalo naše iskustvo, bio je da svaka jedinica predstavlja zajednicu i pribežište međusobno bliskih ljudi koji su izbegli iz svojih razorenih sela i pokolja njihove rodbine. Ova atmosfera preneti je i u njihove pesme, koje su se često pevale. Ljudi su se borili za povratak svojim kućama, koje će biti ponovo sagrađene u novom i boljem svetu nego što je onaj koji su poznavali. Masovno, oni su predstavljali siromašne i zanemarene slojeve društva, razne starosne grupe i društvene kategorije koje nisu bile pod uticajem mesnih organizacija tradicionalnih političkih partija iz prošlosti. Ovo je bila osnovna snaga pokreta: mobilizacija omladine, žena i ljudi u godinama, kao i stvaranje novih odnosa i posebnog morala.

Etapa naših istraživanja bila je prošla i narodnooslobodilački pokret ulazio je u novu fazu razvoja. Zato sam 23. avgusta poslao sledeću poruku:

Kao rezultat nekoliko razgovora s Titom u proteklim nedeljama i na osnovu opšteg proučavanja situacije, smatram da je pripremna etapa jednog zadovoljavajućeg dodira s partizanskim štabom završena i da bi rad trebalo sada da teče po organizovanom planu. Mislim zato da bi trebalo preduzeti hitno dva koraka: da se pošalje jedan brigadni general radi obrazovanja misije na visokom nivou; da ja otputujem početkom sledećeg meseca i podnesem iscrpan izveštaj o partizanskoj vojsci, njenoj mogućnoj vojnoj vrednosti i o snabdevanju ove zime. Takođe o centralizovanju britanskih misija kod partizana. Sada postoji mogućnost snabdevanja morem.

Posle razgovora mogao bih se vratiti sa brigadnim generalom ili skoknuti natrag. Što se tiče izlaska iz zemlje, tereni za sletanje koji su nama pristupačni sposobni su za upotrebu. Ne bi imalo potrebe nikoga

slati da preuzima dužnost. Ne bih morao da budem odsutan više od deset dana. Smatram da je neophodno da se gornja pitanja potpuno razmotre u Kairu.

Naša saradnja s partizanima trebalo bi da se proširi najkasnije do kraja septembra, imajući u vidu činjenicu da oni moraju doneti važne odluke pre zime. O ovome još nije bilo raspravljano ovde sa partizanskim štabom. Molim za objašnjenje i obaveštenje.

Nekim, meni nepoznatim, slučajem jedan oficir višeg ranga bio je izabran za šefa nove misije kod Tita. Direktivu za njegov rad sastavio je lično premijer 23. jula i ona je stigla u Kairo. Tekst je bio odobren i dopunjen u konačnom obliku 11. avgusta, u dogovoru sa generalom Mejtlandom Vilsonom (Maitland Wilson), britanskim glavnim komandantom Sredozemnog ratišta.

Routon je 22. avgusta zapisao: "Vrlo uzbuđljive vesti noćas. Jedan brigadni general dolazi u septembru, a major se vraća radi razgovora." Ova beleška morala je biti u vezi sa nekom porukom iz Kaira koja se mimoišla s mojom koju sam poslao istog dana ili je bila odgovor na nju.

Određivanje ove misije višeg ranga predstavljalo je kulminaciju razgovora na visokom nivou o britanskoj podršci pokretima otpora u Jugoslaviji za koje ja nisam znao, izuzev preko glasina koje mi je preneo major Bazil Dejvidson (Basil Davidson), čija se misija bila spustila padobranima kod nas 16. avgusta. On je rukovodio Jugoslovenskom sekcijom S.O.E. u Kairu, i mi smo radili zajedno na planiranju prvih misija kod partizana.

Bazil Dejvidson bio je s nama nekoliko dana pre nego što je otišao na izvršenje zadatka: u Vojvodinu, ravno plodno zemljište između Dunava i mađarske granice, odakle je, prema prethodnom sporazumu s Titom, trebalo da se ova britanska misija, preko jugoslovenskih kanala, prebaci u Mađarsku.

Sa neskrivenim uzbuđenjem očekivao sam spuštanje Bazila i njegove grupe. Naš kratak susret iskoristili smo da porazgovaramo o poslednjim vestima iz Kaira i o opštim utiscima koje je stekla naša misija.

Druga dva oficira spustila su se k nama padobranima na Petrovom polju noć uoči dolaska Dejvidsonove misije. Vazduhoplovni poručnik Kenit Sajers (Kenneth Syers), u uniformi Kraljevskog ratnog vazduhoplovstva, stigao je kao vojnoobaveštajni oficir da zameni Bila Stjuarta. Padao je velikom brzinom u pomrčini, kao krhka figura s raširenim nogama, ali je, srećom, iščašio samo zglob na nozi.

Za njim je došao Jan Makenzi (Ian Mackenzie), major u sanitetskoj službi Kraljevske kopnene vojske, iskusan i darovit hirurg. Njegov bolničar izbačen je iz aviona sledeće noći, nezgodno praćen protivtenkovskim puškama i eksplozivima.

Dolazak Jana Makenzija predstavljao je nešto više nego simboličnu pojavu jednog britanskog vojnog lekara. Njegova urođena skromnost i izvanredno znanje učinili su da je postao omiljen u jugoslovenskom sanitetskom štabu, a naročito kod Gojka Nikoliša, sa kojim je uspostavio srdačnu i tesnu saradnju. Rad Jana Makenzija, koji je vršio operacije nad ranjenicima, uporedo sa svojim jugoslovenskim kolegama, pod uslovima stalnih neprijateljskih napada na granične linije područja na kome se nalazila naša centralna komanda, odražavao je moralno priznanje Britanskoj misiji van uobičajenih obaveza.

U razgovorima s Titom i njegovim štabom na Petrovom polju pokrenuto je pitanje američkog predstavnštva. Bilo je nagoveštaja o tome da Britanci ometaju jedan takav poduhvat. Postojali su mnogi razlozi da se odredi takvo predstavnštvo: prvo, zato da bi se naglasila anglo-američka jednodušnost u politici prema jugoslovenskom narodnooslobodilačkom pokretu i drugo, da bi se prisustvom jednog američkog oficira pored naše vlastite misije istakla naša saradnja. U

tom smislu početkom jula uputio sam poruku Kairu, energično tražeći da se učini takav potez. Routon je 7. jula zabeležio da je trebalo da primimo "američke oficire", a prema Vladi Dedijeru, "jedan član engleske misije" je rekao 17. jula da je očekivana jedna američka misija, koja bi trebalo da bude "pod njegovom komandom".

U ranim časovima 21. avgusta grupa za doček stajala je u blizini sela Oklinak, na Petrovom polju, da bi prihvatila kapetana Melviria O. Bensaona iz američkog Ureda za strategijske službe (Office of Strategic Service, O.S.S.)

Njegovo ranije iskustvo u izvođenju "specijalnih operacija" učinilo je da se uspostavi trenutna veza između nas. "Beni" ("Benny") Benson javio se dobrovoljno za tu službu, pre nego što su Sjedinjene Američke Države stupile u rat, a obučavali su ga Britanci za vreme delikatnih meseci pre japanskog napada na Perl Harbor.

Njegovi pretpostavljeni poslali su ga da se pridruži jednoj anglo-američkoj grupi koja je odlazila na Burmanski put iz jedne baze na Javi. Pobegao je pred japanskim snagama koje su vršile invaziju ostrva na putu za Australiju i stigao je sporim brodom - još jedno zajedničko iskustvo - u Egipat u decembru 1942.

Benson je bio poslat na jedan britanski tečaj za padobransku obuku i u još neku specijalističku ustanovu za rukovanje eksplozivima. Početkom jula, možda u vezi s mojom porukom, obavestili su ga da će biti spušten padobranom u Jugoslaviju da bi se pridružio Titu.

Na našu obostranu veliku sreću, Bensonov dolazak olakšao je naš zajednički zadatak izveštavanja o partizanskoj situaciji. Radili smo kao jedna misija i delili bez rezerve utiske i obaveštenja. Složili smo se da je bolje da se koristi našom radio-vezom nego da uspostavlja posebne. Bilo je u tome praktičnih prednosti. Bili smo u stalnom pokretu i radili u nesigurnim uslovima. Razumljivu sumnju u komandi Ureda za strategijske službe da bi nedostatak američke radio-stanice,

koja bi radila samostalno, doveo do prekomernog apsorbovanja njihovog predstavnika od strane postojeće Britanske misije i pukog ponavljanja istovetnog izveštavanja brzo je raspršio sam Benson. Njegova nezavisnost u odnosu na Britansku misiju nikada nije dolazila u pitanje.

Kao što je napisao u svom docnijem izveštaju:

Biti zavisan od britanskog radija i telegrafiste nije sasvim pogodno. Teškoće oko punjenja baterija i potreba za minimumom vremena u eteru, udruženi sa činjenicom da se mi vrlo često krećemo s jednog mes a na drugo, učinili su podvostručavanje poruka krajnje necelishodnim. Britanski oficir i ja dobijali smo sva obaveštenja koja je on prenosio, i mada sam ja na ovo skrenuo pažnju svom komandantu u Kairu, osetio sam da se moj rad ceni pre po malom broju poruka koje šaljem nego po radu koji je obavila anglo-američka misija.

Uveče na dan svog dolaska Benson je večerao s Titom i njegovim štabom i bio je primljen neobično srdačno. Jugoslovenima je bio veoma potreban publicitet u Sjedinjenim Američkim Državama o njihovoj borbi, naročito među Amerikancima hrvatskog i slovenačkog porekla, čiji je uticaj na zvaničnu politiku prema jugoslovenskim pitanjima bio od posebnog značaja a do tada je bio usmeren u antipartizanskom pravcu.

Prvi zahtev koji je Tito uputio Bensonu ticao se prenošenja propagande namenjene ovim grupama u Sjedinjenim Američkim Državama, da bi se suprotstavio snažnim velikosrpskim elementima, koji su vladali američkom štampom, i u novinama na nacionalnom i na lokalnom jeziku.

Tesno povezano sa ovom kampanjom, za partizansku komandu bila je od bitne važnosti četnička saradnja sa Osovinom i iznošenje dokaza o tome koje je prikupila Britanska misija, što je u potpunosti saopšteno

Bensonu. Ova "bitka u eteru" vodila se naporedo sa onom na BBC-u, ali je bila neuporedivo važnija u Sjedinjenim Američkim Državama, gde je suprotna propaganda bila vešto organizovana među grupama jugoslovenskog porekla, potpomognuta moćnom političkom podrškom u Kongresu i Senatu.

Kao što je Benson napisao u završnom izveštaju svoje misije:

Za vreme mog četvoromesečnog boravka kod partizana jedna stvar je uvek bila izvor smutnje i neprilika: netačno objavljivanje jugoslovenskih vesti preko njujorškog i londonskog radija. Odavanje priznanja četnicima za partizanske pobeđe, njihovo tretiranje kao patriota, kao i pokušaj da se četnici izjednače s partizanima, bilo je nemoguće objasniti.

Dvadeset četvrtog avgusta Britanska misija je bila upozorena na neminovan i unapred pripremljen pokret sa Petrovog polja ka Jajcu, srednjovekovnoj bosanskoj prestonici.

Ušli smo u grad sledećeg jutra. U prvi mah život je u gradu izgledao gotovo normalan. Na pijaci je bilo voća i povrća. Bilo je električne struje; telefonske linije nisu bile prekinute. Stanovništvo je išlo za svojim svakodnevnim poslovima. Činilo nam se, za trenutak, da smo izašli iz rata, bez žestokih oružanih sukoba u divljim planinama, bez borbi prsa u prsa na šumskim proplancima i brdskim stazama, i da smo ušli u neki tihi pokrajinski glavni grad. To je, međutim, bio samo privid, ali mi smo već bili navikli da živimo od danas do sutra i da se svakog časa borimo za goli život.

Isto večer Jajce je počelo dobijati izgled vojne komande. Tito i Vrhovni štab smestili su se u zgradama grupisanim oko stare turske tvrđave, koja je dominirala gradom, dok se vojska ulogorila na periferiji, isturajući patrole duž reke Vrbasa radi zaštite cele doline.

Britanska misija, zajedno sa našim hirurgom Janom Makenzijem i Benijem Bensonom, ušla je u jednu drvenu kućicu pored reke.

Nismo živeli pod kućnim krovom od odlaska iz Afrike. Routon je naškrabao u svojoj beležnici: "Kakva promena! Ne vidim nikakvog razloga da se vraćamo starom načinu života ... Dobijamo slaninu i jaja za doručak ... To su stvari o kojima smo samo sanjali i razgovarali pre dva meseca." A onda je dodao: "Naravno, može se svakog časa desiti da napustimo ovo."

Posle dva dana pošao sam zaplenjenim nemačkim štabnim kolima da tražim teren za sletanje aviona i da organizujem prihvatanje nove misije. Uputstva iz naše Glavne komande, koja je sada bila u Italiji, nisu nam pružala nikakve podatke o sastavu grupe koja treba da stigne, ali su ukazivala na to da bi ona pokušala da sleti avionom ako bi se našao podesan teren.

Svakodnevno bombardovanje Jajca od strane neprijateljskih aviona i vazdušno izviđanje nad okolnim područjem isticali su značaj pitanja: mesto za sletanje aviona trebalo je da bude na sigurnom odstojanju od naše "prestonice".

Nastupio je kratak prekid u razmeni naših poruka. Trideset prvog avgusta dobili smo uputstvo da budemo spremni za prihvatanje misije brigadnog generala 5. septembra, a 1. septembra tražene su koordinate terena, koji sam upravo bio pregledao, na pedesetak kilometara zapadno od rejonu koji je čvrsto držala Prva proleTERSka divizija raspoređena u rejonu Bugojna.

Sutradan sam se, sedeći na zadnjem sedištu motocikla, odvezao da osmotrim još jedan teren za sletanje, bliže Jajcu. Poljana je bila dugačka oko devetsto i široka nešto preko petsto metara, ali opkoljena strmim planinskim lancem, Ova ekskurzija pokazala se beskorisnom.

Dolasku misije trebalo je da prethode avioni za snabdevanje. Mogla se uzeti u obzir bar neka pouka iz našeg spuštanja u maju. Zalihe je trebalo baciti iz aviona, na teren koji sam ja izvideo kod Bugojna, počev od 4. septembra, u noći koja prethodi zakazanom dolasku same grupe, pa sam poslao Tomsona (Thompson) tamo da ih primi.

Svako naše radio-dežurstvo pratilo je napeto očekivanje konačnih uputstava za prihvatanje misije 5. septembra i detalja o njenom sastavu.

Te večeri, 2. septembra, vratio sam se sa svoje vožnje motociklom u našu tadašnju kuću, na obali reke, preko puta Titovog štaba.

Boravili smo u jednoj sobi. Gvozdeni krevet s pohabanim madracem, sto i stolica predstavljali su sav nameštaj u našoj radio-stanici. Igrali smo karte čekajući slobodan krevet, a te noći bio sam ja na redu da spavam na njemu.

Ostali - kapetan Benson i vodnik Krouzie (Crozier), radio-telegrafista, koji nam se priključio u istočnoj Bosni blizu sela Draganića, 19. jula - spavali su na podu, umotani u svoje smotuljke i navlake za posteljinu.

Nešto pre ponoći začuli su se koraci na stenenicama. U sobu je ušao Jan Makenzi, hirurg naše Misije. Išao je da operiše one koji su bili ranjeni u borbi prethodnog dana na brdima zapadno od "Republike Jajce". S njim je bila, kao tumač, neka visoka devojka u britanskoj ratnoj uniformi. Jan je nešto promrmljao, predstavljajući je. Ona je govorila tihim i savršenim engleskim jezikom, bez ikakvog stranog akcenta.

Ja sam joj kavaljerskim pokretom pokazao gvozdenu napravu u uglu, i naš posetilac, prvo žensko biće u našem društvu, legao je na madrac, savladan trenutnim dremežom usled zamora.

Volter Routon je sedeo pored radio-stanice i otkucavao pozivne znake radi uspostavljanja redovne veze u ponoć. Očekivali smo konačna uputstva i tehničke detalje za prihvatanje nove misije. On je bio na dužnosti u dugim vremenskim razmacima, posle kojih ga je stalno smenjivao Krouzie. Dao mi je znak da stiže neka poruka preko radija, i čim je zapisao, brojkama, telegram, rekao sam da mi ga pruži. Uzeo sam da ga dešifrujem da ne bismo gubili vreme u ovom hitnom trenutku.

U poruci se tražilo da, ukoliko mogu, prikupim obaveštenja o mestu boravka kćerke Momčila Ninčića, ministra inostranih poslova Kraljevske jugoslovenske vlade u Londonu. Nisam je poznavao, ali iznenadno predosećanje javilo se u meni. Napisao sam kratak šifrovan izveštaj i pružio Volteru da ga otkuca na svom aparatu. On je glasio: "U vezi s vašom porukom. Stop. Ona je u mom krevetu."

Pošto nisu stigle nikakve dalje poruke, veza je za tu noć bila prekinuta.

Nije nam više nikakva poruka bila preneti ni te noći niti sledećih pet dana.

Ujutru 8. septembra stigla je poruka u kojoj je javljeno da je ime brigadnog generala (brigadier) Maklejn (Maclean) i da je pripadnik Ministarstva inostranih poslova (Foreign Office), a ne redovan vojnik. Nije bilo detaljnijih podataka o njegovom dolasku.

Te večeri, 8. septembra 1943, radio-telegrafisti u Titovom štabu, u tvrđavi, kao i naši, u kući pored reke, gde se nalazila Britanska misija, uhvatili su radio-vest da su se Italijani predali anglo-američkim snagama u Italiji.

Buduća ravnoteža rata na Sredozemlju i na Balkanu bila je iz osnova pomerena. Prvo reagovanje u Jajcu bilo je oduševljenje zbog jedne

odlučne pobjede, koja će biti od neposrednog i dalekosežnog uticaja na celokupno ratovanje u Jugoslaviji.

U toku sledećih časova stigla nam je u Jajce poruka iz britanske Glavne komande Sredozemlja u kojoj se zahtevalo da obavestimo Tita da su šefu Britanske misije date direktive da pregovara o primirju sa najbližim italijanskim komandantima i da razoruža najbliže italijanske divizije.

Ova značajna poruka poslata je, izgleda, pod pretpostavkom da Britanska misija dodeljena Titu komanduje, na neki način, operativnim "gerilskim" jedinicama.

Zatražio sam da razgovaram s Titom, u turskoj tvrđavi preko reke, prenoseći mu ova uputstva.

Tito je opisao ovaj sastanak u govoru održanom u decembru 1951. povodom desetogodišnjice JNA:

Koliko se na zapadu u to vrijeme ignorisala naša Narodnooslobodilačka borba vidi se, između ostalog, i iz slijedećeg karakterističnog slučaja. U Vrhovni štab bila je već za vrijeme Pete ofanzive došla jedna saveznička vojna misija. Jednog dana, u gradu Jajcu, u vrijeme kapitulacije Italije došao je šef te misije kod mene i pokazao mi jednu depešu svoje vrhovne komande, u kojoj se od njega traži da razoruža Talijane i preuzme oružje svih talijanskih jedinica. Kad je vidio da ja ironično gledam na njegovo traženje da se sav ratni materijal preda saveznicima, to jest njemu, on je podigao svoj glas i svečano govorio da je to ozbiljno. Zapitao sam ga kako on misli razoružati talijanske divizije i kako će on stići u Dalmaciju iz Jajca kroz teško prohodni teren i ugrožene predjele, a da prije njega ne stignu tamo Nijemci. Na ovo mi nije znao odgovoriti, ali je tražio da odmah krene u Dalmaciju, - protiv čega mi, razumije se, ništa nismo imali. On nije znao da su tamo već odavno upućene naše jedinice i da one već razoružavaju Talijane. Odgovoreno mu je: prvo, sve talijanske

jedinice razoružaćemo mi, jer samo mi imamo realne mogućnosti za to; drugo, sve naoružanje i drugi ratni materijal pripada nama jer je upotrebljen u našoj zemlji i protiv naših snaga, i, prema tome, jedino mi imamo pravo na ratni materijal razoružanih talijanskih divizija i jedinica, a mi ta naša prava ne mislimo nikome ustupiti. Tražiti ratni materijal onih snaga koje su preko trideset mjeseci žarile i palile u našoj zemlji, s kojima smo se mi borili na život i smrt, bilo je za nas nepojmljivo i razumije se da je kod nas izazvalo nove sumnje u namjere nekih savezničkih krugova prema našoj zemlji. Mi smo zaista imali osnov da sumnjamo.

Ne sećam se tačno teksta Titove poruke koju je trebalo da predam, ali Routon je u svom dnevniku 9. septembra zapisao: "Prošle noći Italija se predala - najbolja vest posle dugog vremena. Rečeno nam je da sklopimo lokalno primirje."

Imam razloga da se sećam ovog razgovora. Ta epizoda kao da je svedočila do koje mere naša Misija nije uspela da svojim pretpostavljenim starešinama prenese stvarnu situaciju na teritoriji koju su držali partizani od našeg dolaska u maju 1943. godine. Nikada nije dolazilo u obzir da britanski oficiri preuzmu komandu nad "gerilskim grupama" u ovim područjima. Od trenutka našeg spuštanja iz aviona, za vreme bitke na Sutjesci, mi smo stajali na stanovištu da predstavljamo misiju za vezu pridatu jednoj visoko organizovanoj i sposobnoj vojsci. Ovo je moralo biti jasno iz naših poruka, i Titova ljutnja, kasno uveče 8. septembra, izazvala je kod mene utisak da je naša misija bila uzaludna.

Istorijat ovog slučaja ima izvesnog značaja zato što je otkrio u kolikoj meri u britanskoj Glavnoj komandi nisu imali pojma o vojnoj snazi i mogućnostima jugoslovenske Narodnooslobodilačke vojske, kao i osnovane sumnje Tita u pogledu anglo-američkih namera što se tiče partizanskog pokreta kao celine.

Na ovom sastanku je Tito prvi put od našeg dolaska ispoljio gnev u mome prisustvu.

Suočen s munjevitim protivmerama nemačkih divizija u južnom pravcu duž morske obale koje su imale za cilj da razoružaju svoje dojučerašnje italijanske saveznike, kao i sa nastojanjem četničkih jedinica u Crnoj Gori da postignu isti cilj, Tito se iznenada našao u kritičnom, nepovoljnom položaju. Posedovanje opreme italijanskih divizija u Jugoslaviji promenilo bi celokupnu ravnotežu vojne i političke moći širom zemlje. Britanci su, čini se, imali tako malo poverenja u Tita kao saveznika, uprkos tome što se kod njega od maja nalazila Britanska misija, da su uskratili obaveštenja koja su u takvom trenutku bila od životnog značaja.

Zahtev kakav je sadržavala poruka o kojoj sam obavestio Tita izgledalo je da potvrđuje, kako u 1941. i 1942. godini, tako i tokom naše misije, da su Britanci produžili da igraju dvostruku igru. Zavera da se Mihailović istakne kao vojni i politički vođa jugoslovenskog otpora izašla je sada na videlo, a prilika je bila stvorena italijanskom predajom.

Tito je, izgleda, sumnjao da su Britanci namerno pustili da ova vest dopre do pukovnika Bejlja u Mihailovićevom štabu pre emitovanja na radiju u 5 časova posle podne 8. septembra. To pitanje postavljeno je Mihailoviću na suđenju u Beogradu 1946. godine.

Nema dokaza da je bio učinjen takav potez. Bejli je samo primio istovremeno jedan primerak iste poruke kakva je bila poslata nama u Jajce.

U to vreme nije bilo ni nagoveštaja od strane Tita za takvu preciznu optužbu; naša misija, od samog početka, nije bila ni u kakvoj vezi s Bejljem.

Moja sećanja o ovom razgovoru s Titom slažu se, uglavnom, s njegovim prikazom. Naglasio sam da bi, da sam primio neko ranije upozorenje, bilo nezamislivo da ga odmah njemu ne saopštim. Objašnjenje da je ovo ćutanje moglo biti samo iz tehničkih razloga, radi sigurnosti radio-veze, da bi se izbegla opasnost prislušivanja od strane Nemaca, nije izgledalo mnogo ubedljivo. Ali ovo nije moglo objasniti uputstvo poslato našoj Misiji da potpiše primirje i da preuzme italijansku opremu.

Ukazao sam samo na to da nema mnogo koristi od uzajamnog optuživanja. Nisam znao ništa više nego što sam već rekao. Da li bismo mogli da razmotrimo trenutnu situaciju? Bio sam svestan kritičnih zapleta koji su nastali. Šteta koju je prouzrokovala nesrećna poruka mogla bi se donekle ublažiti ako bih ja poslao izveštaj o narednim potezima o kojima Tito mora hitno da donese odluku.

Izgledalo je da se opušta. Njegovo kruto i hladno ophođenje počelo je da omekšava.

Zajedno smo proučili kartu.

Prema proračunima na hartiji, Nemci su mogli biti u Splitu, u štabu najbliže italijanske divizije i štabu korpusa, za dva dana, dok se glavna jugoslovenska udarna snaga, Prva proleterska divizija, raspoređena u rejonu Bugojna, nalazila na tri ili čak četiri dana udaljenosti.

Tito je nameravao da naredi komandantu Koči Popoviću da preduhitri Nemce u ovoj strašnoj trci usiljenim marševima.

Nastojao sam da, nekim brzim protivpotezom, bar donekle otklonim i opovrgnem sumnjičenja i optužbe kojima me je Tito teretio kao britanskog predstavnika u njegovom štabu, a naročito uoči dolaska Maklejnovе misije. Jedina moja pozitivna stavka bila je lična: poverenje koje je Tito, bez rezerve, ranije ukazivao mojoj čestitosti.

Podstaknut trenutkom, predložio sam da odmah odem s Prvom divizijom da bih bio svedok događaja na morskoj obali i prisustvovao predaji italijanskih snaga u Splitu Titovim jedinicama. Poveo bih sa sobom kapetana Bensona, kao američkog predstavnika pridatog Britanskoj misiji, jednog radio-telegrafistu s radio-stanicom, da bih neposredno izveštavao britansku komandu o ovom poduhvatu. Tito je bio, kao i uvek, brz u zauzimanju stava. On još nije bio - kao što je i napisao u svom citiranom govoru posle toga - doneo svoje taktičke odluke. Popović se još nalazio u Bugojnu. Jedan objektivan izveštaj, sa lica mesta, o trci za morsku obalu mogao je donekle popraviti njegove odnose s Britancima. Kao što se i pokazalo u ovom slučaju, pregovaranje o primirju s mesnom italijanskom komandom, u odgovarajućem obliku i u prisustvu savezničkih svedoka, moglo mu je samo biti od koristi, kao komandantu Narodnooslobodilačke vojske, čiji je položaj, prema proceni anglo-američke Komande na Sredozemlju, bio uvredljivo i namerno potcenjen.

Tito se složio da se pridružim štabu Prve divizije i da odmah krenem za Bugojno.

Vratio sam se u naš stan preko reke i poslao poruku, u vreme koje nije bilo predviđeno za radio-veze, da nameravam odmah da krenem, zavisno od saglasnosti iz komande. Još nisam bio obavešten o tačnom datumu dolaska brigadnog generala Maklejna, niti sam primio odgovor na moj predlog, sadržan u ranijoj poruci od 23. avgusta, da otputujem u Kairo i podnesem detaljan izveštaj svom nasledniku da bih ga uveo u situaciju pre njegovog polaska.

Sledećeg jutra, 9. septembra, primili smo niz poruka. Jednu je potpisao general Mejtland Vilson (Maitland Wilson). Bila je sastavljena na srpskohrvatskom i stavljala mi je u zadatak da zvanično obavestim Tita o predstojećem dolasku misije brigadnog generala Maklejna. U drugoj se javljalo da će se grupa sastojati od sam članova i da je "opozvan" plan, razmatran krajem avgusta, da ja otputujem u

Kairo pre upućivanja nove grupe. Nije saopšten nikakav datum za prihvatanje misije.

Odneo sam ove poruke Titu, ali se ne sećam našeg razgovora niti imam ikakav zapis o njemu.

Javio sam Kairu da su gotove sve pripreme na određenom aerodromu za prijem Maklejnove misije. Poručnik Tompson, koji se spustio padobranom da bi nam se pridružio na Petrovom polju kao moj pomoćnik, otišao je zajedno s pukovnikom Velebitom, kao Titovim predstavnikom, da pregledaju konačne pripreme na aerodromu kod Bugojna i da prime vreme i ugovorene znakove za prihvatanje grupe. Ja sam hteo da produžim s predloženom ekspedicijom u Split.

Posle dužeg razmišljanja odlučio sam da rizikujem, tj. da ostvarim svoj plan bez obzira na to da li ću stići da se vratim na vreme da bih dočekaio brigadnog generala. Ako uspem, putujući u Split, u svojoj nameri, naime, da povratim elemenat poverenja u odnosima između Tita i Britanaca, zadatak moga naslednika biće time samo olakšan.

Ne čekajući odgovor iz Kaira, krenuo sam s kapetanom Bensonom uveče sledećeg dana, 11. septembra, u štab Prve divizije u Bugojnu.

Ovaj poduhvat u koji smo se tada upustili bio je poslednji čin našeg prvobitnog smelog zadatka, i time se završavala prva etapa istraživačkih dodira Britanaca sa rukovodstvom jugoslovenskog Narodnooslobodilačkog pokreta, u pripremi za dolazak Maklejnove misije u Titov štab sa čvrstim direktivama od vlade u Londonu.

DRUGI DEO

Iza odluke u maju 1943. godine da se jedna vojna misija uputi Titu, stoji zamršen niz istorijskih događaja u vezi sa britanskom politikom

prema Jugoslaviji od izbijanja rata u septembru 1939, naovamo. Britanski načelnici generalštaba zacrtali su opštu politiku podrške grupama otpora u Evropi okupiranoj od strane Osovine još u junu 1940. godine. Britansko strategijsko planiranje, u vreme prvih neprijateljstava, nije predviđalo da će doći do brze i široke invazije evropskog kontinenta. Uloga subverzivne delatnosti, po mišljenju britanskih vojnih krugova, bila je definisana, prema rečima Čerčila, kao "osnovni kapital oslobodilačke ofanzive", koja će, kao što se nadalo, doći kao vrhunac rata protiv Osovine.

Posle pada Francuske premijer je osnovao specijalni "četvrti vid oružanih snaga" za vođenje tajnog rata, poznat pod nazivom Uprava za specijalne operacije i stavio je pod vođstvo Hjuja Doltona (Hugh Dalton), ministra za ekonomsko vođenje rata.

Ova organizacija trebalo je da vrši sabotažu protiv Nemaca u okupiranoj Evropi, da podržava i pomaže grupe otpora, ukoliko budu obrazovane, i da prikuplja podatke o neprijatelju. Ona je imala svoje začetak u 1939. godini, kao Odsek D Ministarstva rata. Nikada ranije nije stvaran takav specijalistički odsek, niti je neregularni rat bio predmet koji bi u prošlosti privlačio pažnju britanskih načelnika Generalštaba. Manja grupa oficira bila je odgovorna za prve napore na ovom polju.

Ali nedostatak iskustva nadoknađen je oduševljenom improvizacijom i optimističkim neshvatanjem teškoća, i tehničkih i ljudskih, s kojima je ovo bilo skopčano. Nije postojao sveobuhvatni plan za Evropu, i akcija onakva kakva je preduzeta na polju tajnog rata bila je delo odanih amatera.

Rad Odseka D na Balkanu u razdoblju "čudnog rata" od septembra 1939. do juna 1940. bio je usmeren na propagandu i sabotažu. U slučaju Jugoslavije, glavni napor usredsređen je na pokušaj da se spreči prelazak Kraljevske jugoslovenske vlade u tabor Osovine i da se zemlja, ako je moguće, aktivno angažuje na francusko-engleskoj

strani. U isto vreme iskorišćene su mogućnosti sabotaže, i mnoge pouke - čak i negativne i nekorisne u to vreme - bile su stečene. Jugoslavija bi u slučaju proširenja rata na Balkansko poluostrvo bila od velikog značaja za obe zaraćene strane. Glavne železnitike komunikacije iz srednje Evrope prema Grčkoj i istočnom delu Sredozemnog mora protezale su se duž rečnih dolina Jugoslavije. Borski rudnici bakra u Srbiji bili su najveći u Evropi, a rudnici boksita i hroma gotovo iste vrednosti. Dunav je bio saobraćajnica kojom su se prevozili rumunska nafta i žito za Nemačku i srednju Evropu. Prvi diverzantski planovi bili su usmereni na remorkere i dereglije dunavskih brodskih kompanija. Ovo se smatralo dugoročnom operacijom, a praktično nije bilo ništa preduzeto da se ostvari. Svaka akcija zahtevala bi pristanak Jugoslovenske vlade, a u vreme pada Francuske, u junu 1940, prestala je svaka saradnja koja je prećutno postojala između izvesnih vladinih krugova i britanskih službenika na licu mesta. Prve etape propagandne bitke bile su prošle, i Britanci su tu bitku izgubili.

Posle juna 1940. Uprava za specijalne operacije, koja je bila pod rukovodstvom Ministarstva za ekonomsko vođenje rata, uzela je u svoj sastav prvobitni Odsek D. Rad je sada bio usredsređen na pripremanje akata sabotaže u slučaju da se Jugoslavija pridruži Osovini i na vršenje pritiska na izvesne političke krugove da spreče vladu da preduzme takvu akciju ili, u najgorem slučaju, da rade na njenom obaranju. Pošto se nije mogla obezbediti saradnja, težište je stavljeno na otpor. Od kojih bi se elemenata u Jugoslaviji, po mišljenju britanskih predstavnika sa lica mesta, takav aktivni otpor mogao očekivati?

Najraniji britanski dodiri bili su uglavnom s vođama srpske Zemljoradničke partije, nacionalističke i konzervativne po svojoj političkoj koncepciji. Malo je bilo sličnih dodira u drugim delovima Jugoslavije, naročito u Hrvatskoj, mada su izvesne veze bile uspostavljene sa patriotskim organizacijama u Sloveniji.

Takav je bio obim britanskih aktivnosti u Jugoslaviji u vreme kada su Nemci, zajedno sa Italijanima, napali i okupirali zemlju u aprilu 1941. Zvanično predstavništvo povučeno je iz Beograda, i tamna zavesa neprijateljske okupacije spustila se nad zemljom. Ništa se nije postiglo u pogledu neke organizacije koja bi ostala u pozadini neprijatelja i nikakve tajne radio-veze nisu bile uspostavljene.

Jugoslovenski kralj Petar i njegovi ministri, na čelu s generalom Simovićem, koji je odigrao glavnu ulogu u državnom udaru od marta 1941, bili su smešteni u Londonu kao Kraljevska jugoslovenska vlada u izgnanstvu.

Ostalo je da se čekaju vesti iz zemlje o nekoj gerilskoj ili potajnoj akciji protiv Italijana i Nemaca.

Komanda za Specijalne operacije za Balkan nalazila se od aprila 1940. pa nadalje u Kairu.

Prva štura obaveštenja o situaciji u Jugoslaviji posle osovinske okupacije počela su da stižu preko Carigrada kada su kuriri povremeno dolazili u toku avgusta 1941.

Prvi izveštaji stigli su u Tursku početkom tog meseca. Izveštavalo se o gerilskim grupama blizu Suvobora, u zapadnoj Srbiji. Ime izvesnog pukovnika Mihailovića, kao vođe tih grupa, pojavilo se prvi put u izveštaju datiranom 15. avgusta.

Ali slika o svemu tome bila je suviše fragmentarna. Prvi značajan korak morao je biti da se uspostavi prekinuti dodir. Od 22. juna 1941. Britanci su sklopili sporazum sa Sovjetskim Savezom. Moglo se pretpostaviti da bi naš novi saveznik takođe mogao imati svoja gledišta o opštem položaju na Balkanu okupiranom od strane Osovine.

Sovjetska vlada je bila priznala Kraljevsku jugoslovensku vladu u Londonu, i njihovo poslanstvo u Moskvi, koje je bilo zatvoreno posle

aprilskog rata 1941. godine, ponovo je otvoreno 19. jula. Diplomatske veze bile su i formalno uspostavljene krajem avgusta: dr Milan Gavrilović vratio se u Moskvu kao jugoslovenski ministar, a Bogomolov je 3. septembra postavljen za sovjetskog ministra pri Simovićevoj vladi u Londonu.

U toku oktobra održano je nekoliko sastanaka između Idna (Eden) i Majskog na kojima se razgovaralo o jugoslovenskim pitanjima. Mihailović je bio u radio-vezi s Britancima od septembra, i pošto su obe vlade, i ruska i britanska, zvanično priznale Simovićevu vladu, izgledalo je logično da Moskva i London vode zajedničku politiku u cilju stvaranja ujedinjenog pokreta otpora u Jugoslaviji pod rukovodstvom Mihailovića, kao priznatog predstavnika u zemlji.

Britansko Ministarstvo inostranih poslova učinilo je niz raznih pokušaja približavanja sovjetskoj vladi, tražeći od Rusa da utiču na jugoslovenske komuniste da se stave na raspolaganje Mihailoviću, kao nacionalnom vođi.

Ali mogućnosti za neku uspešnu zajedničku akciju bile su još u dalekoj perspektivi.

Jesen i zima 1941. godine predstavljale su užasnu defanzivnu pozornicu. Evropski kontinent, sa izuzetkom Švedske, Švajcarske, Španije, Portugalije i evropske Turske, bio je pod kontrolom Osovine.

Samo nejasne vesti koje su stizale u Kairo i London nagoveštavale su o nekoj početnoj organizaciji gerilskih grupa, sa suprotnim političkim gledištima, koje su se pojavile na regionalnoj osnovi u prvim haotičnim fazama neprijateljske okupacije jedne zemlje sa oskudnom mrežom savremenih puteva i železničkih komunikacija. Bilo je poznato da je izbio spontan ustanak u Srbiji, i sve razlike koje su postojale između elemenata otpora krile su se pod nejasnim nazivom "patriotskih" snaga. Slični događaji odigrali su se i u Crnoj Gori, zbog

italijanske okupacije, ali se nije mogla dobiti jasna slika o svemu tome ni ovde, ni u Srbiji, niti bilo gde u zemlji.

General Simović je tražio od premijera da se pošalje hitna pomoć ovim rasutim grupama.

Dvadeset osmog avgusta 1941. Čerčil je uputio jednu poruku Doltonu: "Čuo sam od generala Simovića da postoji široka gerilska aktivnost u Jugoslaviji. Potrebna joj je kohezija, podrška i usmeravanje sa strane. Molim, izvestite ukratko kakve veze imate sa ovim drušinama i šta možete učiniti da im se pomogne."

Dva dana docnije Dolton je obavestio premijera da su takvi planovi preduzeti. Suma od 20000 funti poslata je Mihailoviću preko kurira iz Carigrada, a trebalo je da bude poslata jedna misija da prouči situaciju u samoj zemlji.

Uveče 20. septembra 1941. britanska podmornica Triumph iskrcala je jednu grupu na crnogorskoj obali blizu Petrovca.

Misija je bila mešovita. Sačinjavali su je kapetan D. T. Hadson i dva kraljevska jugoslovenska oficira, majori Zaharije Ostojić i Mirko Lalatović. Pratio ih je i jedan kraljevski jugoslovenski podoficir, Veljko Dragičević, kao radio-telegrafista, s dve radio-stanice.

Grupu su prihvatile mesne gerilske jedinice, raspoređene po brdima, sa kojih se kontrolisala obala, i odvele je u selo Radovče, blizu Nikšića, devedesetak kilometara u unutrašnjosti kopna.

Prvu radio-poruku primila je, 26. septembra, od ove grupe radio-stanica Odseka za specijalne operacije na Malti. Javljeno je da se nalaze s jednim lokalnim odredom od stotinak ljudi i da su vođe Arso Jovanović i neki "profesor". Kasnija poruka otkrila je ime i ovog drugog: Đilas.

Glasovi o pobuni protiv italijanskih okupatorskih jedinica koje su ušle u Crnu Goru posle kapitulacije jugoslovenske vojske u aprilu 1941. stigli su u Kairo i London pre no što je ova englesko-jugoslovenska misija bila upućena vazдушnim putem iz Aleksandrije, 13. septembra, i dalje podmornicom s Malte. Međutim, ništa se nije znalo o političkoj prirodi ili vojnoj organizaciji ovih grupa. Kralja i članove vlade generala Simovića, koji je preuzeo vlast posle državnog udara prošlog marta, otpratili su Britanci iz Grčke na Srednji istok i dalje u London. Njihovi predstavnici bili su već postavljeni u Carigradu i Kairu, dvema tačkama za osmatranje i osluškivanje oskudnih obaveštajnih podataka koji su dolazili iz okupirane Jugoslavije posle aprila. Održavanje veze sa zemljom predstavljalo je zajednički zadatak ovih kraljevskih jugoslovenskih službenika, koji su uglavnom bili redovni oficiri vojske, pod kontrolom Jovana Đonovića, naimenovanog za zvaničnog delegata Kraljevske jugoslovenske vlade u Kairu. Na britanskoj strani ovaj zadatak je spadao u neposrednu odgovornost Balkanskog odseka S.O.E., čija je većina članova imala već iskustva sa jugoslovenskim pitanjima u zemlji pre osovinske invazije prethodnog aprila.

Prvi izveštaji o uslovima u okupiranoj Jugoslaviji došli su preko kurira u Carigrad, gde su ih s prekidima prihvatili Britanci, i uglavnom prenosili su se Đonoviću u Kairo, čije su bliske veze sa Tomom Mastersonom, tamošnjim šefom službe SOE, upravo omogućavale britanskim vlastima da prikupe fragmentarne podatke. I Đonović i njegovi agenti u Carigradu bili su, prirodno, radi da organizacija veza sa mogućnim grupama otpora u razvoju u raznim područjima zemlje ostane koliko je to moguće više u jugoslovenskim rukama. Međutim, zavisnost od britanske materijalne podrške u organizovanju bilo kakvih operacija prisiljavala je Đonovića da prepušta takva obaveštenja, koliko je to smatrao za podesno, britanskim vlastima.

Zato je početkom septembra odlučeno da se uputi prva eksperimentalna misija. Najpre se mislilo da to treba da bude čisto jugoslovenska stvar. Za ovaj opasan poduhvai izabrani su majori

Ostojić i Lalatović, i oni su, preko Đonovića, primili uputstva od generala Bogoljuba Ilića, ministra vojske u jugoslovenskoj vladi u Londonu, koji se nadao da će držati čvrstu kontrolu nad svim budućim takvim operacijama u okupiranoj Jugoslaviji, s namerom da poveže razjedinjene grupe otpora koje su se mogle obrazovati posle raspada Kraljevske jugoslovenske vojske za vreme invazije Osovine. Takve operacije bile su, na taj način, planirane kao isključivo akcija kraljevske jugoslovenske misije.

U aprilu 1941. Ostojić je bio major u Generalštabu Kraljevske jugoslovenske vojske i jedan iz grupe oficira umešanih u martovski državni udar. Pri kraju neprijateljstva njemu je bio dat zadatak da "uputi" kneza Pavla u Grčku, gde je ovaj, zajedno s porodicom, poveren odgovornosti britanskih organa. Ostojić je otputovao u Kairo sa članovima Simovićeve vlade i ostao tamo sa novoobrazovanom Delegacijom, kojoj je bio na čelu Jovan Đonović.

Major Lalatović je bio kraljevski jugoslovenski vazduhoplovni oficir, koji je s jednom eskadrilom aviona iz vazduhoplovne baze kod Nikšića, u Crnoj Gori, odleteo u Grčku. On se udružio s jednom grupom drugova oficira koji su u aprilu pobjegli iz zemlje i stigli u Kairo.

Zamršeni događaji u vreme martovskog državnog udara, oficirske ličnosti koje su bile u njega umešane, kao i njihove uzajamne veze, veoma su uticali na stav i mentalitet vojne klike obrazovane u Kairu, a isto tako i na razvoj politike Kraljevske jugoslovenske vlade, koja je otišla u London. Sukobi i intrige nastali između suparničkih strana u Kairu i Londonu bili su u izvesnom smislu odraz i produženje okolnosti koje su pratile događaje od 27. marta u Beogradu.

Mada su lične naklonosti britanskih službenika iz SOE odgovornih za izvršenje direktiva svojih organa vlasti da izveštavaju o otporu u Jugoslaviji i konačno da mu pruže pomoć, bile tesno povezane sa njihovim jugoslovenskim parnjacima na osnovu zajedničkog iskustva

za vreme državnog udara, od samog početka bilo je jasno da Britanci moraju nastojati da pošalju u zemlju svoje, vlastite posmatrače.

Samo dvanaest časova pre upućivanja jugoslovenske vojne grupe Odsek SOE u Kairu dao je uputstva kapetanu Hadsonu da se pridruži ovoj grupi, pretvarajući tako prvu misiju u zajedničku. On je primio samo vrlo uopšteno kratko uputstvo o tome šta treba da očekuje pri iskrcavanju na izabranom tački u Crnoj Gori. Direktiva koju je dobio bila je izražena nejasnim terminima: uspostaviti dodir, istraživati i izveštavati o svim grupama koje pružaju otpor neprijatelju, bez obzira na narodnost, veru i političko ubeđenje.

Bil Hadson je bio čovek sklon lutanju i naviknut na teškoće. Ranije je bio rudarski inženjer u Južnoj Africi. Još od školskih dana u Engleskoj razvio se u pravog atletu i bio je bokserski šampion - veštine koje je znao i koje je sa uspehom primenjivao u odgovarajućim prilikama. Bio je to mlad čovek izvanredne hrabrosti i nepokolebljive nezavisnosti duha. Radio je kao savetodavni rudarski inženjer u Beogradu i u nekim drugim mestima u Srbiji nekoliko godina pre izbijanja rata, koji ga je zatekao na radu u rudnicima antimona u zapadnoj Srbiji. Kratko vreme posle toga stupio je u jugoslovenski Odsek D (prvobitno jezgro Ministarstva rata, koje je činilo osnovu za buduću organizaciju SOE). Tečno je govorio srpskohrvatski i imao je dragocena iskustva iz Srbije.

Hadsonu nisu bila poznata tajna uputstva data dvojici njegovih jugoslovenskih kolega, koji su, kako se pokazalo, dobili izvesne direktive od generala Ilića, ministra vojske u Londonu.

General Simović je u jednoj posleratnoj izjavi rekao "da je ova grupa upućena u Jugoslaviju bez njegovog znanja, a na osnovu njegovih prethodnih razgovora s generalom Ilićem." Simović je izjavio: "Još pre nego što sam otišao u London (jugoslovenska) Vrhovna komanda iz Kaira, u sporazumu s Intelligence Service-om, uputila je Ostojića i Lalatovića u zemlju ... sa zadatkom da uhvate vezu sa snagama otpora

u zemlji, da šalju izveštaje o situaciji u zemlji. Kasnije sam čuo da su dobili i neke instrukcije, ali kakve i od koga to mi nije poznato. ... Predstavnici Intelligence Service-a stavili su do znanja da sigurne veze s Jugoslavijom ne može biti sve dok oni ne upute svoje ljude s radio-stanicom i potrebnim šiframa i od mene nisu tražili nikakvu saglasnost."

Misija je predstavljala zajedničku britansko-kraljevsko jugoslovensku operaciju i nije se postavljalo pitanje komande.

O srećnom dolasku grupe u crnogorsko selo Radovče odmah je izvešten London. Sledile su kratke poruke od Hadsona, u kojima se kaže da svuda u okolini postoje male naoružane grupe, koje su ukupno brojale otprilike pet hiljada ljudi. Selo Radovče se nalazi u planinskom području Piperi, petnaestak kilometara severno od italijanske vojne komande u Podgorici.

Istorijat prvih dana ove misije i rasparčanost sačuvanih radio-poruka koje su bile primljene od ove grupe ostali su nerazjašnjeni. "Crnogorske oslobodilačke snage", o kojima je Hadson javljao u jednoj od svojih prvih poruka, i njeni rukovodioci predstavljali su ostatke partizanskih grupa koje su predvodili komunisti, a koje su se povukle u brda i oblasti udaljene od gradova Crne Gore posle ugušenja julskog narodnog ustanka protiv Italijana. Te grupe su se borile protiv Italijana odvojene od sličnih nacionalističkih grupa, kojima su rukovodili bivši jugoslovenski oficiri i podoficiri bez centralne uprave ili formalnih dogovora. Širenje ustanka bilo je spontano, ali zajedno s ponovnim uspostavljanjem italijanske kontrole, naročito u gradovima, pukotine su se proširivale i dolazilo je do sukoba između malih komunističkih i nacionalističkih grupa. Prvi Hadsonovi utisci bili su da su komunističke jedinice jače i borbenije, pa je tako i izvestio Maltu, predlažući da se pomoć šalje njima.

Ostojić i Lalatović, međutim, dobili su tajna uputstva od svojih pretpostavljenih, nepoznata Hadsonu, u kojima im se naređivalo da

stupaju u dodir isključivo s nacionalističkim grupama, vernim kralju, kojima rukovode njihovi drugovi, oficiri bivše Kraljevske jugoslovenske vojske. U Kairu su bili obavješteni da je neki pukovnik Mihailović u centru jednog nacionalističkog pokreta otpora sa bazom na visovima Suvobora, u zapadnoj Srbiji, i njihova naređenja trebalo je, preko nacionalističkih kanala u Crnoj Gori, preneti Mihailovićevoj komandi. Ovo nije bilo poznato Hadsonu pre njegovog polaska, ali je jedna radio-poruka, slučajno uhvaćena na Malti 10. septembra, otkrila Britancima prisustvo nekog pukovnika Mihailovića u zapadnoj Srbiji. Hadson je 9. oktobra primio poruku iz Kaira preko Malte u kojoj mu se naređuje da što pre krene u Srbiju, pošto je Mihailović slao poruke otvorenim tekstom, pa su mu bile hitno potrebne sigurne šifre.

U međuvremenu dvojica njegovih jugoslovenskih kolega nisu bili neaktivni, već su, sa znanjem i pristankom male partizanske komande u Radovču, stupili u dodir sa nedavno obrazovanim odborom bivših jugoslovenskih oficira "koji su bili svesni gledišta Kraljevske jugoslovenske vlade". Partizanski štab nije stavio nikakvu primedbu na ovaj potez, pošto su partizani, izgleda, znali za veze u Srbiji između Mihailovića i vlastitog centralnog rukovodstva. No ovo sadejstvo uskoro se pokazalo kao nesigurno.

Na dan 16. oktobra Hadson je javio preko svoje radio-stanice: "Komunisti, koji su dobro organizovani, preduzeli su sada akciju u Crnoj Gori. Oni žele da se svi ujedine u borbi protiv okupatorskih vlasti. Mnogi nacionalni elementi stoje na drugoj strani i čekaju. Mora se zahtevati od nacionalista da se organizuju za borbu."

On je već bio primio naređenja iz Kaira da krene za Srbiju, i 20. oktobra stanica SOE na Malti primila je hitnu poruku iz Kaira s pitanjem da li je Hadson poneo sa sobom šifre kojima bi se moglo raditi s Londonom i da li je Malta uspostavila "međusobnu vezu sa Dražom Mihailovićem". Kairo je takođe tražio mesto za iskrcavanje za jednu eventualnu sledeću podmorničku operaciju, izrazivši nadu da bi opskrba mogla biti uskoro poslata.

Lalatović i Ostojić su sledili nešto drukčiji pravac akcije. Trinaestog oktobra sledeći kratak pregled poruka poslat je Malti, na francuskom jeziku, i verovatno preko Hadsonove radio-stanice iz Crne Gore:

Dostavljene su instrukcije našoj grupi koja operiše u Crnoj Gori da ne treba da saraduje sa onim vođama četničkih odreda koji ne priznaju jugoslovensku vladu. Nikakav drugi izveštaj koji biste primili i koji bi suprotno govorio ne treba uzimati u postupak.

Isto tako, udešeno je da se dostavi pukovniku Mihailoviću naređenje da trenutno obustavi sabotazu i da se usredsredi samo na železnice, lokomotive itd., pri čemu nije potreban ekssploziv da ne bi suviše izložili narod represalijama. Grupi je bilo saopšteno da se treba ograničiti za sada na pripreme i dovlačenje materijala u cilju povezane i dobro organizovane akcije za dan koji će biti docnije određen.

Primili smo telegram kojim se potvrđuje da je ovaj telegram primila grupa u Crnoj Gori.

Devetnaestog oktobra Hadson je poslao poslednji izveštaj iz Crne Gore pre polaska na svoj put, u kome je javljeno o postojanju "patriotskih snaga" u rejonu Danilovgrada, jedne varoši koja leži upravo južno od puta Podgorica-Nikšić. On mora da je obavestio mesnu partizansku komandu o naređenjima što ih je primio da krene u Mihailovićevu komandu, pa je, zajedno sa Ostojićem, pod partizanskom pratnjom, krenuo oko 13. oktobra. Grupa je putovala kroz oslobođenu teritoriju koju su kontrolisali isključivo partizani i koja se prostirala od rejona koje je Hadson posetio u Crnoj Gori, preko Sandžaka, do doline Zapadne Morave. S grupom su putovala tri starija mesna partizanska predstavnika: Arso Jovanović, Milovan Đilas i Mitar Bakić.

Mada Hadson verovatno nije u to vreme znao za stvarnu funkciju ovih ljudi, njihovo prisustvo u ovoj prilici je značajno, razlozi jasni. Jovanović, bivši kraljevski jugoslovenski oficir, koji je prešao

komunistima, bio je jedan od vođa julskog ustanka u Crnoj Gori i u stvari vojni komandant onoga što smo mi još nazivali gerilskim jedinicama; Mitar Bakić je bio sekretar Vojnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije, koji je osnovan 1940. godine, i jedan od glavnih organizatora, po partijskoj liniji, ustanka u Crnoj Gori; Milovan Đilas bio je delegat Centralnog komiteta Partije za celokupno područje Crne Gore i Sandžaka, i zato je bio veza sa rukovodstvom pokreta, koje se sada nalazilo u gradu Užicu, u zapadnoj Srbiji, u blizini Mihailovićeve komande, na obližnjim brdima Ravne gore, južno od Valjeva. Izveštaji koji su stizali u Crnu Goru iz Srbije, od obeju strana, partizanske i nacionalističke, ukazivali su na početne pregovore za obrazovanje zajedničkog fronta otpora, pa je stoga bilo prirodno, i veoma važno, da komunistički rukovodioci u Crnoj Gori prate savezničku misiju na njenom putovanju i da je u prvom redu odvedu do svoje komande.

Priča o takmičenju između komunističkih i nacionalističkih grupa u Jugoslaviji za dobijanje savezničke pomoći i priznanja počinje ovim putovanjem prve misije u središte događaja.

Značajno je da Lalatović i radio-telegrafista misije, Dragićević, nisu putovali s glavnom grupom, nego su ostali u Crnoj Gori i zadržali kod sebe obe radio-stanice misije. Jedna od ovih bila je već pregorela, dok je drugu predstavljala zastarela i teška aparatura "Mark III". Grupa se takođe bila iskrcala bez mašine za punjenje.

Lalatović je, naravno, želeo da se uspostave kopneni kanali za vezu koji bi bili isključivo nacionalistički po karakteru, sa predviđanjem iskrcavanja britanskih zaliha za jugoslovenske grupe otpora na crnogorskoj obali, da se spreče svaki dalji dodiri između Britanaca i mesnih komunističkih partizanskih jedinica u tom području, i da linije veze Kairo-Malta-Crna Gora-Srbija od početka drže pomagači Kraljevske jugoslovenske vlade.

Na dan 24. oktobra u Kairu je primljena sledeća poruka, verovatno od Lalatovića: "Sve je spremno za prijem materijalne pomoći u Radovču, prema načinjenom planu, koji će biti u važnosti 21-22-25-26-27. oktobra."

Ova poruka nagoni na razmišljanje. Hadson je već otišao, sa partizanskom pratnjom, u zapadnu Srbiju. Da li je ova poruka spadala u pripreme, koje je on izvršio pre odlaska, da se pošalju zalihe komandi u Radovču? Je li ovo selo bilo baza zajedničke partizansko-četničke komande? Ili je poruka poticala od Lalatovića poslata preko njegovog vlastitog odašiljača i spadala u odvojene i tajne pripreme da se šalju zalihe drugim nacionalističkim grupama u ovom rejonu?

Hadsonovi prvi utisci o nadmoćnijoj snazi partizanske organizacije u rejonima kroz koje su putovali potvrdili su se u toku njegovog putovanja. To je bila jedina snaga u krajevima Crne Gore kroz koje je on prošao.

Jedino ovo ljudstvo izgledalo je organizovano u tom delu sveta. Prošao sam skroz ovuda i stvorio visoko mišljenje o njima. U svakom mestu gde smo se noću zaustavljali nalazila se uobičajena grupa ljudi s puškama, žene sa pisaćim mašinama, organizacija, koja vrši propagandu, i prepade... Ne verujem da je Mihailović imao svoje veze i organizaciju koja je tada radila u tim krajevima.

Hadson, Ostojić i grupa komunističkih rukovodilaca iz Crne Gore stigli su u Glavnu komandu rukovodstva partizanskog ustanka u Srbiji u Užicu oko 25. oktobra. Sam grad, okolna sela i zemljište sačinjavali su slobodnu teritoriju i bazu. To je bilo poznato kod partizana kao "Užička republika" s osnovnom političkom upravom i vojnom komandom. Nemci su se povukli iz grada pod pritiskom ustanika, ostavljajući nedirnutu najvažniju fabriku oružja u Srbiji - životno važan činilac u rukama partizanske komande.

Hadson je tada sreo vodeću ličnost pokreta, koja je bila predstavljena pod konspirativnim imenom Tito.

Nema dokumentovanih zapisnika sa prvog sastanka ova dva čoveka, ali ga je moguće približno rekonstruisati iz odlomaka njihovih kasnijih sećanja. Hadson je stigao u zapadnu Srbiju po neposrednim uputstvima iz Kaira da bi stupio u dodir sa Mihailovićem u njegovoj komandi, koja se, kao što je ovaj bio samo obavešten, nalazila negde blizu Suvobora, planinskog predela u Šumadiji, jugoistočno od grada Valjeva. Britanci u Kairu i Londonu, na osnovu oskudnih obaveštenja kojima su raspolagali, nisu mogli ništa zaključiti u pogledu mesta ili aktivnosti partizana u Srbiji niti o ličnosti njihovih vođa. Bilu Hadsonu je rečeno, dok je bio u Crnoj Gori, da je u Srbiji dignut ustanak velikih razmera, i prve utiske o tome trebalo je da stekne u Užicu.

On je već bio došao do zaključka, na osnovu onoga što je video u Crnoj Gori i Sandžaku, da partizanske grupe, čiji sastav i organizaciju nije još imao prilike da prouči, ipak zaslužuju britansku materijalnu pomoć. Prvi korak u cilju obezbeđenja nekih zaliha, bilo podmornicom do crnogorske obale ili avionima na kopnu, zavisio je od uspostavljanja radio-veza.

U svom prvom razgovoru s Titom u Užicu Hadson je ponudio potrebne tehničke podatke (talasnu dužinu, vremenske termine i šifre) da bi se uspostavila radio-veza sa Kairom, ukoliko bi Tito mogao da obezbedi potrebnu radio-stanicu, pošto su izvesni instrumenti nedavno bili zapljenjeni od Nemaca.

Hadson je ukazao na to da je Kairo zainteresovan za jednu takvu neposrednu radio-vezu s partizanima, s tim da Tito, sa svoje strane, objasni nejasnu sliku ustanka u Srbiji i da postavi pitanje primanja savezničke podrške, na isti način kao što je to sada činio Mihailović preko svojih improvizovanih radio-poruka otvorenim tekstom, o kojima je Hadson već bio obavešten. Verovatno je ovo bilo poznato i

Titu. Hadson je, međutim, dobio utisak da se Tito nadao da će saveznička podrška njegovom pokretu doći od Rusa i da bi to više voleo. Iz drugih izvora bilo je jasno da partizanska komanda u Srbiji, ohrabrena početnim uspesima protiv nemačkih okupatorskih snaga i duboko verujući u skorbu savezničku pobjedu na ruskom frontu, nije u to vreme ispoljavala neko neposredno oduševljenje za uspostavljanje ranih veza sa Britancima u bilo kakvom obliku.

Hadson nije krio od Tita da mu je naredeno da produži u Mihailovičevu komandu, a ta vest je došla u trenutku kada su veze između ove dvojice suparničkih vođa bile najosetljivije i najugroženije. Razgovor između ova dva čoveka bio je srdačan, iako donekle uzdržljiv s partizanske strane. S obzirom na stanje njegovih odnosa sa Mihailovičem, Tito, razumljivo, nije bio sklon da u ovoj fazi pruži Hadsonu neke iscrpne podatke o jačini partizanskih grupa koje su deystvovalе u Srbiji. Hadson je, opet, naglasio da su Britanci zainteresovani samo za ujedinjavanje celokupnog jugoslovenskog pokreta otpora i da su zato, takođe, zabrinuti zbog razdora koji se produbljavao između raznih elemenata.

Tito je, izgleda, govorio neposredno i otvoreno o svojim odnosima sa Mihailovičem, tako da je konačan utisak bio da mu je glavni cilj da izbegne neprilike sa četnicima. On nije, kao što je rekao Hadsonu, imao "ništa lično protiv Čiče, ali je jugoslovenski oficirski kor kao celina bio kompromitovan". Sramni raspad rukovodstva Kraljevske jugoslovenske vojske na svim nivoima za vreme aprilske kampanje bio je nesumnjivo realan element u situaciji. U ovom naročitom trenutku Tito je možda smatrao da bi se neki kompromisni sporazum o zajedničkom organizovanju otpora u Srbiji još mogao postići, ali je rekao Hadsonu da od Mihailovića, ako već neće da saraduje, traži jedino to da ne ometa stalne partizanske operacije protiv Nemaca.

Ne postoje više nikakvi dalji dokazi, osim Hadsonovih ličnih sećanja. On nije imao nikakvu radio-vezu sa Britancima dok je bio u Užicu.

Tito lično obaveštava o jednom razgovoru s Hadsonom. "Na moje pitanje kako su mogli u Londonu od Draže Mihailovića načiniti nekakvog heroja, kad on uopšte ne vodi borbu protiv okupatora, on mi je ispričao cijeli taj slučaj: „Engleska vlada nema ni pojma o tom Draži Mihailoviću. Stvar je potekla iz nekih američkih novina, gdje je jedan američki novinar koji je bio u Turskoj, napisao jedan dugačak članak, u kome je pisao o junačkom otporu Draže Mihailovića protiv okupatora"

Atmosfera su karakterisali metež i početna kriza. Hadson je video borbu partizana oko varošice Krupanj, i na povratku u Užice sreo je Ostojića, koji se, pošto je već bio u Mihailovićevoj komandi, vratio s porukom za Hadsona u kojoj se tražilo od ovoga da tamo hitno otputuje. Tito nije stavio nikakvu primedbu na ovo i snabdeo je Hadsona partizanskim putnim ispravama. Ovaj je napustio Užice oko 25. oktobra, verovatno u društvu Ostojića i s nekom vrstom zaštitne pratnje.

U međuvremenu je Lalatović stigao u Užice, iz Crne Gore, zajedno sa radio-telegrafistom Dragičevićem, koji se već bio posvađao sa obojicom jugoslovenskih oficira pridodatih misiji i odbio da prati Hadsona na Ravnu goru. On je odlučio da ostane u partizanskoj komandi da bi kasnije postao njen glavni radio-telegrafista. Lalatović je, izgleda, sam prevalio put do Mihailovića, nigde se ne zadržavajući.

Hadson je 25. oktobra stigao u Mihailovićevu komandu, u selu Brajići, u podnožju Ravne gore, uoči drugog sastanka između Mihailovića i Tita, koji je tu održan jedan dan docnije.

Pri prvom susretu sa četničkim vođom, čije mu postojanje nije bilo poznato pre odlaska iz Kaira, Hadson je bio kritikovan što je "boravio s komunističkom ruljom". Vest o povoljnom Hadsonovom mišljenju o partizanskoj organizaciji u Crnoj Gori bila je, naravno, već stigla do Mihailovića preko Ostojića, a moguće je da je postojala i neka unutrašnja kurirska ili radio-veza između Ravne gore i Crne Gore.

Hadson je objasnio da je dobio uputstva da izveštava o svim elementima otpora i da s vremena na vreme posećuje Tita. Mihailović je na to odgovorio da bi on u takvom slučaju prekinuo odnose. Hadson je verovatno znao da će Tito i njegovi najbliži savetnici posle nekoliko časova biti u Brajčićima. Međutim, Mihailović mu je rekao da prisustvo britanskog oficira nije potrebno, pošto su razgovori unutrašnja jugoslovenska stvar. Razgovori su vođeni u školskoj učionici, dok je Hadson sedeo usamljen u susednoj sobi. Posle sastanka on je za jedan trenutak video Tita, koji je, kako je on uočio, bio uzdržljiv, ali dobro raspoložen.

Razgovori u Brajčićima bili su poslednji pokušaj da se organizuje zajednička partizansko-četnička komanda. Sklopljen je privremen sporazum. Prisustvo britanskog oficira u ovom području verovatno je uticalo na privremeno obuzdavanje Mihailovića, koji je bio podstaknut izveštajima Ostojića i Lalatovića da ima zvaničnu podršku Kraljevske jugoslovenske vlade u Londonu kao vođa otpora u zemlji, što je bilo takođe potvrđeno razmenom radio-poruka preko Malte od sredine septembra, u kojima je general Simović uveravao Mihailovića da će uskoro početi da prima materijalnu pomoć od Britanaca i da će dobiti zvanično priznanje svog položaja. Ali njegove snage u Srbiji, u odnosu na partizane, ne uzimajući u obzir nemačke okupatorske jedinice, nisu bile takve da bi mogao preduzimati neposredne i otvorene neprijateljske akcije protiv Tita. Ovaj je bio spreman da se formira zajednički operativni štab, ali nije imao nameru da se bilo na koji način stavi lično pod Mihailovićevu komandu, niti je bio spreman da odobri odluku Mihailovića da odustane od neposrednih napada na nemačke okupatorske jedinice - stav na koji je Mihailović bio podstican porukama iz Londona i koji je u izvesnoj meri opravdavan sve težim represalijama protiv srpskog stanovništva, naročito u dolinama i ravničarskim područjima.

Stanje u čitavom ovom kraju ličilo je na prikriven građanski rat; partizanska komanda čvrsto se ušančila u Užicu, a u nekim gradovima vršile su privremenu kontrolu zajedničke četničko-partizanske

jedinice. Male jedinice koje su se zaklele na vernost jednoj ili drugoj strani bile su rasute i preduzimale su povremene akcije protiv Nemaca. Hadson nije imao mogućnosti da uspostavi samostalnu radio-vezu: sudbina njegove radio-stanice "Mark III", koju su doneli iz Crne Gore Lalatović i Dragićević i ostavili je u Užicu, nije sasvim razjašnjena. Izgleda da je Hadson odgovarao na direktive koje su mu date uručujući sigurne šifre za Mihailovićev radio-saobraćaj, koji je bio tada otvoren sa Maltom pomoću šifre pod nazivom "Vila Resta", i sigurno je zadržao u svom posedu posebne šifre, koje je upotrebio za prve poruke što ih je morao slati Kairu za vreme ovih kritičnih dana. On nije, prirodno, bio u mogućnosti da održava vezu za vreme kratkog boravka u Užicu iz tehničkih razloga, pa stoga Britanci nisu imali nikakvih izveštaja ni o Titu i njegovom štabu ni o jačini partizanskog pokreta u zapadnoj Srbiji. Njihov jedini izvor obaveštenja između poslednjeg Hadsonovog telegrama iz Crne Gore, datiranog 19. oktobra, i prvih poruka sa Ravne gore bio je lično Mihailović i dva pisana izveštaja koje su agenti, jedan preko Turske, a drugi preko Lisabona, preneli u London između septembra i početka novembra. Sve nade u Londonu bile su polagane u efikasan dogovor o saradnji između partizana i četnika u Srbiji.

Na dan 29. oktobra Mihailović je poslao telegram vlastitom šifrom, koju mu je upravo bio dao Hadson, a on je glasio: "Za ime boga, šalјite nam pomoć dok je još lepo vreme. U nekoliko dana mi možemo stvoriti veliku i snažnu vojsku... Ostoјić i drugovi su ovde. Potpisao pukovnik Mihailović." Ovo je - a to i jeste bila namera - stvaralo utisak da predstoji ofanzivna akcija protiv Nemaca, a takođe je, uzgredno, govorilo o prisustvu Hadsona u njegovoj komandi. Međutim, u danima koji su usledili posle sastanka s Titom u Braјićima Mihailović, nagovoren od svojih savetnika, a naročito od dvojice pridošlica, podstakao je prve otvorene oružane sukobe između svojih jedinica i nekih partizanskih grupa koje su još bile nezvanično združene s njegovim. Do ovih napada došlo je 2. novembra blizu varoši Loznice, ispod jedne od borbenih planinskih baza na Ceru i na ivici mačvanske ravnice na severu.

Oko nedelju dana docnije Mihailović je u Hadsonovom prisustvu, primio prvu britansku avionsku pošiljku sa Malte, simboličnu zalihu novca.

Od poruka koje su prenošene između Hadsona i Kaira, sa njegovim šiframa, ali preko Mihailovićeve radio-stanice, malo je ostalo. Hadson je, sam i bez uputstava ili zvanične podrške od svojih pretpostavljenih, očajnički pokušavao da spreči prve izolovane sukobe između obe strane, koji su vodili pravom građanskom ratu. Mihailović, smatrajući sebe već legalnim predstavnikom Simovićeve vlade, i ubeđen da prva pošiljka vazдушnim putem znači da su britanske vlasti prihvatile isti stav, osetio se slobodnim da zanemari postojanje kapetana Hadsona u svojoj komandi kao zvaničnog britanskog predstavnika. On je potcenio ovog čoveka.

Hadson je već bio javio da je došlo do sukoba između obeju strana, i iz Kaira je, izgleda, bila upućena poruka da Hadson treba da deluje kao neka vrsta posrednika. On je u jednoj nedatiranoj poruci javio radijem da je sada "nemoguće uspostaviti veze s partizanima. Mihailović uporno tvrdi da će prenošenje vaše poruke okončati naše odnose. Borba između partizana i četnika izbila je juče ..."

Na dan 13. novembra Hadson je poslao poruku sa sledećim upozorenjem:

Predlažem da saopštite Mihailoviću da puna britanska pomoć neće doći ako se ne pokuša da se svi antifašistički elementi udruže pod njegovom komandom. Ovaj pokušaj učinio bih lično ja odlaskom na razgovor o uslovima takvog združivanja sa partizanima u Užicu i slanjem izveštaja vama preko naše radio-stanice "Mark III" tamo i njegove (Mihailovićeve) radio-stanice ovde. Takvom pokušaju trebalo bi da prethodi odlučan poziv na jedinstvo preko moskovske radio-emisije upućen partizanima.

Mihailović je već bio obavestio svoju vladu, sasvim drukčijim rečima, o naglom pogoršanju situacije u zapadnoj Srbiji, optužujući Tita da je otpočeo oružane sukobe sa četničkim jedinicama. Ova optužba trebalo je da da na znanje, i jugoslovenskim i britanskim vlastima u Londonu, da će sve pošiljke oružja, u takvim uslovima, upućene Mihailoviću biti upotrebljene za međusobnu borbu. Nema nikakvih dokaza da je ovo pitanje, od kritičnog značaja za budućnost, bilo neposredno procenjeno barem od strane Britanaca. Ali vrednost ruskog posredovanja u ovoj krizi bila je priznata kao hitna i očigledna.

Istog dana kada je Hadson uputio svoj telegram, 13. novembra, Simović je napisao Idnu:

Primio sam sledeći telegram od pukovnika Mihailovića:

"Komunisti su nas napali i prisilili da se istovremeno borimo protiv Nemaca, komunista, ustaša i drugih grupacija. Uprkos tome, ceo narod je uz kralja. Stotine hiljada naših ljudi nenaoružane, a oni koji jesu nemaju municije. Komunisti su koncentrisani u dolini zapadno od Morave sa glavnim centrima otpora u Čačku, Požezi i Užicu".

Jedan britanski oficir ima utisak da partizane vode komunisti, takođe protiv osovinskih snaga, i da je Crna Gora organizovana na partizanskoj strani. Četnički rukovodioci otvoreno kažu da bi se oni pre nagodili sa Nemicima nego sa komunistima. Pukovnik Mihailović i njegovi oficiri su verni kralju ... Mnogi borci koji su sada sa komunistima preći će na stranu četnika čim ovi prime obećanu pomoć od Britanaca. Građanski rat bi trajao dugo i u međuvremenu se ništa ne bi moglo preduzeti protiv Nemaca.

Diplomatski potezi u ovom pravcu bili su preduzeti i kod sovjetskog ambasadora u Londonu i kod vlade u Moskvi, i 16. novembra Hadson je primio drugu poruku iz Londona:

Vlada Njegovog Veličanstva smatra da borbu treba da vode Jugosloveni za Jugoslaviju, a ne da to bude pobuna koju će voditi komunisti za Rusiju, ako se želi uspeti. Vlada NJ. V. traži zato od sovjetske vlade da naredi komunističkim elementima da se povežu sa Mihailovićem, da saraduju s njim protiv Nemaca, da se bezrezervno stave na raspolaganje Mihailoviću, kao nacionalnom vođi. Simović će takođe naložiti Mihailoviću da se uzdržava od akcija odmazde.

Prisustvo Hadsona kao svedoka na licu mesta, vojna slabost malih četničkih odreda i prilika za ruski pritisak na Tita, prisilili su Mihailovića, protivno njegovim željama i sugestiji njegovih savetnika, da se uzdrži od daljih napada na Titove snage. Sledćci dani protekli su u napetom očekivanju u oba suparnička ustanička tabora.

Međutim, bilo je veoma malo izgleda za privremeno primirje između dveju suparničkih stranaka. Lične veze Mihailovića i Hadsona bile su nepopravljivo pokvarene. Ovaj drugi otkrio je početak građanskog rata, koji je Mihailović nastojao da prikrije od spoljnjeg sveta, u rizičnoj igri da dobije britansko oružje da bi uništio komunističke suparnike, a pod izgovorom da je ta pomoć potrebna da bi se organizovao otpor protiv Nemaca. Njegova igra bila je prozreta. Prihvatanje Hadsonove preporuke od strane Britanaca da se odlože avionske pošiljke dok se ne organizuje zajednička komanda otpora Mihailović je smatrao sabotazom.

Na partizanskoj strani Tito je bio svestan da je Mihailović namerno isključio Hadsona iz razgovora u Brajićima, 26. oktobra. "Interesantno je primijetiti da je Draža Mihailović odlučno odbio moj prijedlog da u pregovorima učestvuje i engleski kapetan Hadson, koji je sjedio u drugoj sobi.

Ali Tito nije mogao znati da je britanska avionska pošiljka na dan 9. novembra usledila suprotno hitnom apelu Hadsonovom, niti da je Hadson predložio da ode u Užice i razgovora kao posrednik, u čemu

ga je sprečio Mihailović. Svaka veza obazrivog poverenja između Tita i Hadsona bila je isto tako iščezla.

Međutim, Hadson je u tri maha posle toga, dok se nalazio u Mihailovićevoj komandi, učestvovao na zajedničkim konferencijama, u traženju načina da se, bar privremeno, sklopi primirje pre nego što Nemci otpočnu s operacijama čišćenja doline Morave i rejonu zapadne Srbije, tada van njihove kontrole.

Prvi od ovih sastanaka održan je 20. novembra u gradu Čačku, koji je nominalno bio u rukama četničkih jedinica. Hadson je obavestio sledećeg dana Kairo kako se stvar razvija i, u granicama jednog šifrovanog izveštaja, pokušao da izloži stvarni položaj dveju strana:

Moje je mišljenje da Mihailović ima sve kvalifikacije izuzev snage. Partizani su sada jači, i on mora prvo njih da likvidira britanskim oružjem pre nego što se ozbiljno okrene Nemcima. Danas mi je rekao da će ga nedostatak municije prisiliti da se povuče s Ravne gore ako partizani nastave da ga napadaju. Prisustvovao sam jednoj četničko-partizanskoj konferenciji i izložio vaš stav. Partizani uporno traže da zadrže svoj identitet bez obzira u bilo kakvom dogovoru sa četnicima. Oni smatraju da Simovićeva neobaveštenost o partizanskoj vodećoj ulozi u pobuni pokazuje da jugoslovenska vlada ne poznaje situaciju. Partizani smatraju da je narod izgubio svako poverenje u bivše jugoslovenske oficire, koji su odgovorni za slom. Oni sumnjaju da Mihailović pomaže Nedića i druge proosovinske elemente u borbi protiv komunista. Partizani će nastaviti da se bore protiv Mihailovića ako ovaj ne pristane na njihove uslove.

Posle ove konferencije Hadson je napomenuo jednoj od partizanskih delegacija: "Britanski Generalštab želi da zna može li biti trajnog sporazuma između četnika i partizana."

Ovi drugi bili su spremni da se stvori zajednički operativni štab, ali nikako nisu pristajali da prihvate komandu Mihailovića, kako je ovaj

bio nagovestio u svom telegramu Londonu i Britanci u svojim diplomatskim koracima u Moskvi.

Rusi su, izgleda, smatrali da je Britansko ministarstvo inostranih poslova imalo uspeha u naturanju svog, rešenja u Srbiji, koje je odgovaralo njihovoj kratkoročnoj koncepciji narodnog fronta na teritorijama okupiranim od strane neprijatelja. Radio-Moskva objavio je vest sa očiglednim zadovoljstvom.

Sporazum od 20. novembra pomenut je u partizanskim novinama Borba od 22. novembra štampanim u Užicu. "Mi komunisti pozdravljamo taj sporazum, ukoliko je potpis tog akta odraz iskrene spremnosti rukovodstva vojnočetničkih odreda za obustavljanje bratoubilačkog rata..."

General Simović je, u Londonu, činio odlučan napor da spreči konačan raskid. On je 21. novembra, preko Hadsonove šifre, depeširao Mihailoviću: "Preduzeli smo mere da partizani obustave nepotrebne akcije i da se stave pod vašu komandu, u smislu mog govora od 15-og. Nastojte da izgladite nesuglasice i sprečite svaku osvetničku akciju..."

Mihailović je, izgleda, shvatio ovaj jasan nagoveštaj: ako ne bude postigao neki kratkoročni sporazum s partizanima, neće moći računati na безусловnu podršku svoje vlade i Britanaca.

Zato je 22. novembra obavestio jugoslovensku vladu u Londonu: "Učinio sam sve što je u mojoj moći i uspeo da okončam bratoubilačku borbu koju je izazvala druga strana. U borbi protiv drugih potrošio sam skoro svu municiju. Učinio sam najveće napore da ujedinem sve narodne snage i da upotpunim organizaciju za odlučnu borbu protivu Nemaca."

Hadson je stekao izvesno ograničeno poverenje. Na dan 21. novembra on je javio: "Mihailović je sada pristao da prizna partizane; rekao sam

mu da verujem, ako se obe strane budu okrenule protiv Nemaca, da će trenutna britanska pomoć biti stavljena njemu na raspolaganje i da bismo mu mogli pomoći da bude postavljen za glavnog komandanta."

Međutim, tih dana Mihailović je bio zauzet preduzimanjem izvesnih mera predostrožnosti od kobnog i presudnog značaja za budućnost, pod pretpostavkom da će nemačka ofanziva, koja se širila u rejone u kojima su se još kretale partizanske i četničke grupe, obaviti posao umesto njega, tj. postići ono što je on želeo - uništenje Titove organizacije - pre nego što ova, u slučaju neizbežnog prekida nesigurnih pregovora za primirje, bude likvidirala njegov pokret.

Titove jedinice izvršile su napad na Mihailovićev štab na Ravnoj gori početkom novembra i, uprkos pomoći srpske žandarmerije, zamalo što nisu zarobile njega i njegov štab.

Mihailovićevi emisari bili su od avgusta u dodiru s predstavnicima generala Milana Nedića, koga su Nemci postavili za šefa uprave jedne krnje srpske države. Tajni zajednički planovi bili su usmereni na to da se legalizuje Mihailovićeva četnička organizacija u slučaju da Nemci ovladaju celom zapadnom Srbijom. Većina oficira koji su se povezali s Mihailovićem, kao i neki drugi ljudi, ušli bi na taj način u redove Nedićeve žandarmerije i Srpske državne straže i prećutno držani po strani od svakog oružanog otpora protiv Nemaca. Oni bi sačinjavali novu tajnu organizaciju, koja bi bila mobilisana u jednoj povoljnijoj prilici.

Bilo je neposrednih znakova da je Tito postao nestrpljiv i da bi njegove snage mogle preduzeti inicijativu za prekid postojećih sporazuma o primirju. On nije hteo da pusti iz ruku inicijativu pred neizbežnim nemačkim napadom, niti je, pod bilo kojim uslovima, mogao dopustiti da njegove jedinice potpadnu pod Mihailovićevu komandu.

Na dan 25. novembra Tito je poslao preko radija jednu poruku Kominterni dajući obaveštenje o Mihailoviću i četnicima, "jer radio iz Moskve javlja užasnu glupost o D. Mihailoviću... gluposti koje širi londonski radio" Hadson je istog dana izvestio Kairo da većina partizana nisu komunisti. Komunistička partija je prva ispoljila borbenost - odatle potiče njena popularnost. Kosta Pećanac, šef "zvanične" predratne četničke organizacije, kompromitovao je "prave" četnike, koji su gledali u London kao u svoju zvezdu vodilju. Hiljade njegovih četnika pomagale su Nemce protiv partizana. Policijski oficir Dangić komandovao je četničkim grupama u Bosni pod Mihailovićevim vođstvom. Bilo je nekoliko razbojničkih četničkih bandi bez nekog značaja. Draža Mihailović je rekao da je mnoge oficire prepustio Nediću, i četiri hiljade Nedićevih žandarma očekivalo je njegova naređenja. "Mihailović kaže da još nije u situaciji da prihvati osobe koje su se iskrcale u Crnoj Gori."

Jedanaestog novembra 1941. Mihailović i članovi njegovog štaba sastali su se, bez Hadsonovog znanja, sa predstavnicima nemačke komande u selu Divcima, blizu Valjeva. On se nadao da će dobiti od Nemaca ono oružje koje su Britanci privremeno zadržavali i da će akcije četničkih jedinica usaglasiti sa Nemicima u kombinovanoj operaciji za uništenje partizanskog pokreta. Pritisak iz Berlina, gde su srpsku organizaciju Mihailovićevih četnika smatrali u suštini probritanskom i kao krajnju opasnost za nemačku kontrolu nad Srbijom, doveo je do prekida ovih tajnih razgovora.

U ovom slučaju pitanje u Srbiji rešili su Nemci, upućujući vojne snage, koje neće praviti razliku, da očiste zapadnu Srbiju od svih buntovničkih formacija, i partizanskih i četničkih.

U međuvremenu je u Londonu, 28. novembra, premijer Vinston Čerčil zabeležio: "Sve što je u ljudskoj moći trebalo bi učiniti da se pomogne gerilskim borcima u Jugoslaviji. Molim, izvestite šta je moguće."

Istog dana je Idu pisao generalu Simoviću o značaju stvaranja "ujedinjenog fronta svih rodoljuba u Jugoslaviji", predlažući da se Mihailoviću pošalje poruka kojom će mu se izraziti čestitanja i ujedno ga obavestiti da će se materijalna pomoć i novčana sredstva poslati njemu, "ali da će davanje naše pomoći biti neposredno povezano s održavanjem ujedinjenog fronta pod njegovim rukovodstvom . . . Mi sada tražimo od sovjetske vlade da ubedi partizane da podržavaju ujedinjeni front pod rukovodstvom pukovnika Mihailovića."

Sledeća poruka bila je poslata iz Londona Hadsonu, njegovom šifrom, da se preda Mihailoviću kao lična poruka od britanske vlade:

Vlada NJ. V. najsrdačnije čestita Mihailoviću zbog sporazuma postignutog s partizanima. Ona će biti zahvalna ako Mihailović prenese čestitanja jugoslovenskim rukovodiocima koji su doprineli sporazumevanju. Pomoć u materijalu i novcu uslediće u roku od jedne nedelje ukoliko to vreme dopusti. Namera je Vlade NJ. V. da nastavi slanje pomoći koju bude mogla poslati, ali on mora shvatiti da će ovo zavisiti od održavanja ujedinjenog fronta svih rodoljuba u Jugoslaviji pod Mihailovićevim rukovodstvom.

Telegram je nosio datum 29. novembar. Uprkos Mihailovićevom ometanju, izgleda da je Hadson s vremena na vreme održavao kontakte sa Titom u Užicu. Verovatno da je bio na jednom takvom putu, ili na nekom mesnom obilasku radi inspekcije, kada je u Ravnu goru stigao hvalospjevni telegram iz Londona, jer je Mihailović 1. decembra telegrafisao preko svoje radio-stanice: "Moral mojih jedinica i dalje odličan. Kapetan Hadson se nije vratio. On je odsečen od nas. Telegrafišite nam na srpskom. Mihailović."

Ujutro 29. novembra nemačke jedinice su ušle u partizansku "Užičku republiku", i glavnina preživelih partizanskih jedinica povukla se ka zapadu, u Sandžak. U ovoj pometnji Hadson se našao zajedno s Titom i njegovim štabom, i nije verovatno da mu je londonski telegram bio ikad uručen, kako je bilo planirano.

Prethodnog dana, 28. novembra, Tito je telefonirao Mihailoviću pitajući ga šta on namerava da učini, i dobio je odgovor da će četničke odrede "vratiti na njihove teritorije i voditi podesne gerilske akcije, dok se ne stvore prilike za opšti ustanak". Ova kratka razmena mišljenja označavala je kraj bilo kakvog dodira između njih dvojice.

Tridesetog novembra Mihailović je održao sastanak sa svojim komandantima na Ravnoj gori, gde je odlučeno da se legalizuju četničke jedinice u sporazumu sa Nedićem i u zajedničkoj akciji protiv partizana.

Istog dana javio je generalu Simoviću da su "komunisti evakuisali Užice i sve snage povlače ka Zlatiboru... bili su malobrojni i nesrećno vođeni." On, Mihailović, nastavio bi "četničko ratovanje": moral njegovih trupa je odličan. Nastojao je da ubedi London da partizani, odnosno njihovo rukovodstvo ne postoje više kao organizovana snaga u Srbiji i da on uporno radi na "objedinjavanju narodnih snaga i na ostvarenju jednog balkanskog fronta".

Dana 2. decembra Mihailović je javio da je "u ratu s Nemcima" i da je sasvim prešao "na gerilsko ratovanje". Sutradan je izdao naređenja za napad na partizane. Prelom je bio potpun, a pretpostavka jasna: zahvaljujući uporednoj akciji s nemačkim operacijama, opasnost, koja je pretila od septembra, da komunisti zagospodare ustankom u Srbiji bila je otklonjena.

Petog decembra Mihailović je javio preko radija da ne može održavati radio-veze. Poslednji dodir sa Maltom bila je jedna poruka primljena to večer. On je bio u odstupanju, i nije bio u stanju da primi nikakve zalihe dok ne uspostavi nov kontakt. "Nastavljam gerilsko ratovanje kako to odgovara situaciji."

Hadson je pratio Tita i njegove preostale snage, "u dvodnevnom povlačenju glavom bez obzira", preko planine Zlatibor. Posle prelaska reke Uvac, na granici Sandžaka, Hadson je odlučio da se, za svoj

račun, vrati u Srbiju. "Dobio sam utisak da bi britansku pomoć najbolje bilo koncentrisati na Mihailovića ako on još postoji nezavisan od Nedića. Rekao sam to Titu i njegovima i uputio sam se natrag u poplavu Nemaca i kvislinga". Hadson je išao bez zaštitne pratnje i bio je, na ovom teškom putovanju tri puta uhvaćen. Stigao je na Ravnu goru noću između 7. i 8. decembra 1941. dok su Nemci opkoljavali i vršili napad na Mihailovićevu komandu. "Nisam našao nikakve ostatke Mihailovićevih ljudi, izuzev njega lično i nekoliko oficira. Svi drugi su se pretvorili u Nedićeve ljude i otišli, na potpuno razočaranje Švaba."

Prema zvaničnom izveštaju o ovoj nemačkoj operaciji, četnici su imali deset poginulih i 390 zarobljenika. Među ovim drugima bio je i poručnik Mišić, Mihailovićev lični ađutant, sin nacionalnog heroja iz prvog svetskog rata, vojvode Živojina Mišića. I njega su, zajedno sa većinom oficira zarobljenika, streljali Nemci. Njegov brat je bio u partizanima.

Nemci su, pored toga, zaplenili 330 pušaka, pet mitraljeza, 1100 poljskih telefona, jednu radio-stanicu i jednu kasu u kojoj je bilo 203000 dinara.

Mihailović je odbio da se sastane s Hadsonom posle nemačkog povlačenja, i nije mu dopustio da se koristi radio-vezom. Hadson je dovukao sa sobom iz Sandžaka svoju radio-stanicu, ali nije, pre odlaska iz Kaira, imao vremena da nauči da vrši radio-prenose; njegov radio-telegrafista Dragičević ostao je s partizanima u Užicu prošlog oktobra.

Mihailović je, s jednom malom družinom, iščezao u istočnoj Bosni, ostavivši Hadsona da se u toku narednih meseci kao usamljeni begunac, u seljačkom odelu, krije po raštrkanim naseljima Ravne gore.

Mihailovićeve poruka od 1. decembra u kojoj se javljalo da je Hadson odsečen i da se nije vratio na Ravnu goru bila je poslednja vest koju je Kairo primio o mestu boravka britanskog predstavnika. Nikakav glas o njegovoj sudbini nije stigao do spoljnog sveta do sledećeg proleća.

Jedini britanski svedok događaja iz Mihailovićeve okoline u to vreme, ali bez ikakvih sredstava za uspostavljanje radio-veze, bio je jedan oficir, zarobljen od Nemaca na Kritu, koji je pobegao, u Srbiju, iz voza kojim su se transportovali ratni zarobljenici u Nemačku. Njegovo ime bilo je Kristi Lorens (Christie Lawrence). On je docnije napisao knjigu o svom boravku sa četnicima. Čini se da je Mihailović želeo da zameni Hadsona Lorensom, koga su, međutim, kratko vreme posle toga, Nemci ponovo zarobili. Izgleda čak da je Mihailović, preko Poljaka, pustio vest da je sam Hadson uhvaćen. Ta dva čoveka - Lorens i Hadson - međutim, nikada se nisu ni sreli.

Mihailović je prve nedelje 1942. godine proveo u Crnoj Gori i Sandžaku, uspostavljajući neposrednu kontrolu nad lokalnom četničkom organizacijom i stvarajući jednu planinsku bazu, iz koje su ranije partizani bili prisiljeni da povuku svoje glavne snage severno, u istočnu Bosnu. Mihailovićeve organizacija u Srbiji postojala je kao pasivna teritorijalna tvorevina, uglavnom na hartiji, pod zaštitom Nedićeve političke i vojne strukture. Mihailović se nadao da će u Crnoj Gori stvoriti efikasniju udarnu snagu oslanjajući se na četnike koji su tada kontrolisali ovu teritoriju i na njihove drugove u Sandžaku i Hercegovini. Ovi rejoni su u prvim mesecima 1942. godine postali četnička "slobodna teritorija" i čitav niz "paralelnih" ekspedicija, ovoga puta sa italijanskim okupatorskim snagama, naterao je partizane da se povuku u tajna skrovišta i postanu lutajuće družine ili da se koncentrišu u Bosni.

U aprilu 1942. Mihailović je poslao poruku Hadsonu, koji je bio još u nemilosti, da mu se pridruži, da dođe u njegovu komandu, koja se tada nalazila u jednom selu na planini Čemerno, blizu varoši Gacko, u Hercegovini. Od Hadsona je traženo da putuje prurušen, verovatno

zato da bi se izbegle neprijatne posledice ako bi jedan britanski oficir pao u italijanske ruke. To nije predstavljalo problem, pošto je Hadsonova uniforma ionako bila zaplenjena jednom prilikom za vreme njegovog putovanja natrag u Srbiju prethodnog decembra. Hadson je, verovatno sa zaštitnom pratnjom od legalizovanih četnika, putovao kroz Sandžak, u Mihailovićevu novu komandu, u italijanskim kamionima.

Pri kraju meseca ova dva čoveka postigla su neku vrstu privremenog sporazuma, tako da je Hadsonu bila dozvoljena ograničena upotreba Mihailovićevih radio-veza. Nikakve poruke, međutim, nisu, izgleda, stigle u Kairo u toku narednih dana. Mihailovićeve radio-veze bile su prekinute početkom decembra, kada su ga Nemci oterali sa Ravne gore i posle njegovog bekstva prema zapadu.

Održavanje radio-kontakta preko jedine veze upotrebljive za Britance predstavljalo je posebnu brigu i jedini izvor obaveštenja u to vreme koji je stajao na raspolaganju Kairu i Londonu. Potpun prekid pri kraju prethodne godine nije se mogao objasniti; navodio je britanske vlasti na razmišljanja, uključujući mogućnost da Hadson nije više u životu, a da je Mihailović pod kontrolom ili italijanske ili nemačke obaveštajne službe.

Radio-stanica u Mihailovićevoj komandi radila je od oktobra 1941. koristeći se britanskim šiframa koje je predao Hadson i stoga je bila pod britanskim nadzorom. Naziv "Vila Resta" bio je određen za ovu seriju. Prve poruke primljene su preko jednog trgovačkog Markonijevog koda s pozivnim znakom YTHS, u septembru 1941, na Malti. Početkom novembra britanska prislušna stanica uhvatila je tamo slične signale. Iz Malte su 6. decembra javili Londonu da su čuli pozivni znak YTHS. Drukčiji od onoga koji je bio povezan s Mihailovićem. Nismo bili zadovoljni što se tiče identiteta pošiljaoca. Možda Hadson upotrebljava radio-stanicu "Mark-III". London je dao uputstvo Malti da na istoj talasnoj dužini javi sledeće: "Molim, dajte nam nešto po čemu ćemo utvrditi vaš identitet. Gde se sada nalazite?".

Ove poruke upućivane su onda kada su Nemci napali na Mihailovićeovu komandu u Ravnoj gori. Hadson je stigao iz Sandžaka za vreme akcije: Nemci su zaplenili jednu radio-stanicu". Da li je oni upotrebljavaju u svoje svrhe? Razvoj događaja na licu mesta nije, naravno, bio poznat Britancima.

Sedmog januara 1942. (kada se Hadson nalazio kao begunac u brdima Ravne gore) uhvaćena je jedna poruka, očigledno od njega: "Na ovom terenu trenutno nema komunista. Zahvaljujući njihovoj nestručnosti, jake nemačke snage su ih rasterale. Njihovi rukovodioci povukli su se u Crnu Goru."

Hadson je bio sam i u to vreme nije imao vezu s Mihailovićem. On se možda oslonio na svoju radio-stanicu, ali nije bio tehnički obučen da radi s njom.

Prva poruka za koju se smatralo da je poslata preko Mihailovićeve radio-stanice "Vila Resta" posle 2. decembra uhvaćena je na Malti 6. januara 1942, i u britanskim krugovima javila se sumnja da je on u neprijateljskim rukama.

Jedna šifrovana poruka poslata je o nekom psu i odgovorom je povraćeno izvesno poverenje. Međutim, Mihailović je ponovo bio van etera do 22. marta.

Dvadeset devetog marta Mihailović je javio: "Kapetan Hadson je s nama, skriven je na sigurnom mestu. Nemci organizuju poseban lov na Britanca ..."

Ova poruka nije bila tačna. Imala je za cilj da dovede u zabludu London. Hadson je stigao kod Mihailovića tek u toku sledećeg meseca.

Hadsonove prve poruke posle novembra 1941, na njegovoj šifri (serija Bullseye), nisu primljene sve do juna.

Izvestio je da je ponovo u dobrim odnosima s Mihailovićem.

Zabrinutost u komandi ovog poslednjeg zbog stvarnog stanja stvari i nedostatak pouzdanih podataka o situaciji u Crnoj Gori (koje je jedino Hadson mogao dati) bili su podsticaj za poruku iz Londona, poslatu 4. juna, kojom se javljalo da je Hadson unapređen u čin majora i da je odlikovan "Ordenom za izvanrednu službu (DSO). Takođe je predloženo da se Mihailoviću pošalje nova radio-stanica "za neposrednu vezu sa Kairom".

Hadson je tada, na terenu, pristupio proučavanju situacije u Crnoj Gori: obim četničke organizacije i veličinu teritorije koju je ona kontrolisala. On je u toku juna i jula izvestio da ima dokaz o saradnji mesnih četničkih vođa sa Italijanima, naročito Đurišića i Stanišića. Oni su imali pod svojom komandom samo oko 2000 ljudi, ali su vršili kontrolu reiona koje je posetio Hadson. On je takođe naglasio da Mihailović pridaje "najveći značaj italijanskoj opremi".

U avgustu je SOE iz Kaira odlučila da se pošalje u zemlju specijalna misija vezista da bi uspostavila sigurnu i redovnu radio-vezu i sa Hadsonom i sa Mihailovićem.

Poručnik Loftis i dva britanska radio-telegrafista, sa usavršenim radio-stanicama i opremom, spuštani su krajem meseca padobranima na Sinjajevinu, planinsku visoravan na granici Crne Gore i Sandžaka.

Dok je pozdravljao dobrodošlicom ponovo uspostavljanje čvrstih radio-veza sa svojom vladom, Mihailović je znao da više ne može kriti od Britanaca obim četničke saradnje sa Italijanima niti neprijatnu činjenicu da su mu glavni neprijatelj Titove partizanske snage.

U aprilu 1942. on je primio jednu poruku iz Londona kojom se traže iscrpni podaci o partizanskom rukovodstvu i o jačini i mestu boravka partizanskih jedinica, ali je ovo pitanje bilo, na pogodan način, ostavljeno bez odgovora. Jedan britanski službenik u Londonu

izvestio je kraljevske jugoslovenske vlasti da je Mihailović ponovo bez radio-kontakta od 12. aprila, datuma kada je poslata poruka s pitanjem o partizanima.

Dolazak nove britanske vezističke misije značio je da bi Hadson mogao javiti o uzbudljivim otkrićima. O Mihailovićevoj zabrinutosti svedoči poruka datirana 24. avgusta:

Nemamo nikakvih teškoća što se tiče saradnje s majorom Hadsonom. On obavlja svoj posao i ima svoju odvojenu šifru, koja meni nije poznata, niti sam pokušao da je tražim. No meni je potrebna vlastita šifra za neposrednu vezu sa (kraljevskim jugoslovenskim) Generalštabom i šefom vlade.

Činimo sve da majoru Hadsonu olakšamo rad, pošto je reč o zajedničkoj savezničkoj stvari.

Hadson je već u julu javio da Mihailović ne preduzima nikakve vojne aktivnosti i da se brine samo o tome da uspostavi političku kontrolu nad Jugoslavijom, zasnovanu isključivo na pansrpskim elementima, i da postoje dalje indikacije o četničkoj kolaboraciji u rejonima koje je Hadson obišao.

Ali sigurna četnička kontrola nad planinskim uporištima Crne Gore, s centrom u Žabljaku i oko Durmitora, gde je Mihailović tada imao svoj štab, kao i značajne borbene osobine crnogorskih vođa, naročito Đurišića, mogli bi obezbediti uslove za ponovno oživljavanje pokreta otpora. Prikupljanje četničkih grupa u Hercegovini na istoku i iz istočne Bosne na severu, Hadson je - ne znajući za aktivnosti partizana koji su bili u pokretu odlazeći ka novim bazama u zapadnoj Bosni i Hrvatskoj - smatrao dovoljnim razlogom da se podrži jedan četnički poduhvat.

Crnogorski četnici su mogli da održe svoj položaj i da ojačaju svoju snagu zahvaljujući samoj prirodi italijanske okupacije, ograničene na

neke gradove, s glavnom komandom u Podgorici, i na niz malih garnizona, koji su kontrolisali mali broj saobraćajnih linija preko ovog područja. Pored toga, kao pomoćne jedinice Italijana, koje su primale zalihe hrane i oprezne isporuke oružja i municije, crnogorski četnici su morali i u svom i italijanskom interesu, da čvrsto drže jednu slobodnu zonu.

Za Britance bi bilo vrlo nezgodno kada bi morali da pravdaju takvu saradnju sa jednom od osovinskih sila. No za to je, kao što je izgledalo Mihailoviću, postojalo neko opravdanje: pošto Britanci nisu poslali sredstva koja bi osposobila četničku organizaciju za neku aktivnost (ipak, između februara 1942. i januara 1943. bilo je dvadeset pet avionskih pošiljki za Mihailovića) bilo je realno da se saraduje, u ograničenoj meri, sa Italijanima. Sa tako dobijenim oružjem mogle su se poslati grupe natrag u Srbiju radi preduzimanja onih diverzantskih akcija koje su bile od sve većeg interesa za Britance.

Đurišić je, izgleda, mada dokazi nisu sigurni, nagovestio nešto u tom smislu Hadsonu u toku leta 1942. godine. Ako bi Britanci gledali kroz prste na postojeće veze između njegovih komandanata i Italijana i snabdeli ga izvesnom količinom oružja, a naročito znatnim novčanim sredstvima, Đurišić bi bio voljan, čak i uprkos Mihailoviću, da preduzme jednu takvu akciju.

Britanski novac bi se upotrebio za kupovinu oružja - prevarom ili podmićivanjem - od Italijana, koje bi se upotrebilo za slanje jedne ekspedicije u Srbiju.

Na dan 17. jula Hadson je javio preko radija da bi bila potrebna veća pošiljka oružja i da bi on mogao osigurati teren za spuštanje blizu Žabljaka i rukovoditi lično "hiljadom ljudi" radi zaštite te zone.

U odgovor na ovaj poziv SOE je uputila jednu misiju od dva kraljevska jugoslovenska oficira, koji su nosili četiri miliona lira u

označeni rejon. Do oktobra niz aviopoleta za snabdevanje spustio je u istu zonu tridesetak miliona lira i znatnu sumu američkih dolara.

Đurišićev "plan" pokazao se prolaznom i opasnom iluzijom, i Hadson nije u njemu učestvovao.

Politika SOE bila je još usmerena na to da se održi Mihailovićev pokret, kao poslednja snaga otpora, i ove neredovne letnje pošiljke avionima možda su imale za cilj da se samo privremeno održi četničko "sigurno utočište".

Mihailović i dalje nije dopuštao bilo kakve diverzantske akcije na glavnim železničkim komunikacijama koje se pružaju južno kroz Srbiju. On je 4. avgusta javio svojoj vladi u London: "Da bi se udovoljilo zahtevu u Hadsonovoj poruci da ja organizujem diverzantsku akciju na pravcu Beograd-Niš, bila bi potrebna jedna avionska pošiljka sa eksplozivom i zapaljivim materijalom. Dok vam ne potvrdim da je sve spremno, nemojte slati nikakve zalihe."

Proučavajući dalje vojne sposobnosti mesnih četnika, Hadson je telegrafisao početkom septembra: "Uopšte uzev, partizanska organizacija je miljama ispred Mihailovićeve,

i posle uzajamnog gonjenja širom Jugoslavije završna scena će se verovatno odigrati u Beogradu. Mihailović namerava da uspostavi vojnu diktaturu posle rata, što su bili prihvatili crnogorski rukovodioci posle povlačenja komunista iz ovog područja (u proleće 1942)."

Đurišić je, izgleda, uporno nastojao na svom "planu", pošto je - kako je Hadson izvestio u to vreme - tražio neposrednu britansku podršku za sebe, nezavisno od Mihailovića, za "jedan ograničen prodor u Srbiju".

Ali 15. novembra Hadson je preko radija poslao jedan sadržajan i sažet pregled situacije u celini:

Mihailovića podržava vojvoda Pavle Đurišić, najznačajniji četnički rukovodilac u Crnoj Gori, koji kontroliše važne rejone ove oblasti i uživa poverenje mnogih seljaka. Mihailović je, zbog ove podrške, tajno unapredio Đurišića i dao mu pravo da radi u njegovo ime, kao i znatnu finansijsku pomoć. Mihailović je takođe usvojio politiku saradnje sa Italijanima koju sprovode crnogorski četnici...

Mihailović i crnogorski vođi su u suštini oportunisti i neće da izlažu opasnosti svoje, zasad relativno sigurne, pozicije zbog, kako bi oni to nazvali "avantura". Đurišić ponekad odlazi u Cetinje (okupirano od Italijana), ali Mihailović kaže da bi on mogao da dođe i provede zimu u njegovoj komandi. Njegov (Đurišićev) prvobitni plan bio je da prati povlačenje partizana kroz Hercegovinu sve do Like, ali su ga u tome sprečile odlučne zaštitničke akcije partizanskih snaga.

Mihailović i dalje ne odobrava preduzimanje diverzantskih akcija protiv Italijana. Tvrdi da će oni brzo pretrpeti slom, te da će on obezbediti za sebe njihovo oružje i opremu, kojim namerava da brani Crnu Goru od Nemaca. Ako bi, veli, sada preduzeo akciju protiv Italijana, Nemci bi okupirali Crnu Goru, i on bi tako izgubio priliku da dođe do italijanskog oružja. Takođe se boji da bi diverzantske akcije učinile da se izgubi podrška naroda, koji bi ga osuđivao zbog italijanskih mera odmazde, kao i zbog prekida davanja italijanskih zaliha hrane četnicima.

... Mihailovićeve grupe, mada stavljene van zakona od strane Nemaca, imaju veliku slobodu kretanja u Srbiji. One, međutim, jedva predstavljaju nešto više nego simbol otpora. Seljaci su, uopšte uzev, naklonjeni Mihailoviću, ali im je rečeno da se nikakva akcija ne može i neće preduzimati sve dok Osovina ne bude pred propašću.

Lično sam ubeđen da bi ove četničke grupe u Srbiji mogle organizovati sabotaze na železničkim prugama tamo gde Nemci ne bi bili u stanju da preduzimaju mere odmazde prema srpskim selima. Nikakvi ozbiljni pokušaji, međutim, nisu još činjeni da bi se ispitala

mogućnost vršenja takvih operacija. Slabi rezultati diverzantskih akcija do sada posledica su nedostatka volje na Mihailovićevoj strani i nedostatka energije. Na moje zahteve da se preduzimaju diverzantske akcije velikih razmera general i njegova okolina odgovaraju da je već pola miliona Srba poginulo u borbi protiv Osovine i da se oni ne mogu izlagati opasnosti represalija. Naglašavaju da neće odstupiti od ovog svog stava za ljubav spoljnih interesa.

... Ne možemo očekivati mnogo u pogledu rezultata od ove malodušne aktivnosti, ali verujem da bi Mihailović, ako bi mu se jasno stavilo do znanja da će dalja podrška preko BBC-a zavisiti od njegove spremnosti za diverzantske akcije, shvatio značaj takvih operacija čak i po cenu njegovog glavnog cilja: obezbeđenja podrške masa.

... Ubeđen sam da će raspoloženje naroda, kao i priroda same organizacije i lična ambicija, prinuditi Mihailovića da preduzme jedan "veliki finale" protiv Osovine. Kada se general bude uverio da je pobjeda sigurna, krv se neće štedeti. Međutim, do tada smatram da je sklon svakom tajnom sporazumevanju bilo sa Italijanima bilo sa Njemcima za koje veruje da bi moglo poslužiti njegovim ciljevima, a da ga ne kompromituje. Svako takvo sporazumevanje zasnivalo bi se na savezničkoj pobjedi i imalo bi za cilj potpuno odstranjivanje uticaja komunista na narod. Ne znam da li Mihailović ima neki sporazum sa Osovinom o svojoj neaktivnosti u Srbiji i antikomunističkom upadu u severozapadnu Bosnu.

Dvadeset drugog novembra 1942. Hadson je dodao da Mihailović nije otkrio svoje prisustvo u Crnoj Gori. Više je voleo da radi tamo, kao i u Dalmaciji, preko mesnih četničkih komandanata koji su bili u dodiru sa Italijanima. On je samo očekivao italijanski slom i njihovo oružje. "Dosad nije mislio ozbiljno o izvodljivim planovima za odbranu ičeg većeg od jednog brdskog vrha."

U septembru je general Aleksander poslao poruku Mihailoviću čemu se formalno pridružila i Kraljevska jugoslovenska vlada u Londonu, u

kojoj je zahtevao od ovoga diverzantske akcije na osovinskim komunikacijama, na šta je dobio odgovor da se bez odgovarajuće britanske pomoći ne može dejstvovati.

Veze s Mihailovićem - ma kakve bile zvanične obaveze britanske vlade prema jugoslovenskom kralju i njegovim savetnicima u Londonu koje su je prisiljavale da pruža podršku kraljevskom jugoslovenskom ministru rata, kao simboličnom vođi otpora u zemlji - dobile su najzad jedan elemenat tragične farse. Hadson je, za preko godinu dana, bio na granici ljudske izdržljivosti. Pokušaji da se ubace druge misije da bi uspostavile dodir sa njim i da bi izvestile o stanju u širem rejonu zemlje ostali su bez uspeha.

Neposredna obaveštenja koja su stizala do britanskih vlasti iz Jugoslavije svela su se na razmetljivo hvalisanje Mihailovića i na niz poruka od Hadsona preko njegove radio-stanice, od aprila, kao i preko stanice poručnika Loftsa, posle avgusta, o položaju četnika u Crnoj Gori.

Potpuna tama koja se spustila na jedine radio-veze Hadsona i Mihailovića sa Kairom početkom decembra 1941. izazvala je uznemirenost i sumnju da su Nemci slomili i raspršili u nepoznatim pravcima i Mihailovićeve i Titove snage, i svaka veza s događajima u zemlji bila je prekinuta. Mesta boravka i Mihailovića i Hadsona bila su nepoznata, i nisu stizali nikakvi izveštaji o tome šta se dogodilo s komunističkim grupama, o čijoj je jačini, mestu i rukovodstvu stvorena u Kairu samo nejasna slika.

Zato je SOE odlučila da pošalje u zemlju tri grupe, koje bi imale za cilj da ponovo uspostave kontakt, da pronađu preživеле grupe otpora unutar zemlje i, naročito, da saznaju o sudbini Hadsona i Mihailovića.

Sedamnaestog januara 1942. podmornica Thom krenula je u patroliranje iz Aleksandrije, vozeći sa sobom dve od ovih misija. Prva se sastojala od dva kraljevska Jugoslovena: poručnika Stanislava

Rapoteca i vodnika Stjepana Sinka. Ova grupa trebalo je da se iskrca blizu Splita, gde se, kako se pretpostavljalo, na osnovu kurirskih izveštaja, nalazila grupa Mihailovićevih pristalica, da bi se uspostavile radio-veze sa ovim rejonom i prikupila obaveštenja o situaciji u Hrvatskoj i, ako je moguće, u Sloveniji. Rapotec je imao radio-stanicu i izvesnu sumu novca u italijanskim lirama.

U drugoj grupi nalazili su se, nored britanskog oficira, majora Terensa Atertona (Terence Atherton), koji je grupom komandovao, kapetan kraljevskog jugoslovenskog vazduhoplovstva Radoje Nedeljković i jedan Irac radio-telegrafista, vodnik Patrik O'Donovan (Patrick O'Donovan). Njihov zadatak je bio da se iskrcaju što je moguće bliže onom mestu gde su Hadson i njegova grupa izašli na obalu sredinom septembra 1941.

Prva misija, koja je nosila naziv Henna, iskrcana je na jadranskom ostrvu Mljet u rano jutro 27. januara 1942, u nameri da se prebaci redovnim brodskim saobraćajem na kopno. Od nje u toku mnogih meseci nije primljena nikakva vest.

Druga misija, pod nazivom Hydra, iskrcala se gumenim čamcem, odmah posle 9 časova uveče 4. februara, blizu Petrovca, skoro tačno na mestu gde se bio iskrcao Hadson. Ona nikada nije uspostavila radio-vezu s Maltom ili Kairom.

Dalja grupa, koja se sastojala od britanskog oficira majora Kevena Eliota (Cavan Elliot), dva kraljevska Jugoslovena, poručnika Pavla Crnjanskog i vodnika Miljakovića, i britanskog radto-telegrafiste vodnika Roberta Čepmena (Robert Chapman), spuštena je padobranima "na slepo", noću 5. februara, iz jednog britanskog aviona sa bazom na Malti, na planini Romaniji blizu Sarajeva, u istočnoj Bosni. Konspirativni naziv ove grupe bio je Disclaim.

Četvrta misija, koja još nije bila određena, trebalo je, prema planu SOE u Kairu, da se spusti u Crnu Goru ako budu primljeni povoljni izveštaji od grupe Hydra.

Upućivanje prve tri grupe bilo je deo usaglašenog plana od strane Britanaca u Kairu da se dobije šira i tačnija slika o grupama otpora za koje se verovalo da dejstvuju u nekim delovima zemlje i o kojima su do tada stigla iz Srbije samo nejasna obaveštenja preko Hadsona i Mihailovića, kao i kratki nagoveštaj od prvog za vreme njegovog kratkog boravka u Crnoj Gori.

Grupa Hydra, kao i Hadsonova, predstavljala je zajedničku britansko-kraljevsko-jugoslovensku operaciju, i oficiri Aterton i Nedeljković dobili su odvojena uputstva i s različitim smislom: prvi od SOE iz Kaira, a drugi od ministra vojske u Londonu, generala Bogoljuba Ilića, preko Kraljevske jugoslovenske delegacije u Egiptu.

Aterton je radio u Beogradu deset godina pre rata kao slobodni novinar, a docnije kao odgovorni urednik lista Jugoslovenski glasnik (South Slav Herald). Bio je oženjen jednom Muslimankom iz Sarajeva.

U aprilu 1941. pobeo je iz Jugoslavije preko Grčke i dalje, čamcem, u Egipat. Posle toga je pridodat kao zvanični ratni dopisnik britanskim snagama na Srednjem istoku, predstavljajući Dejli mejl (Daily Mail). Dok je bio u Jerusalimu, u decembru 1941, našao je načina da se dobrovoljno javi za povratak u Jugoslaviju. Takva jedna misija bila je za novinara zgodna prilika da se razvije u "veliki uspeh."

Pokušaj u toku toga meseca da se jedna kraljevska jugoslovenska misija iskrca pomoću podmornice na crnogorskoj obali da bi stupila u dodir sa onim "patriotskim snagama" čije je mesto boravka pronašao Hadson u septembru - nije uspeo. Podmornica je hitno pozvana natrag na Maltu radi praćenja konvoja. Atertonu, koji je bio određen da rukovodi grupom, data su uputstva za ovu misiju.

Hadsonova poslednja poruka iz Crne Gore primljena je u Kairu 19. oktobra 1941. Izvestio je da "patriotske snage" dejstvuju u rejonu Danilovgrad-Podgorica. Cilj Atertonove misije bio je da stupi u dodir sa ovom grupom i da uspostavi jednu obalsku bazu za snabdevanje u tom rejonu, za unošenje oružja i drugog. Nije bilo posebnih uputstava da se ode do Mihailovića; grupa je trebalo da ostane u Crnoj Gori i da čeka dalja naređenja. Imala je zadatak da pronade mesto boravka Hadsona i Mihailovića, da izvesti o odnosima ovoga drugog sa partizanima, kao i o mestu gde se nalazi njihova komanda i o ličnostima njihovih rukovodilaca.

Atertona i njegove drugove prihvatila je u roku od nekoliko časova patrola Lovčenskog partizanskog odreda, ista grupa koja je bila našla i Hadsonovu misiju.

Mesni crnogorski rukovodioci bili su najpre sumnjičavi, a njihovo držanje uzdržano i korektno. Odmah su se setili tajnih veza majora Lalatovića s mesnim četničkim oficirima prethodnog septembra, sumnjajući da je ova druga misija došla da obnovi veze s Mihailovićeovom organizacijom u Crnoj Gori, s kojom se partizanski štab na istoj teritoriji u tom trenutku nemilosrdno borio za prevlast. Vest o prekidu odnosa između Tita i Mihailovića u Srbiji doprla je i do istočne Bosne i Crne Gore, gde su sada Mihailovićevi emisari radili na izgrađivanju četničke strukture i na rasterivanju partizanskih snaga.

U ovakvoj atmosferi Aterton i druga dva člana njegove grupe otpraćeni su u Glavni štab NOPO za Crnu Goru i Boku u selu Gostilju, kod Danilovgrada. Komandant Glavnog štaba i delegat Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije za Crnu Goru bio je tada Ivan Milutinović, umesto Milovana Đilasa, koga je Hadson sreo prethodne godine.

Trinaestog februara Milutinović je preko kurira poslao Titu, u Vrhovni štab, tada u Foči, u istočnoj Bosni, sledeću poruku:

Ovih dana stigla je ovamo engleska misija koja j sastavljena od jednog majora Engleza, jednog jugoslovenskog kapetana i jednog Irca radio-telegrafiste. Zadržali smo ih u štabu i držaćemo ih dok nam vi javite šta s njima da radimo. Oni su voljni da dođu do Vrhovnog štaba i da lio razgovaraju s drugom Titom. Mi smo ih obavestili detaljno o situaciji i o jačini partizana, i tražili od njih pomoć u ratnom materijalu. I baš danas su otišli da razgledaju Radovče da vide na koji način bi se mogao spustiti ratni materijal. Mi smo razgovarali sa njima, a oni dali pristanak da nam dadnu oružje, naročito automatskog oružja, nešto odijela i obuće za vojsku, a docnije da što više pruže pomoći.. .

Vest o nenajavljenom dolasku mešovite britanske i kraljevske jugoslovenske grupe u Crnu Goru podudarala se sa planom da se obezbedi upućivanje jedne sovjetske misije na teritoriju koju drže partizani i izazvala je kod Tita odmah zabunu i sumnju.

U toku tih dana on je primio izveštaj o nadletanju neidentifikovanih aviona u području istočne Bosne i u blizini Sarajeva. Da li su ti avioni nosili dugo očekivane sovjetske izaslanike, ili su to britanski avioni koji su nameravali da spuste padobrance i zalihe da bi ojačali Mihailovića i Hadsona?

Delegat partizanskog Vrhovnog štaba u Bosni i Hercegovini Vukmanović "Tempo", koji se, sticajem okolnosti našao i krio u Sarajevu, okupiranom od neprijatelja, javio je Titu, 12. februara skoro istovremeno kada je vest o pojavi Atertonove grupe u Crnoj Gori stigla u Foču:

Prije nedjelju dana cijelo Sarajevo brujalo da su se na Romaniju spustili padobrance. Ovaj pukovnik nam kaže da su uhvaćeni dva engleska oficira i dva jugoslovenska oficira sa komplet radio-stanicom, nešto mitraljeza i drugog materijala. Zanimljivo je da su avioni došli dolinom Morave preko Čačka do Romanije. Na saslušanju ovi jugoslovenski oficiri izjavili da su pošli iz Bengazija. Engleski

oficir (major) izjavio je da neće ništa da kaže. Nijemci su mišljenja da su oni morali doći sa nekog aerodroma iz Turske, jer su svi bili prilično svježi i nimalo iznureni od puta. Svi su transportovani u Beograd.

Izvor "Tempovog" obaveštenja u Sarajevu bio je jedan partizanski saradnik, Sulejman Filipović, koji je radio kao pukovnik u domobranskoj komandi. Docnije je taj izveštač bio prinuđen da beži. Sreo sam ga u Bosni kao partizanskog oficira.

Ovo je bila misija Disclaim, koju su 7. februara, tri dana posle spuštanja, zarobile ustaške patrole i predale Nemcima.

Šesnaestog februara Tito je odgovorio "Tempu":

Što se tiče onih aviona o kojima nam ti pišeš, oni su bili primećeni i ovde iznad Goražda i mi smo bili uvereni da su to avioni naše braće ili saveznika. Žao mi je što je palo ono oružje u ruke tih ustaških bandita. Ja sam uveren da su ti avioni došli prema mojoj uputi u sporazumu s Djedom (Kominternu), ali nažalost stvar je propala, zbog te ofanzive, a do izvesnog stepena i zbog naše labavosti, jer bi naši ljudi ipak mogli dati bar kakav-takav signal koji smo mi ugovorili za bacanje, naime, paljenje vatri. Od sada ćemo mi na tu stvar ozbiljnije pripaziti da se više ne dogodi.

Ovo Titovo pismo otkriva da je grupa Disclaim spuštena u istočnoj Bosni, blizu sela Sokolac, gde je postojao teren za spuštanje, već ukazan Moskvi, za prihvatanje sovjetske misije, možda zajedno s Britancima, pošto Tito u jednom pismu od 23. februara objašnjava:

Jugoslovenski oficiri su na saslušanju izjavili da su se digli u Bengaziju... Prema tome to su bila tri engleska aviona, ali me čudi kako to da su oni došli tačno po onom uputstvu sa naše strane. (Doduse, on nije imao nikakvog kontakta s Britancima, pošto ga je Hadson napustio u Sandžaku početkom decembra 1941. - prim.

Dikin). - Ja sam javio Djedi (Kominternu) da nam takve goste više ne šalje, jer smo imali dosta muke i sa onima u Srbiji (odnosi se na Hadsona - prim. Dikin). Oni su došli u najnezgodniji čas, kada je baš neprijatelj držao tu teritoriju u svojim rukama.

Tito je bio veoma zainteresovan za ponovno stvaranje nove slobodne teritorije u Crnoj Gori, bojeći se jačih četničkih elemenata, pa je poslao Mošu Pijade, kao svog ličnog delegata, da obavi taj zadatak, kao i da pripremi prihvatanje blizu Žabljaka, dugo očekivane sovjetske misije - poduhvat od bitnog značaja za priznavanje partizanskog pokreta od strane saveznika, naročito posle neobjašnjivog odlaska Hadsona u Mihailovićevo komandu i odsustva bilo kakvog daljeg znaka o nekom britanskom pokušaju da se obnovi dodir s partizanima.

Dvadeset petog februara Tito je poslao kurira sa porukom za Pijadu:

Iz Glavnog crnogorskog štaba nam pišu da je tamo stigla kod njih opet jedna englesko-jugos. misija na isti način kao i prva, samo što su sada došla dva Engleza i samo jedan Jugosloven. Oni traže da dođu u naš Vrhovni stab da razgovaraju sa mnom, a osim toga da vide šta se dogodilo sa njihovim prethodnikom Matkom (Hadson). Oni pričaju da se jedna ista misija iskrcala negde u Dalmaciji. (Ovo se odnosi na Rapotecovu grupu Henna - prim. Dikin.) Osim toga kažu da će se ovih dana njihov avion spustiti na Žabljak, pa bih te upozorio da mu ne padaš u zagrljaj misleći da je to onaj na koga mi čekamo. Ako se tako nešto dogodi, ti ga primi i onda javi nama. Ja sam po tom čitavom pitanju javio Djedu i tražio od njega upute šta da radim. Ovu misiju koja dolazi k nama treba sigurnim putem i bez smetnji dovesti ovamo.

Tajna ove četvrte misije nikada nije bila rasvetljena. Da li su Rusi i Britanci tajno preduzeli zajedničku operaciju?

U međuvremenu Tito je naredio Milutinoviću da uputi Atertonovu grupu Pijadi u Žabljak na putu za Foču.

Crnogorski Glavni štab oklevao je da izvrši ovo naređenje, sumnjajući da Atertonova grupa predstavlja provokaciju i da joj je pravi cilj da - kao što je to učinio Lalatović prethodne godine - pronađe kanale za vezu sa mesnim četničkim komandantima.

Sedmog marta Milutinović je poslao poruku Titu:

Engleze upućujemo Vama, ali želimo da Vam naglasimo da za cijelo vrijeme koliko su bili kod nas nisu uspjeli da uspostave vezu, iako su nekoliko puta predavali depeše nama nisu rekli da li su ma kakav odgovor dobijali na njih. Nama je sumnjivo, a oni sami ne mogu da objasne zašto ne mogu da uspostave vezu. Mi nećemo ponavljati naše ranije gledište, ali smatramo da treba biti vrlo obazriv prema njima, tj. major Englez koji vrlo dobro poznaje prilike u zemljama Jugoslavije, čak i ljude, jeste vrlo prepreden. Srbijanac (Nedeljković) izgleda vrlo sumnjiv i uplašen. Mi smo Vam u jednom ranijem pismu, tražili jedno opšte uputstvo daljeg držanja prema ovakvim gostima.

Partizanska Vrhovna komanda je još očekivala s velikim nestrpljenjem dolazak sovjetskog aviona. Takva jedna misija, kako se smatralo, razjasnila bi nesporazume između Moskve i Tita, koji nisu bili rešeni posredstvom radio-poruka između njega i Kominterne.

Pored tehničkih teškoća za spuštanje padobranima jedne delegacije ili zaliha na tolikom odstojanju od najbližih ruskih vazduhoplovnih baza, sovjetske vlasti su zamerale Titu i zbog načina i prirode partizanskog ustanka. Moskva je smatrala da Tito snosi izvesnu odgovornost za prekid pregovora o zajedničkoj akciji s Mihailovićem pri kraju 1941. godine. Rusi su želeli da svaka pobuna na jugoslovenskoj teritoriji predstavlja nacionalni front, i izgleda da nisu verovali u Titovu tezu o četničkoj saradnji sa Osovinom.

Dana 11. marta 1942. Tito je javio Pijadi, u Žabljak:

Tvoja primjedba o sprezi jugoslavenske vlade, Draže, Nedića i okupatora tačna je, ali Djeda (Kominternu) teško to vjeruje. Neki dan sam dobio kilometarsko pismo od njega u kome mi javlja da dobija utisak iz našeg materijala kako naš partizanski pokret ide suviše u komunističke vode, jer, - kako bi to bilo moguće da pristalice Londona organizuju četnike protiv nas? Dalje kaže: zašto je bilo potrebno stvarati specijalnu Proletersku brigadu. Traži da revidiramo našu politiku i stvorimo široki narodnooslobodilački front.. .

Pijade je u jednom pismu, datiranom 15. marta, odgovorio da još, posle dvanaest noći, uzalud čeka dolazak sovjetske misije, i da "ne misli da je naša politička linija bila pogrešna". Taktika Mihailovićeve organizacije bila je da formiranjem zajedničkih mesnih "dobrovoljačkih jedinica" u Bosni i Hercegovini podrije strukturu partizanskog pokreta.

Dvadesetog februara jedna partizanska jedinica blizu Nevesinja, u Hercegovini, uhvatila je Mihailovićevog ličnog oblasnog delegata, majora Boška Todorovića. On je nosio dokumente koji su jasno govorili o vezama između jugoslovenske kraljevske vlade u Londonu i italijanskih okupatorskih snaga. Dokumenti su takođe pokazivali način na koji su se vesti BBC-a koristile za podršku Mihailovića i prenosile šifrovane poruke ovome od Kraljevske jugoslovenske vlade u Londonu.

Ovaj dokaz poslat je preko kurira Titu. Pijade je u pismu od 6. marta, koje se odnosi na ove dokumente, rekao: "Bilo bi vreme da radio-Moskva počne kampanju protiv Draže (ili bar protiv četnika) i da nas svakodnevno populariše i ističe da nas danas najviše napadaju četnici sa oficirima na čelu koji rade pod komandom Draže, a u sporazumu sa okupatorom."

Dolazak sovjetske misije bio bi od bitnog značaja za raščišćavanje cele situacije. Ruse je trebalo privoleti da izvrše pritisak da se

Mihailović razreši dužnosti ministra vojske u londonskoj vladi, uklanjajući tako osnovu za njegov prestiž u zemlji.

Atertonov nagoveštaj pri dolasku u partizanski Glavni štab u Crnoj Gori da je jedan britanski avion zadužen da spusti padobranima jednu grupu u Žabljak ostao je nerazjašnjen.

U ovakvom trenutku eventualni dolazak odvojenih misija, ruske i britanske, ili možda jedne zajedničke, mogao je predstavljati presudan, preloman momenat za usamljeni partizanski pokret. Pored nadanja, kod partizanskih rukovodilaca prevladale su sumnja i zbunjenost.

Petog marta Tito je poslao poruku Pijadi:

Prošle noći u jedan sat čuo se opet neki avion iznad Čajniča i Goražda. Da nije došlo nešto kod tebe? Djeda (Kominternu) mi je odgovorio da je cjelishodno da engleska misija dođe do mene i da razgovaram sa njome, ali da moram biti oprezan i izmamiti što oni zapravo hoće. Dalje, traži, da ga stalno držim u kursu stvari. - Osim ostaloga, Djeda mi odgovara da njemu nije ništa poznato o odlasku te misije u Jugoslaviju. Iz toga se po prilici vidi i vjera u toga saveznika. Čim dođu, pošalji ih.

Odlaganje Atertonovog odlaska iz Milutinovićevog štaba izazvalo je kod Tita nestrpljivost i uznemirenost, a verovatno i pritajenu bojazan da bi Crnogorci mogli otpremiti grupu na drugi način. Tito je pisao Pijadi: " ... hitno mi poradi na tome da ta engleska misija već jednom dođe ovamo. Poruči drugovima da mi jamče svojom glavom, da mi ta misija stigne ovamo čitava, jer hoću da jedanput već tu stvar istjeram na čistac, a i sam Djeda to traži."

Ovo naređenje primili su na znanje oni kojih se ono ticalo, i Aterton, Nedeljковиć i radio-telegrafista O'Donovan stigli su u Žabljak s pratnjom verovatno uveče 14. marta.

Pijade je poslao Titu kurira s pismom od 15. marta:

Jutros sam malo razgovarao sa poručnikom Nedeljkovićem. On mi veli da cela misija dolazi od engleske vlade, a ne od jugoslovenske, pa i on sam. I engleski kapetan (Aterton) govori dobro srpski - živeo je u Beogradu i seća se da me je viđao kod kafane "Milanović"; a pošto mi je pomenuo neke Jevreje novinare, svoje prijatelje, dobio sam utisak da zna s kim ima posla.

Biće važno da im se pokažu jasni dokazi o "gospodinu ministru vojske". Nađu se u vrlo neugodnom položaju kad ih pitaš: zar tamo u Londonu tako slabo poznaju situaciju da su baš njega odredili za ministra. U svakom slučaju treba na misiju ostaviti najjači utisak, dokazati im da je naš partizanski pokret jedina patriotska vojska. Ja sam kapetana pitao: što nas ništa dosad nisu pomagali oružjem i municijom. Veli da bi to moglo biti. Ti ćeš biti u lakšem položaju da isteraš načisto zbog čega su došli i šta hoće. Pitali su me nisu li možda kakve njihove kolege stigle u Žabljak.

Pijade je obavestio Atertona da može da ide u Titov štab u Foči.

Aterton je ostavio mašine za punjenje svoje radio-stanice kod Milutinovića, koji je obećao da će ih otpremiti u Žabljak "za četiri dana". (Nema dokaza da je to i učinjeno.) Pijade je požurivao "da odu što pre", jer da nema smisla da su oni već mesec dana u zemlji, a još nisu bili kod Tita ... Nagovorio ih je da sutra oputuju u Vrhovni štab. "Vladamo se prema njima korektno i po Milutinovićevoj preporuci ne pravimo s njima glupe viceve."

Za vreme svog kratkog boravka u Žabljaku Aterton je doznao nešto o jačini mesnih partizanskih snaga i posetio je političke vlasti i vojnu bolnicu u hotelu "Durmitor".

Šesnaestog marta Pijade je opet pisao Titu:

Misija polazi odavde sedamnaestog u 6 sati izjutra... sigurno mogu biti kod tebe tek devetnaestog po podne... Mislim dolaze od engleske vlade i imaju jasno da kažu zašto su došli i da pokažu mandat. Ako su došli da saraduju i budu neka kontrola, onda im treba reći da mi rado primamo predstavnike saveznika, ali ne jednostrano, nego neka svi saveznici

- Engleska, USA i SSSR pošalju predstavnike vojne i političke k nama kao zajedničko predstavništvo. Drugi zahtev: bez obzira jesu li došli da saraduju ili da nas nagovaraju na saradnju s Dražom, postaviti zahtev: da se Draža ima izbaciti iz jugoslovenske vlade kao izdajnik i prizna naša partizanska vojska i naš Vrhovni štab kao jedina patriotska vojska i jedino rukovodstvo ustanka; da prestane londonski radio da populariše Dražu.

Kapetan (Aterton) mi kaže da je londonska vlada slabo obaveštena o situaciji u Jugoslaviji i da je jugoslovenska vlada imenovanjem Draže htela da pokaže pred engleskom vladom da ona nije čisto izbeglička vlada, nego da ima jednog ministra i neku snagu na terenu. Rekao sam mu da će se dovoljno uveriti da taj ministar radi sa okupatorima.

Uveče 20. marta Aterton i njegova grupa stigli su u Foču s pratnjom od kurira iz Durmitorskog partizanskog odreda i posle razgovora s Titom pridružili su se večeri u Vrhovnom štabu.

Aterton je stigao slučajno za vreme jedne četničke ofanzive protiv partizana u Crnoj Gori. Pijade mu je pokazao rezultate nedavnih partizanskih napora da bi se popravila vojna i politička situacija u području Durmitora i saznao je da se ovaj dolazak britanske misije poklapa s Titovim pokušajem da razjasni svoj položaj s Moskvom.

Tito je nameravao da iskoristi neočekivani dolazak Atertona da bi obavestio London o jačini partizanskog pokreta, poslao dokaz o Mihailovićevoj saradnji s Nedićem i okupatorom i predložio da se partizani priznaju kao jedini element jugoslovenske oružane borbe. U

isto vreme, po nagovoru Pijade, dao je na znanje Rusima da prisustvo britanske misije čini slanje jedne sovjetske delegacije u partizanski Vrhovni štab još neodložnijim. Kao što je to izrazio Pijade u svom pismu od 16. marta: "Trebalo bi im (Moskvi) predložiti da pošalju svoje predstavnike ovamo nama, da ne bismo bili nasamo sa Englezima; neka to bude i neka zajednička saveznička misija pri našem Vrhovnom štabu. Imamo dovoljno oslobođene teritorije, dovoljna smo sila da se to ostvari. A i Djed bi mogao imati jednog svog čoveka kod nas. Neka ga, brate, spusti pa će sve ići glatko."

Krajem marta, međutim, radio-poruke koje su stigle do Tita iz Moskve stavile su jasno do znanja da se nikakva padobranska misija sa zalihama nije "iz tehničkih razloga" mogla poslati u zemlju, i Pijade je dobio uputstvo da raspusti svoje noćne stražare na aerodromu blizu Žabljaka. Noću 27. marta britanski avioni su leteli iznad zone, izazivajući nade, no oni su imali zadatak da rasture letke po celoj teritoriji u kojima se slavila uspomena na državni udar od 27. marta 1941.

Rusi su, bez znanja partizanskog Vrhovnog štaba, razmatrali pitanje o istovremenom slanju delegacija i kod Mihailovića i kod Tita da bi se proučilo stanje na licu mesta. Odbijanje Kraljevske jugoslovenske vlade da usvoji prethodni predlog izgleda da je bio glavni razlog što Rusi nisu poslali svoju misiju partizanima.

Atertonovo prisustvo u Foči dobilo je nepredviđen značaj kao jedini neposredni, iako slab, način da se uspostavi dodir sa Britancima i da se izvrši pritisak na njihove vlasti da priznaju četničku saradnju sa Osovinom i da se obrazuje nova jugoslovenska vlada, u koju bi bili uključeni neki predstavnici partizanskog pokreta iz zemlje.

Nema nikakvih neposrednih svedočanstava o raspravama koje su vođene između Tita i članova njegovog štaba sa Atertonom u Foči u toku sledećih dana.

Međutim, u jednoj poruci Moskvi preko Titove radio-stanice, koja je sada radila u Foči, javljalo se da je jedna britanska misija stigla u Vrhovni štab i da želi da se upozna sa stanjem u Jugoslaviji. Britancima su pokazani dokumenti o izdaji Draže Mihailovića, ali oni tvrde da ovo nije poznato Londonu, koji je pogrešno obavješten, i da su partizani sami krivi zbog slabe propagande u inostranstvu.

Pukovnik Vladimir Velebit, koji je upravo stigao u Foču iz jedne opasne tajne misije u Zagrebu i bio pridodat Vrhovnom štabu, dobio je uputstva da obezbedi Atertonu sav zaplenjeni materijal o Mihailoviću i o saradnji njegovih komandanata sa Osovinom.

Dvadeset četvrtog marta Tito je javio Kominterni da se Britanska misija uverila da četnici posredno i neposredno saraduju sa okupatorima. Zbog Mihailovićeve izdaje jugoslovenska vlada se kompromitovala. Ukoliko bude nastavila da podržava Dražu Mihailovića Vrhovni štab će otvoreno istupiti protiv vlade. Treba obrazovati novu vladu od demokratskih elemenata u zemlji i inostranstvu. O tome je obavještena Britanska misija i ona se slaže s tim da se to javi u London.

Ali ponašanje ove britansko-kraljevsko-jugoslovenske misije pokazalo se da je izvan razumne analize.

Početkom aprila Tito je u jednom pismu Pijadi napisao:

Sa Englezima nešto nije u redu. Oni se svađaju među sobom, ali još nismo uspjeli proključiti o čemu se radi. Svađa je došla tako daleko da onaj naš poručnik (Nedeljković) dolazi posebno na ručak i uopće više ne idu zajedno. Englez nam priča da oni nemaju baš povjerenja u jugoslovensku vladu, a ja guram da se ta vlada skine, jer je to u interesu saveznika u današnjoj borbi. Javio sam i Djedi (Kominterni) da smatram potrebnim stvoriti jednu novu narodnu vladu, čiji će članovi biti većim dijelom u zemlji i koja će izdati jedan proglas u kome bi pozvala narod na energičnu oružanu borbu protiv okupatora.

To sam kazao i Englezima. Djeda mi još ništa nije na to odgovorio. U jednom drugom telegramu ja sam Djedi javio da ćemo biti prisiljeni otvoreno napasti (jugoslovensku) vladu u Londonu ako ona produži da podupire Dražu Mihailovića i neprijateljski se odnosi prema nama. Tražio sam i njegovo mišljenje, ali mi ništa nije odgovorio.

Jedna dramatična epizoda još više je komplikovala situaciju. Noću 15. aprila Aterton, njegov radio-telegrafista O'Donovan i Nedeljković, zajedno sa izvesnim generalom Novakovićem i jednom malom grupom, napustili su svoje stanove u gradu, rekavši vlasniku da idu u Vrhovni štab. Išezli su u šumi koja okružuje grad, otišavši "u nepoznatom pravcu". Ostavili su svoju radio-stanicu i jedno Novakovićevo pismo upućeno Titu.

Novaković je bio lokalni samostalni nacionalistički vođa, koga je nedavno jedna partizanska jedinica dovela u Foču.

General Ljubo Novaković bio je važna ličnost u istoriji jugoslovenskog pokreta otpora, i njegovi doživljaji posle aprila 1941. otkrivaju malo poznate činjenice o borbi za vođstvo među raznim nacionalističkim grupama koje su nicale u Srbiji u leto i jesen 1941. godine. On je s pravom tražio neki komandni položaj. Bio je jedini aktivni jugoslovenski general koji je izbegao internaciju od strane Nemaca i ostao u zemlji.

Pobegao je iz vojne bolnice u Valjevu u maju 1941. i otišao u Ravnu goru, gde ga je, kao potencijalnog suparnika, pukovnik Mihailović hladno primio. Novaković je načinio plan "za četničku akciju u Jugoslaviji" koji je predviđao stvaranje niza odvojenih i nezavisnih teritorijalnih komandi. Ovaj projekat je Mihailović odmah odbacio i Novaković je, ljut, otputovao sredinom juna sa Ravne gore, da bi stupio u dodir sa vođom predratne četničke organizacije Kostom Pećancem. Ovaj ga je odredio da rukovodi "Šumadijskim štabom četničkih odreda", kao neposrednog suparnika Mihailovićevoj kadrovskoj organizaciji. Bila je to kratka i nesrećna epizoda. Kada je

Pećanac svoju "zvaničnu" četničku organizaciju otvoreno stavio na raspolaganje Nemcima, Novaković je prekinuo s njim sve veze.

Novaković je, izgleda, bio slavaljubiv, žestok, nedosledan i u izvesnoj meri duševno smeten čovek, opsednut svojim vojnim starešinstvom, koji je neumorno tražio nezavisan i vodeći položaj u pokretu otpora. Pošto je bio rodom iz Crne Gore, vratio se tamo sa malom grupom svojih sledbenika iz Srbije, u nadi da će osnovati vlastitu organizaciju.

Vest o njemu stigla je u London u septembru 1941. Javljeno je da rukovodi "jednom zvaničnom četničkom grupom u Hercegovini".

Bio je dobro poznat višim oficirima Kraljevske jugoslovenske vojske koji su se nalazili u Londonu, i njegov drug general Bogoljub Ilić, tada ministar rata, poslao je krajem oktobra radio-poruku Mihailoviću, naređujući ovoj dvojici ljudi da rade zajedno.

Ilić je, iz nejasnog izveštaja o aktivnostima Novakovića, pravilno uočio opasnost razdora za jednu centralnu nacionalnu komandu u Srbiji pod neposrednom kontrolom kraljevskih jugoslovenskih vlasti u Londonu.

Tito je mislio slično.

Početak septembra 1941. Novaković je imao tajni sastanak u Beogradu s predstavnicima KPJ i tokom sledećih meseci bio je u neprekidnoj vezi s lokalnim partizanskim odredima u Šumadiji, izdajući zajedničke proglase s pozivom na opšti ustanak protiv Nemaca.

Međutim, posle uzaludnog pokušaja, u jednoj prefinjenoj igri, da bude posrednik između Mihailovića i Pećanca, s namerom da ukloni obojicu i da nasledi ovoga drugog kao šef ujedinjene "zvanične" četničke organizacije, Novaković je otputovao u Bosnu i za izvesno vreme iščezao sa pozornice događaja.

On je, izgleda, imao plan da poveže srpske nacionalističke grupe u istočnoj Bosni, koje su vršile manje akcije protiv ustaša i okupatora i bile izvesno vreme u delikatnom savezu s partizanima.

Kombinovani četnički i partizanski odredi sastojali su se od ljudstva iz srpskih sela. Pored njih formirani su i narodnooslobodilački dobrovoljački odredi pod nominalnom partizanskom komandom. Saradnja između partizanskih i četničkih jedinica bila je koristan eho njihove ranije kratke saradnje u Srbiji, i držali su se privremeno zajedno zbog prodiranja ustaša u Bosnu i njihovog masovnog pokolja srpskog stanovništva.

Za vreme krize koja je, pod pritiskom četničkog nadiranja, podelila pokret u istočnoj Bosni, Novaković se pojavio na čelu jedne male vlastite grupe. Početkom januara 1942. ovu grupu su razoružale partizanske jedinice i dovele je pod pratnjom u Foču.

Novaković se, sigurno po Titovom odobrenju, kretao slobodno po gradu, i izgleda da je, bez nadzora, posetio Atertonovu misiju.

Malo ima svedočanstava o događajima u Foči posle dolaska britanske misije. Aterton se složio s Titovim predlozima - što je saopšteno preko radija Moskvi - da se jugoslovenska vlada u Londonu rekonstruiše, da se objavi o saradnji Mihailovića i njegovih komandanata sa Osovinom i da se uspostavi neka vrsta političkog predstavnništva partizanskog rukovodstva unutar zemlje, kao deo nove uprave u Londonu, priznatog od strane Britanaca i Rusa.

Čak ako je Aterton iskreno prihvatio ovo rešenje krize koja je zahvatila partizanski pokret, njegova radio-stanica nije funkcionisala, i Kairu nije bilo poznato njegovo boravište i sudbina.

Što se tiče Novakovića, Tito je možda mislio da bi - kao i u Srbiji u jesen 1941. - ovaj "general bez vojske" (izraz R. Čolakovića, Zapisi I, str. 457.) mogao igrati barem privremenu ulogu u prikupljanju

bosanskih četnika pod partizanskom komandom i u sprečavanju širenja Mihailovićeve kontrole u ovom području i širom Crne Gore.

Ali svako tumačenje onoga što se dogodilo tih dana u Foči može biti zasnovano samo na razmišljanju. Aterton je bio u svakodnevnoj vezi sa članovima partizanskog Vrhovnog štaba i često na privatnom savetovanju kod Novakovića.

Onog dana kada je nestao, Aterton je večerao s Velebitom i nije davao nikakvog nagoveštaja o svojim namerama. U praskozorje mogla se zapaziti uznemirenost u Titovom štabu. Načelnik nedavno obrazovanog odseka za bezbednost štaba, Slobodan Penezić, primećen je kako, s jednom patrolom, galopira van grada u istočnom pravcu.

Sutradan, 16. aprila, Tito je poslao poruku Đilasu, delegatu Vrhovnog štaba pri Glavnom štabu za Crnu Goru i Boku, s uputstvima za reorganizovanje i čišćenje Partije i vojnih jedinica na toj teritoriji i za pripremanje vojne akcije protiv okupatorskih i četničkih snaga. U tom pismu on kaže:

Engleski gosti pripremili su nam veliko iznenađenje. Ove noći nestali su bez traga sva trojica, zajedno sa starom lopužom generalom Novakovićem i još par civilnih lica. Ja sve mislim da su oni krenuli ili prema Sandžaku ili prema Crnoj Gori, iako je ona stara generalska lopuža ostavila u svom stanu jedno pismo u kome nam preti sa nekih 5000 bosanskih Srba. Preduzmite sve i sa vaše strane da ih zadržite ako se pojave na vašoj teritoriji.

Šesnaestog aprila partizanski Vrhovni štab poslao je poruku Jahorinskom odredu, dajući mu iscrpne podatke o nestanku grupe iz Foče. Ova jedinica bila je objekat infiltriranja lokalnih četnika, verovatno u dodiru s Novakovićem, i njen komandant je dezertirao početkom maja.

Aterton je možda bio impresioniran Novakovićevim uveravanjima o slomu partizanske vojne organizacije širom Bosne i želeo je da lično prouči situaciju.

Sedamnaestog aprila Dedijer je, prilično čudno, zabeležio u svom dnevniku: "Aterton i Novaković se nalaze negde u šumama oko Slatine (seoce na dvanaestak kilometara istočno od Foče). Primetila ih je jedna naša patrola. Može da se dogodi da onaj razbojnik Novaković sa poručnikom Nedeljkićem poubija Engleze i uzme im pare."

Partizanske patrole duž reke Drine nisu uspele da otkriju trag ove grupe, pa su Tito i njegov štab mogli samo pretpostaviti da će cela grupa stići u Mihailovićev štab. Sumnje koje su se javile da su se Britanci upustili u jednu potajnu igru da bi odlučno podržali četničku organizaciju izgledale su konačno potvrđene.

Aterton se hvalio u partizanskom štabu da pod svojom komandom ima četiri misije. Tito je već znao o postojanju i o sudbini majora Eliota i njegove grupe, za koju se verovalo da je bila spuštena padobranima s namerom da uspostavi dodir sa četničkim družinama u centralnoj Bosni. Krajem marta do Tita su takođe stigli izveštaji da se jedna druga britanska misija iskrcala u Dalmaciji.

Osmog aprila 1942. Tito je napisao jedno poverljivo pismo Centralnom komitetu Komunističke partije Hrvatske:

Radi vašega ravnanja, ali ne za širu publikaciju, mi smo dužni da vas obavijestimo o vrlo interesantnim stvarima, koje smo nepobitno utvrdili. Naime, mi znamo pozitivno da Engleska u Jugoslaviji preko svojih agenata raspiruje sukobe između nas i nekih grupa kao što su vojni četnici itd. Ona podupire razne četničke bande, isto tako kao i Nijemci, s tim da nas napadaju. Engleskoj politici je stalo, a mi zato imamo dokaza, da u Jugoslaviji što više zamuti, da kompromituje narodnooslobodilačku borbu i da, u momentu kada za to bude zgodna situacija, a to je kada će se Italija presaldumiti u njeno područje, i

ostaviti Hitlera, iskrca svoje trupe u Dalmaciju i druga mjesta, da se pojavi ovdje kao spasilac i da izvede zemlju iz haosa. U tu svrhu već je došlo u Jugoslaviju oko 10 njenih tzv. "vojnih misija", koje sada na raznim mjestima Jugoslavije vrše svoju prljavu rabotu. Jedna od takvih misija stigla je u naš Štab, jedna se iskrcala u Dalmaciji, a druge se nalaze na drugim teritorijama, tako da mi za njih ne znamo. Ali po tome što se dogodilo na nekim mjestima, kao u Kolašinu itd., gdje su se odjednom stvorile jake četničke bande, dobro naoružane i uglavnom vođene od londonskih pristalica, vidi se jasno da je to njihovo djelo zajedno sa talijanskim okupatorom, koji ovo isto pomaže iz svojih interesa. Te četničke bande napale su naše crnogorske partizane kod Kolašina, zauzele Kolašin i prolile mnogo krvi naših najboljih boraca. Vi sami znate da u Crnoj Gori nije bilo druge vojske osim partizana. Ali, odjednom, po čitavoj Crnoj Gori počele su se pojavljivati četničke bande koje su vodili petokolonaši, i pristalice Londona. Dakle, ovdje je jasno, bez obzira na to što talijanski okupator vrlo vješto radi, da nije moguće da su svi oni koji su pristalice Londona i koji su do jučer išli sa nama, preko noći ustali protiv nas po nalogu talijanskog okupatora, već je sigurno da su dobili mig iz Londona.

U vezi sa svim tim, vi u Hrvatskoj morate biti vrlo oprezni. Ako se pojave takve misije, pazite da vam ne napakoste. Na neki način gledajte da ih izolirate od masa i da ih držite pod kontrolom. Oni neposredno stoje u vezi sa svojom glavnom-organizacijom - Intelidžens Servisom. Svaki pokušaj četničkog prepada na vašoj teritoriji morate odmah u klici ugušiti. U vojnim uputama imate tačno kazano šta trebate poduzeti sa vojničke strane za učvršćenje naše vojne moći. Ove engleske misije u Hrvatskoj vjerovatno će se povezati sa HSS-ovcima, SDS-ovcima i jugoslavenskim nacionalistima, pomoću kojih će nastojati da razbiju našu narodnooslobodilačku borbu i naš utjecaj. Naglašavamo, da sve ovo nije za objavljivanje, ali izvjesne stvari moraju znati naši rukovodeći partijski i vojni kadrovi.

Mi moramo i dalje isticati savez Sovjetskog Saveza, Engleske i Amerike, moramo isticati i ove posljednje dvije kao naše saveznice, ali moramo unutar zemlje njihove trabante i agente tući kao sluge okupatora i narodne neprijatelje koji onemogućavaju narodnooslobodilačku borbu.

Dva dana docnije, 10. aprila, Lola Ribar, član Centralnog komiteta, koji se upravo vratio u Foču iz jedne misije u okupiranom Zagrebu, izrazio je iste sumnje:

Za tvoju ličnu informaciju, a ne za objavljivanje, dodajem i ovo: ne samo kod nas već i na drugim mjestima u zemlji su razne engleske misije. Prema onome što do sada znamo izlazi jasno da je raspirivanje građanskog rata, odnosno pokušaj likvidacije partizanskog pokreta u Jugoslaviji, dobrim dijelom u intencijama kako jednog dijela njihovih gospodara tako i dobrog dijela jugoslovenske vlade u Londonu.

Ovakvo tumačenje britanskih planova bilo je uglavnom posledica krize u istočnoj Bosni, Hercegovini i Crnoj Gori i pokazivalo je znake brzog širenja Mihailovićevih aktivnosti u ovim područjima, koje su, zbog svoje tadašnje brojne i vojne nadmoćnosti, pretile da uguše partizanski pokret.

Logično je pretpostaviti da je ova situacija nastala ne samo zbog zapaženog uspeha četničke propagande i odgovarajućeg neuspaha partizana u oštroj i suparničkoj borbi za podršku stanovništva, nego i zbog iznenadnog povećanja britanske materijalne i psihološke pomoći Mihailoviću, koja je doprinela njegovom prestižu kao ministra vojske Kraljevske jugoslovenske vlade.

Ova pisma Tita i Lole Ribara napisana su u vreme dok je Aterton boravio u Foči. Zato izgleda verovatno da su neke od sumnji koje su se uvrežile kod Tita i njegovog štaba proistekle iz dvosmislenog ponašanja i zapažanja Atertona i, još više, Nedeljковиća. Tito je imao opravdanog razloga za bojazan da je između Atertona i Novakovića

kovana neka zavera, koja je uključivala nameru da se dođe u dodir sa Mihailovićem. Iznenadno bekstvo grupe možda je usledilo zbog ubeđenja njenih članova da partizanski štab zna o takvom njihovom planu i da namerava da ih uhapsi.

Ovaj događaj je bio od nesumnjivog efekta, i njegov uticaj na Tita i njegov štab trajao je do dolaska naše misije sledeće godine.

Za sudbinu Atertona i njegovog radio-telegrafiste O'Donovana saznalo se na osnovu docnijih podataka iz Mihailovićevih izvora.

Vest je stigla u štab ovoga drugog na neobičan način. Major Ostojić, koji se pridružio Mihailoviću zajedno sa Hadsonom u oktobru prethodne godine i bio tada komandant glavnih četničkih snaga koje su deystvovalе na granici između Sandžaka i Crne Gore, uhvatio je jednog zalutalog jugoslovenskog oficira, za koga se ispostavilo da je kapetan Nedeljковиć.

Petnaestog maja Ostojić je poslao sledeću poruku Mihailoviću:

Juče, 10. maja, došao kapetan Nedeljковиć, član misije koja se iskrčala 4. februara i bila u partizanskom ropstvu do 15. aprila. Oslobodio je Ljubo Novaković, koji upućuje pokajničko pismo. Engleski major Aterton još gori od "Marka" (nadimak za Hadsona) i tražio pomoć za komuniste, ali nije dobio vezu sa Maltom. On želi da vas vidi i piše pismo. Sada je negde u Bosni. Ima od svoje Komande uputstvo da svim silama muti i podržava borbu protiv okupatora ...

Mihailović je odmah javio svojoj vladi u Londonu: "Doznao sam da je još jedna britanska misija u zemlji, ali ne znam gde je, niti sam bio obavešten o njoj bilo od vaše ili britanske strane. Molim, postupite što hitnije po ovoj poruci".

Uskoro posle toga Mihailović je primio pismo od Atertona "negde iz Bosne", u kome ovaj kaže da je pokušavao da dođe do Mihailovićevog

štaba, a 24. maja Mihailović ponovo javlja Londonu: "Primio sam u toku ovih dana pismo od britanskog majora Atertona posle njegovog bekstva iz komunističkog pritvora. Preduzimam sve mere da ga pronađem."

Hadson, koji je bio s Mihailovićem i saznao o ovim otkrićima, krenuo je u Ostojićev štab da se raspita kod Nedeljковиća. Ovaj je, u pismu od 26. maja, upućenom Mihailoviću, izvestio o svom razgovoru s Hadsonom i nekim drugim britanskim oficirom, koji je sebe nazivao "Radovan"

Prema Nedeljковиću Hadson je pitao zašto nije došao zajedno s Atertonom i O'Donovanom i dobio odgovor da su se oni rastali s njim i "otišli u pravcu Srbije". Aterton je rekao Nedeljковиću da njegova misija obuhvata Bosnu, Hercegovinu i Crnu Goru, i da je dobio naređenja da saraduje takođe s partizanima.

Hadson je, kažu, srdito odgovorio Nedeljковиću da su se samo partizani borili protiv Nemaca i Italijana. Britanci nisu bili spremni da pomažu one koji pomažu njih, i Mihailović je prema Hadsonu postupao kao prema zarobljeniku.

Na dan 27. maja Hadson je izvestio preko Mihailovićeve radio-stanice, ali vlastitom šifrom, o prvim rezultatima svog istraživanja. Tri dana docnije Mihailović je primio poruku iz Londona: Aterton je naš čovek. On je bio poslat u januaru. Pomozite mu i primite njegov savet."

Dvanaestog juna Mihailović je javio Londonu da je sproveo istragu, ali da neka tajna okružuje generala Novakovića, "koji je poslednji put viđen u predelu Foče". Ovaj drugi, međutim, poslao je jedno ponizno pismo, tražeći buduću saradnju.

Na Hadsonov podsticaj, a pod pritiskom Londona, Mihailović je 20. juna naredio zvaničnu istragu o sudbini Atertonove misije, s tim da je

sprovede jedan žandarmerijski oficir u njegovoj komandi, kapetan Uzelac.

Kratak pregled rezultata ovog istraživanja Hadson je poslao Kairu. Prema ovoj poruci, Aterton i njegova grupa pobjegli su iz Foče noću 15. aprila "u pratnji četničkog vođe Spasoja Dakića", a poduhvat je smislio Novaković, koji je nameravao da osnuje jednu četničku grupu u Bosni, nezavisno od Mihailovića, i verovatno u društvu s Dakićem, koji je predvodio mali četnički odred u istočnoj Bosni.

Grupa se sedam dana krila u pećini blizu sela Čelebića, na reci Drini. Dvadeset drugog aprila, prema Hadsonovim telegramima, Aterton, "čiji stav prema bekstvu nije bio poznat", odlučio je da se prebaci dalje u Srbiju posle svađe s Nedeljkomovićem i Novakovićem. Ovaj poslednji bio je "sada Mihailovićev zarobljenik u Hercegovini". Nedeljkomović je konačno stigao u Mihailovićev štab, ali je kasnije bio prisiljen da pobjegne u Srbiju, verovatno kod Nedića, "zbog nepouzdanosti".

Aterton i njegov radio-telegrafista O'Donovan napustili su Čelebić 22. aprila i pošli ka selu Tatarovini. Deo puta pratio ih je Dakić. Posle toga niko ih više nije video. Dakić, koji se docnije pojavio u Mihailovićevom štabu sa Atertonovim dvogledom i noseći njegove čizme, verovatno je obojicu ubio, uzevši veliku količinu zlatnih funti koje je Aterton nosio sa sobom. On je bio samo "nominalno Mihailovićev četnik", ali je Hadson dobio utisak da Mihailović "zna nešto o toj stvari". Ovaj kratki prikaz upotpunio je dokaze koje je Hadson bio u stanju da prikupi do jula 1942.

Mihailovićovo prvo reagovanje na ove događaje bilo je da, kao pronicljiv propagandni potez, natukne Londonu da su članove britanske grupe ubili partizani. On je ovo izjavio u jednoj poruci, datiranoj 27. maja, u trenutku kada su on i britanske vojne vlasti u Kairu imale razloga da veruju da je Aterton bio živ. Na kraju ove

poruke Mihailović je obznanio da je on, zbog ovih ubistava, "objavio otvoren rat svim partizanima".

Začudo, sličan izveštaj stigao je od vođe grupe Henna, koja se iskrcala iz iste podmornice koja je prevezla Atertona i njegovu misiju na ostrvo Mljet. Ovaj oficir Kraljevske jugoslovenske ratne mornarice, Slovenac, poručnik Rapotec, stigao je početkom jula 1942, s lažnim italijanskim pasošem, u Carigrad, gde su ga saslušali britanski službenici.

Rapotecova izjava bila je prva od nekoliko sličnih, iz četničkih izvora, koje su optuživale partizane za Atertonov nestanak. Ova kampanja dostigla je vrhunac u jednom pismu jugoslovenskog predsednika vlade u Londonu, profesora Jovanovića, britanskom Ministarstvu inostranih poslova, s datumom od 31. jula 1942, u kome se tvrdi da su, prema jednom izveštaju iz Madrida, "Atertona, brata jednog laburističkog pera, ubili partizani, koji su se dokopali njegovog novca namenjenog Mihailoviću".

Jedna ranija četnička verzija bila je opširnija. Atertona je, navodno, zatvorio komandant jednog partizanskog odreda, i on i njegova grupa su pogubljeni, a njihova tela bačena u pećine između Žabljaka i Šavnika.

Za ove četničke propagandne priče saznali su Tito i njegov štab na neobičan način.

U jednom članku u Njujork tajmsu (New York Times) u februaru 1943, koji pominje Dedijer u svom dnevniku, od dopisnika iz Londona Salcbergera (C. L. Sulzberger), tvrdilo se da su "partizani prošle godine streljali nekoliko engleskih oficira, među njima i engleskog korespondenta u Beogradu Atertona". Tita je o ovom članku ljubazno obavestila Moskva. Priču su raširili kraljevski jugoslovenski krugovi u Londonu, ali je ona, izgleda, izmakla pažnji britanske komande u Kairu.

Osmog februara 1943. emitovala je "Slobodna Jugoslavija" iz Sovjetskog Saveza sledeću izjavu: "što se tiče Atertona koji je stvarno došao u naš štab zajedno sa jugoslovenskim poručnikom Nedeljковиćem i seržantom 'Patrikom' (vodnik O'Donovan), on je slobodno otišao kao što je i došao, pri čemu je njegova uloga bila vrlo sumnjiva i samo naše obaveze prema saveznicima sile nas da štitimo o ulozi Atertona. Njegov slučaj je potpuno jasan i samo poslije svršetka rata moći će se o tome govoriti."

Element tajanstvenosti još okružuje pojedinosti o iščezavanju Atertona i O'Donovana. Međutim, postoje jaki dokazi da ih je ubio Dakić, koji je poginuo 1946. godine prilikom "specijalnih operacija" koje su Titove snage bezbednosti preduzele protiv ostatka Mihailovićevih jedinica.

Sudbina Novakovića je poznata. Posle napuštanja Atertona, verovatno ne smejući da se suoči s Mihailovićem s obzirom na njihove lične odnose i suparništvo u događajima u jesen 1941. u Srbiji, on se povukao u skrovište u svom rodnom selu u Crnoj Gori. Docnije je aktivno saradivao sa četničkim i separatističkim grupama, pokušavajući da preuzme vođstvo. Krajem 1943. godine zarobile su ga i streljale jedinice Pete crnogorske brigade.

Nedeljković, koga je Mihailović na svom suđenju opisao kao "čudnu osobu ... koja je patila od manije gonjenja", iščezao je kratko vreme posle dolaska u Mihailovićev štab. Postoji izvestan dokaz da su ga, možda po anonimnoj dostavi, uhvatili Nemci i zatvorili u Beogradu. Nikada mu se nije ušlo u trag.

Pre nego što je misija Typical napustila Kairo, u maju 1943, mi smo znali za Hadsonovo istraživanje Atertonovog slučaja, kao i za docnije napore pukovnika Bejlja. Bilo je prihvaćeno mišljenje da je Atertona i njegovog radio-telegrafistu ubio četnički vođa po imenu Dakić, koji je možda bio u nekoj vezi sa Mihailovićevim pokretom.

Ali Stjuart i ja nismo znali da je posle nestanka Atertona i njegove grupe iz Foče u aprilu 1942. - zbog odsustva svakog pokušaja za ponovno uspostavljanje dodira s Titom sve dok, posle godinu dana, nije jedna druga misija spuštena padobranima "na slepo" u Hrvatskoj - Tito bio ubeđen da Britanci smatraju partizane odgovornim za ubistvo Atertona.

Pri našem prvom sastanku s Titom Stjuart i ja bili smo suočeni sa ovom verzijom, koju smo mogli sa sigurnošću da negiramo. Nije nam, međutim, u to vreme bilo poznato da je po dolasku prve kanadsko-hrvatske misije u Glavni štab Hrvatske blizu sela Brinja, u Lici, nekoliko dana ranije, 23. aprila 1943, Tito poslao Glavnom štabu Hrvatske sledeću poruku:

Takozvane delegate zadržite kod vas dok mi ne ispitamo o čemu se ovdje radi. Nemojte ih nikuda pustiti da im se štogod ne dogodi, ili naprave opet neku provokaciju, kao prošle godine Aterton, da nas kompromituje pred svjetskom javnošću. Oni su vaši gosti, i vi njih dobro čuvajte dok ne dobijete od nas daljnje upute. Šaljite nam stalno njihove izjave i eventualne namjere.

U svetlosti takvog tumačenja sudbine prethodne grupe koja je slučajno stigla u Titov štab počela je naša misija.

Kratko vreme posle toga imao sam priliku da se raspitam o sudbini Atertona kod ranijeg četničkog komandanta Žabljaka, kraljevskog jugoslovenskog vazduhoplovnog kapetana Franca Bergineca, koji je u martu 1943. prešao partizanima.

Berginec je, prema onome što je ranije saznao iz četničkih izvora, potvrdio verziju koja nam je već bila poznata. U toku sledećih dana on je bio teško ranjen i izvršio je samoubistvo da ga neprijatelj ne bi zarobio.

Pokušaji SOE u Kairu u toku 1942. godine da se ponovo uspostavi dodir s Bilom Hadsonom, slanjem u zemlju daljih grupa, i da se dobije šira slika pokreta otpora u drugim područjima zemlje, van rejona zapadne Srbije, gde se pretpostavljalo da dejstvuje Mihailović, bili su bez uspeha. Zavesa je bila neprobojna, slika mračna.

Stoga je odlučeno da se u Mihailovićevu komandu spusti padobranima jedna starija misija da utvrdi stvarno stanje i da, posle brižljive analize, na osnovu proverenih iskustava jedinog britanskog svedoka - Bila Hadsona - izvesti o događajima u kritičnoj 1942. godini. Ovaj zadatak poveren je pukovniku S. V. Bejlju. On je ranije bio član uprave rudnika Trepče, čiji su vlasnici bili Britanci, tečno je govorio jezik, što mu je omogućavalo da prođe kao Jugosloven, i bio je specijalista za pitanja ove zemlje. Nalazio se na čelu uprave SOE u Beogradu u leto 1940. godine, i dobro je poznavao politiku i ličnosti umešane u državni udar od marta 1941. u Beogradu. U jesen 1942. godine pridodat je komandi SOE u Kairu radi davanja instrukcija i za padobransku obuku u pripremi za svoj sadašnji poduhvat.

Njegova misija je planirana u nepovoljnom trenutku, kada Mihailović uopšte nije odgovarao na britanske zahteve za aktivnu saradnju, kada je bilo poznato da se partizani sve više sukobljavaju sa Osovinom, i kada je bratoubilačka borba u Jugoslaviji dovela u opasnost jedinstvo zemlje.

Direktive date Bejlju bile su višestruke. On je bio dužan da izveštava o vojnoj sposobnosti četničkog pokreta kao celine i da nagovori Mihailovića da preduzima diverzantske akcije. Trebalo je, takođe, da ispita njegove političke namere i predloži kako bi se britanska politika, još izgrađena na prvobitnom planu stvaranja jednog ujedinjenog fronta otpora, mogla upotpuniti.

Na Božić 1942. godine Bejli i njegov radio-telegrafista spuštteni su padobranima u Mihailovićev štab u Gornjem Lipovu, deset kilometara severno od Kolašina, na granici istočne Crne Gore i Sandžaka.

Bejli je predstavljao izaslanika s ograničenim političkim ovlašćenjem, poslanog u jednu misiju bez mogućnosti da zahteva veću pomoć i podršku u izvršenju zadatka. On je morao da obavesti Mihailovića o "svetskom strategijskom i političkom razvoju i da raspravlja o maksimumu jugoslovenske pomoći savezničkom ratnom naporu".

Bio je, takođe, dužan da, donekle tajno razmatra mogućnost prerastanja Mihailovićeve organizacije u opšti balkanski pokret. Tačno značenje ovog poslednjeg zadatka bilo je teško shvatiti. Moglo se samo pretpostavljati da je sporazum s Titom trebalo još razmatrati kao mogućnost, da se, uprkos svim dokazima za suprotno, Mihailović pojavi kao priznati vođa jugoslovenskog otpora, ili se to moglo shvatiti kao nalog Bejlju da prouči mogućnosti razvijanja tananih veza koje je, kao što je bilo poznato, Mihailović uspostavio sa pojedinim ličnostima u Bugarskoj, Grčkoj i Albaniji, tako da dođe do stvaranja neke krnje južne balkanske federacije, pri čemu bi Hrvatska i Slovenija bile prepuštene problematičnoj političkoj budućnosti.

Na dan 26. decembra Bejli je podneo svoje akreditive Mihailoviću u njegovom štabu i početkom sledećeg meseca, 10. januara, britanska misija je uspostavila svoj odvojeni štab u blizini. U toku narednih dana Bejli je imao niz razgovora s Mihailovićem i vodio poverljive diskusije s Hadsonom, koji je trebalo da pravovremeno ode na odmor i odsustvo.

Bejli je obišao najbliže rejone pod Mihailovićevom kontrolom i brižljivo, s objektivnošću, pripremio sažet pregled svojih utisaka, obuhvatajući i iskustvo Hadsonove misije.

Krajem januara poslao je u Kairo, preko radija, niz zapaženih izveštaja. Njegovi prvi utisci o četničkoj organizaciji bili su uglavnom povoljni, mada su Mihailovićeve štabni oficiri izgledali "lenji i nesposobni". Mihailović je tvrdio da ima pod svojom komandom 120.000 četnika sposobnih za borbu i koristio se emisijama BBC-a i

mršavim britanskim zalihama da bi suzbio partizanske pristalice i onemogućio njihov otpor protiv Osovine.

Dana 22. januara 1943. Bejli je sumirao prve utiske u vidu predloga za koji je smatrao da može izvući iz ćorsokaka britansku politiku u odnosu na jugoslovenska pitanja, koja se još zasnivala na stvaranju ujedinjenog fronta otpora unutar zemlje.

Bejli se s ovim glavnim problemom suočio od samog početka. Mihailović je bio "rešen da ukloni sve suparnike pre nego što napadne okupatorske snage, i bio je ubeđen da su sve gerilske hrvatske jedinice koje nisu pod njegovom neposrednom komandom stoprocentno komunističke i moraju biti uništene". Bejli i Hadson su se složili u tome da u ovoj situaciji između Mihailovića i Tita ne može doći do pomirenja i da je jedino rešenje u tome da se dve suparničke snage teritorijalno odvoje jedna od druge.

Prema Bejljevim proračunima zasnovanim na nekim podacima iz Mihailovićevih izvora, Tito je imao oko 4000 partizana u zapadnoj Bosni, ostatke snaga od 1942. godine, zajedno sa jednim jezgrom od 10.000 boraca zainteresovanih za borbu protiv Nemaca, ali nacionalista po ubeđenju, koji su se mogli pridobiti za Mihailovića.

Ovaj poslednji bio je ubeđen da su svi Hrvati komunisti. Bejli je, međutim, želeo da dobije dokaze iz Kaira da u Hrvatskoj postoje nekomunističke gerilske jedinice.

Rejon zapadne Bosne, za koji se znalo da je pod Titovom kontrolom, bio je od neposrednog interesa za Mihailovića, kako zbog nacionalnih razloga, tako i zbog njegovog važnog strategijskog položaja duž predgorja južno od reka Kupe i Save.

Bejljev plan, koji je on podneo svojim pretnostavljenima, bio je da se Tito podstakne da prebaci svoje glavne snage zapadno od Zagreba, na brdsko zemljište između Save i Drave i da se razmotri stvaranje dve

nezavisne "republike" - Titove sa bazom u zapadnoj Hrvatskoj, i Mihailovićeve u Srbiji. Nacionalistička organizacija ovoga drugog uključila bi srpske krajeve u Bosni, i bilo bi mu dozvoljeno da prebaci svoje odrede u ovo područje iz Hercegovine i Dinarskih planina.

Bilo bi neophodno evakuisati samo 4000 komunista pod Titom iz onih rejonu Pavelićeve države koje je on sada držao, pošto je Mihailović tvrdio da bi se tamo mogao verovatno osloniti na podršku 10.000 drugih gerilaca.

Takvom nagodbom stvorila bi se ujedinjena nacionalistička organizacija širom srpske teritorije, a istovremeno pojavom partizana u Hrvatskoj Nemci bi se suočili s novim nemirima u tom rejonu.

Takvo razgraničenje sfera uticaja lišilo bi Mihailovića opravdanja što ne vodi borbu protiv Osovine, a u isto vreme priznato Titovo prisustvo u zapadnoj Hrvatskoj stvorilo bi izvor nevolja za Nemce u tim područjima.

Bejli je predlagao da Hadson radi kao predstavnik kod Tita, "koji ga i voli i poštuje". Mihailović se, na taj način, ne bi lično kompromitovao neposrednim pregovorima s komunistima, "a mi bismo zadržali neposrednu kontrolu nad docnijim razvojem događaja u Hrvatskoj".

Bejli je takođe naglasio da je anglo-sovjetsko planiranje bilo u suštini na sličnoj osnovi. Postojala je opasnost da Jugoslavija "postane druga Španija".

Njemu je, u glavnim crtama, bilo poznato da Nemci i Italijani pripremaju veliku ofanzivu da bi uništili "Titovu državu", oslonjenu na Bihać. U atmosferi likovanja kakva je vladala u Mihailovićevom štabu bio je, razumljivo, pod uticajem optimističkih izveštaja što su stizali u Lipovo o opasnosti koja je pretila Titu.

Četrnaestog februara Bejli je izvestio da je Mihailović izjavio da partizani postoje još samo u istočnoj Bosni. "Nedavni sporazumi sklopljeni između četnika i Italijana o prevozu četnika iz Nikšića i iz Kolašina u Bosnu bili su poništeni u posljednjem trenutku, verovatno na zahtev Nemaca. Ovi možda ne žele koncentraciju četničkih snaga u Bosni s obzirom na njihovu očitu nameru da očiste ceo rejon sve do Splita."

Sledeći ove predloge, Bejli je izvestio da je uspeo nagovoriti Mihailovića da primi u Srbiji pomoćne misije britanskih oficira koje bi vršile samostalne diverzantske akcije protiv sporazumno određenih ciljeva.

Ser Džordž Rendel (George Rendel), ambasador pri Kraljevskoj jugoslovenskoj vladi u Londonu, bio je, međutim, protiv predloga da se Tito prebaci u Hrvatsku. Ovo ne samo što bi pojačalo nacionalne suprotnosti između Srba i Hrvata, već bi dovelo do uspostavljanja komunističkog režima u Hrvatskoj, koja bi, zbog geografske blizine sa Mađarskom i Austrijom, mogla postati jezgro jednog komunističkog srednjoevropskog bloka.

Britansko Ministarstvo inostranih poslova, u kojem je održan poseban sastanak 18. februara 1943. strahovalo je da bi Britanci mogli zapasti u nezgodnu situaciju: da se suoče s jednom neprijateljskom partizanskom snagom ako bi došlo do desantnih operacija na dalmatinskoj obali ili Hrvatskom primorju. Sem toga, Bejlijev nacrt imao je i drugih velikih nedostataka. Srpsko-hrvatsko suparništvo bi se pojačalo, a širenje komunizma bilo bi olakšano, što bi dovelo do sukoba između Tita i Mačekove Hrvatske seljačke stranke, namesto onog između Tita i Mihailovića. Prećutno bi došlo do potpunog prekida s kraljem Petrom. Efekat na Grčku i naše druge saveznike bio bi negativan.

Bejlijev plan bio bi zato odmah odbačen da britanska vlada nije tada bila suočena sa alternativama: ruskom saradnjom, koja je trenutno bila

neprikladna; svestranom podrškom partizanima, koja je bila nepoželjna, pošto je napokon Mihailović kontrolisao najveći deo Srbije, što bi izazvalo potpun prekid s kraljem; totalnom podrškom Mihailovića, što je bilo takođe nemoguće, jer bi to dovelo do sukoba s Rusijom i, najzad, do pansrpske Jugoslavije;

ili ići politikom opuštanja pa šta bude, koja bi kombinovala sve bitne oprečnosti u tadašnjoj situaciji.

Ministarstvo inostranih poslova moralo je da vodi obazrivu politiku podrške obema stranama. Složili su se da bi, ukoliko diplomatsko približavanje Rusima pretrpi neuspeh, pogađanje s Titom trebalo otpočeti preko Hadsona.

Ser Orm Sardžent (Orme Sargent), državni podsekretar u Ministarstvu inostranih poslova, koji je dugo bio sklon da prihvati postojanje Titovih snaga, ranije je tražio pomoć za partizane, dok se nastavljalo dotadašnjim podržavanjem Mihailovića.

Ministarstvo rata raspravljalo je više kritički o Bejlijevim predlozima. Smatralo se da on nije bio tačno obavешten o prilikama u "Bihaćkoj republici", o teritoriji koju su držali partizani u Bosni i Hrvatskoj, niti o jačini propartizanskih i antimihailovićevskih osećanja, koja su postojala u najvećem delu zemlje, izuzev među pravoslavnim klerikalcima i krajnjim desničarima.

U toku februara 1943. Bejli je u Crnoj Gori izvršio smotru Đurišićevih jedinica u Kolašinu, gde je sreo četničke predstavnike iz Splita.

Na jednom krštenju u kući mesnog starešine u Lipovu, 28. februara, Mihailović je, u jednom podužem antibritanskom govoru, doviknuo Bejliju da su mu Italijani bili "jedini izvor koristi i pomoći uopšte". Britanska materijalna pomoć koja mu je ukazana tako je mala da se na nju ne treba ni obazirati, dok ga je "nova politika BBC-a o objavljivanju vesti u korist Tita" bacala u neobuzdan bes.

Iza ove eksplozije gneva krili su se strepnja i razočaranje. Njegove baze u Bosni, Hercegovini i Crnoj Gori zauzeli su partizani, a centar njegovog pokreta bio je izložen opasnosti od njihovog prodora u Srbiju. Njegova jedina nada za ponovno zadobijanje inicijative u ovom građanskom sukobu bili su Britanci i njihova pomoć, na prvom mestu u oružju i opremi vazдушnim putem, a na drugom u propagandnoj podršci preko kanala BBC-a. Od oktobra 1942. njemu su stigle samo dve britanske pošiljke avionima, a posle Bejljevog dolaska tri tone zaliha. On je bio svestan velikog angažovanja Britanskog ratnog vazduhoplovstva u vazдушnim napadima na Nemačku i u bici za nadmoćnost u Africi, kao i nedostatka aviona za transport zaliha u Srbiju, i ovo mu je služilo kao glavni izgovor za saradnju sa Italijanima, koji su predstavljali nužan izvor vojne pomoći za borbu protiv komunista.

Čak i skromni i nenajavljeni počeci izveštaja BBC-a o borbi partizana protiv Osovine doveli su u opasnost njegovo svojatanje prava da je on vođa otpora. Važnost koju je pridavao podršci BBC-a izgleda da je pokazivala slabost njegovog unutrašnjeg položaja.

U toku šest nedelja - period u kome se u Londonu raspravljalo o presudnim promenama britanske politike prema Jugoslaviji - Bejli nije bio u stvarnom dodiru s Mihailovićem. Bejli je rešio da se lično povuče u svoju Misiju, ostavljajući svom štabnom oficiru majoru Kenitu Grinlizu (Kenneth Greenlees), koji je bio spušten iz aviona sredinom februara, da održava svakodnevnu uobičajenu vezu s Mihailovićem. Ova demonstracija nezadovoljstva zbog onog incidenta na krštenju trebalo je - tako se Bejli nadao - da navede Mihailovića da zauzme razumniji stav zbog straha da ne izgubi britansku podršku, što bi trebalo da obezbedi aktivniju saradnju u antiosovinskim delatnostima. Na njegovu nesreću, kraj prvog razdoblja, koje bi se moglo donekle nazvati prekidom diplomatskih odnosa, podudara se sa prodorom velikih partizanskih snaga u Hercegovinu i Crnu Goru, preko reke Neretve. Oko nedelju dana Mihailović je bio prezauzet organizovanjem četničkih operacija da bi se zadržalo ovo nastupanje.

On je napustio svoj štab da bi lično rukovodio ovim operacijama i nije se vratio u Lipovo do 15. aprila.

Prema sporazumu što ga je Bejli sklopio s Mihailovićem, devet britanskih misija sa samostalnim radio-vezama s Kairom spuštene su iz aviona u Srbiju počev od aprila 1943. Cilj je bio da se dobije celovitija slika o vojnoj snazi Mihailovićevog pokreta na srpskoj teritoriji kao celini. Izveštaji tih misija bili su skoro bez izuzetka nepovoljni za četnike kao borbene snage. I pošto su one imale neposredne radio-veze s Kairom, bez ikakvog uticaja Mihailovićevog štaba ili Bejljevih i Hadsonovih ocena, ove poruke su upotpunile kritične utiske stvorene i kod SOE i kod britanske Glavne komande Srednjeg istoka o Mihailovićevom pokretu čak i u Srbiji.

Ove britanske pomoćne misije bile su poslate na izabrane strategijske tačke u Srbiji, da prikupljaju podatke o mesnim četničkim organizacijama i njihovoj jačini i da, ako je potrebno, samostalno izvode diverzantske operacije na komunikacijama i na značajnim rudarskim postrojenjima.

Glavna područja koja je kontrolisao Mihailović bila su pošumljeni visovi Šumadije u Staroj Srbiji, gde se njegov štab posle aprila 1943, ponovo našao na Ravnoj gori, kao i planinske baze u Homolju i na Kopaoniku. Situacija u južnoj Srbiji i Makedoniji, u rejonima koje su okupirali Bugari, bila je još neispitana od strane britanskih grupa.

Protiv Bejljevog saveta, jedna misija pod kapetanom Morganom spuštena je "na slepo" 15. aprila 1943. u Poreču, u Makedoniji, gde su je ubrzo pohvatale bugarske jedinice.

Dana 18. aprila major Erik Grinvud (Greenwood) i jedna britanska grupa spuštene su padobranima u Homolje, u severoistočnoj Srbiji, a 21. maja pridružila mu se druga grupa s dva britanska oficira, kapetanom Džesperom Rutemom (Jasper Rootham) i Novozelčaninom poručnikom E. "Mikijem" Hargrivzom (E.

"Micky" Hargreaves). Ova baza izabrana je kao tačka sa koje je trebalo vršiti napade na neprijateljske plovne objekte na Dunavu i izvideti mogućnost za diverzantske akcije u najvećem rudniku bakra u Evropi - Boru.

Grinvud je rukovodio jednom odvažnom samostalnom operacijom posle koje je privremeno bio prekinut rečni saobraćaj (25. oktobra 1943). Borske rudnike su veoma dobro čuvale pretežno belogardejske ruske jedinice pod komandom Nemaca, a lokalni četnici nisu se osećali sposobnim da sarađuju u eventualnom napadu na Borske rudnike.

Dvadesetog aprila dva britanska oficira, kapetan Vejd (Wade) i poručnik Mor (More), spuštteni su sa grupom na Kopaonik, planinsku bazu na granici zapadne Srbije, na posed nepouzdanog četničkog komandanta Keserovića, a 23. maja pridružio im se i major Nil Selbi (Neil Selby).

Razočaranje ove misije, koja se podelila na odvojene grupe, u nadi da će se povezati s lokalnim četničkim jedinicama radi napada na železničku prugu u dolini Morave, slikovito je prikazano Selbijevom sudbinom.

On je krajem avgusta javio Kairu da su Mihailovićeve snage u ovom području više "profašističke nego prosavezničke". Mihailović je obećao Keseroviću komandu nad Srbijom posle oslobođenja.

Dvadeset trećeg avgusta Selbi je poslao sledeću poruku: "Spreman sam da idem dublje u teritoriju okupiranu od neprijatelja sa radio-stanicom i jednim čovekom, ako vi tako odredite, i da učinim više za nedelju dana nego što sam učinio mesecima na Kopaoniku." Ne sačekavši odgovor, krenuo je istog dana da se pridruži najbližoj glavnoj partizanskoj grupi na planini Jastrebac.

U selu Kulina uhvatile su ga srpske kolaboracionističke jedinice i predale Nemcima. Jedna istraga posle rata otkrila je da je Selbi bio

zatvoren u Beogradu i da je, posle svakodnevnog ispitivanja u Gestapou, planirao bekstvo. Pri tome je ubio dva SS-stražara i bio sam pogođen u dvorištu zatvora.

Devetnaestog aprila jedna dalja britanska misija pod komandom kapetana Džona Semera (John Sehmer) spuštena je padobranima blizu Prištine, na Kosovu polju, sa glavnim zadatkom da organizuje sabotažu u Alatininskim rudnicima broma, koji se nalaze ispod severoistočnih padina Šar-planine, pedesetak kilometara dalje. Njemu se 20. maja pridružila druga britanska grupa pod kapetanom Houksvortom (Hawksworth). Kratko vreme posle toga glavnu grupu misije sačekale su u zasedi bugarske snage, posle čega je pet britanskih članova misije bilo odmah streljano.

Semer nije bio prisutan. On je docnije, u avgustu 1944, rukovodio jednom britanskom misijom za vezu sa slovačkim ustankom. Njega su, zajedno sa slovačkim vođama, uhvatili Nemci i pogubili u koncentracionom logoru Mauthauzenu (Mauthausen).

Iskustvo ovih misija - katkad tragično - svedočilo je da nije bilo moguće navesti lokalne četničke komandante u Srbiji da preduzmu napade na neprijateljske baze, rudnike ili komunikacije, niti da dejstvuju na teritoriji koju su kontrolisali Bugari u južnoj Srbiji i Makedoniji, gde nije bilo rejonu pod sigurnom četničkom kontrolom, izuzev onih pod "zvaničnom" kontrolom Koste Pećanca, koji je radio po nemačkim direktivama. (Pećanca su docnije uhvatili i streljali Mihailovićeви četnici).

Ove izveštaje iz britanskih izvora u Srbiji proučavala je sada britanska Glavna komanda u Kairu, a ne samo odeljenje za Specijalne operacije, nego i operativni i obaveštajni organi te Komande, u vezi s podacima koji su se odnosili na pokrete neprijateljskih jedinica, kao što je ustanovljeno ispitivanjem italijanskog i nemačkog borbenog rasporeda na jugoslovenskoj teritoriji. Slika dobijena na osnovu ovih poslednjih uhvaćenih poruka - jedini izvor

kojim su u to vreme raspolagali Britanci za rejdone van Srbije - otkrivala je opštu koncentraciju osovinskih jedinica u Hrvatskoj, Bosni, Crnoj Gori i Dalmaciji. Na glavnim železničkim linijama i ekonomskim centrima u Srbiji, kao i u rejdovima za koje se tvrdilo da su pod neposrednom i "ilegalnom" kontrolom Mihailovića, nije bilo gotovo nikakve neprijateljske aktivnosti. Na inicijativu Kaira, i sa strogo vojnog aspekta, izvršen je zbog toga pritisak u Londonu da se dobije podrška za slanje probnih vojnih grupa u rejdove izvan Srbije, bez veze sa zvaničnom Bejljevom misijom kod Mihailovića.

Ovi planovi usledili su sticajem okolnosti posle Mihailovićevog antibritanskog istupa prema Bejlju 28. februara.

Predlozi iz Kaira primljeni su u Londonu s različitim raspoloženjima. Do istinske i iskrene podele mišljenja došlo je ne samo u SOE već i u Ministarstvu inostranih poslova i Ministarstvu za snabdevanje.

Politika britanske vlade bila je još usmerena - ako je moguće uz rusku diplomatsku pomoć - na izmirenje dveju suparničkih gerilskih strana u zemlji. Svako odstupanje od ove spasonosne formule neizbežno bi moralo poremetiti ravnotežu snaga u posleratnoj Jugoslaviji. S druge strane, vojne potrebe saveznika bile su hitne, i od njihovog zadovoljenja u mnogome je zavisio ishod rata. One su bile sve više u protivrečnosti sa zvaničnom politikom isključive podrške Mihailoviću. Bejljev predlog o "sferama uticaja" i o podršci obeju strana u odvojenim rejdovima, kao i pokušaj da se postigne sporazum, - u ovoj etapi, ne o zajedničkoj akciji već barem o razgraničenju rejdova operacija, - bili su od samog početka osuđeni na neuspeh. Svaka sugestija da se sklopi lokalni sporazum o nenapadanju između Tita i Mihailovića bila je iste sudbine. Posle dve godine izolacije i neizvesnosti u pogledu konačnih savezničkih namera, Mihailović je bio protiv svakog kompromisa i postepeno - čak i preko volje - došao do ograničene saradnje sa Osovinom.

Bejli je tužno izrazio klaustrofobična razočaranja koja su vladala u Mihailovićevoj štabi:

Činjenica da je on (Mihailović) voljan da sebe lično kompromituje da bi naneo poraz partizanima jasno svedoči o njegovom strahu od njih i mržnji prema njima. On veruje da će opšta radost i olakšanje na kraju rata sakriti i oprostiti njegova rđava dela.

Uprkos strašnom pritisku Nemaca i Italijana, narodnooslobodilački pokret postojao je sada u nekoliko ključnih rejona Srbije. Sećanja na četnički "udarac nožem u leđa" u Srbiji u novembru 1941., kao i sve češće akcije četničkih odreda u Bosni, Hrvatskoj i Dalmaciji, naoružanih od Italijana, a u nekim slučajevima i od Nemaca, da bi se borili protiv partizana, činili su da su i ovi poslednji smatrali svaki sporazum nemogućnim. Obe strane bile su rešene na tragično uzajamno uništavanje. Bejlijevi predlozi - ma kako bi bili dobri u 1941. godini - nisu mogli imati nikakav uticaj na situaciju u 1943. godini.

Ali njegova sugestija stvorila je neposrednu mogućnost da se pokuša uspostavljanje dodira s partizanima u Hrvatskoj, a to je, kombinovano s Hadsonovim izveštajima, ubedilo britansku Komandu u Kairu da treba otpočeti planiranje u tom smeru.

Trećeg marta u Londonu je doneta jedna krupna odluka, prema kojoj je od tada pa nadalje, u toku sledećih meseci, imala da se upravlja britanska politika: Mihailović se mora podržati; britanski oficiri treba da budu ubačeni u druge grupe otpora i, ako obaveštenja od tih oficira zadovolje, sva mogućna pomoć mora se slati takvim grupama. Ovo je bila direktiva koja je davala ovlašćenja Kairu da uspostavi dodir s "hrvatskim gerilcima".

SOE je iz Kaira krajem januara već javila Beiliju, bez savetovanja s Londonom, da je Glavna komanda Srednjeg istoka sklona da se podrže "hrvatski gerilci", da se ovi ne bi automatski okrenuli Rusima.

Namera Kaira bila je, takođe, da podrži partizane u Hrvatskoj kao sredstvo pritiska na Mihailovića.

Britanska Glavna komanda Srednjeg istoka bila je već nekoliko meseci ubeđena (verovatno na osnovu uhvaćenih vojnih poruka Osovine) da partizanske jedinice, o kojima je 18. maja izvešteno da se kreću južno od Mihailovićevih jedinica, u Sandžaku, prema granici Crne Gore i Albanije, predstavljaju najveću antiosovinsku snagu barem u rejonu između linije reke Neretve i albanske granice.

Sada je bilo jasno da se vojna organizacija partizanskog pokreta mora smatrati teritorijalno celovitom, pa je u Kairu doneta odluka da se uspostavi dodir s centralnom komandom partizanskog pokreta i da joj se predloži vojno sadejstvo. U isto vreme učinjen je pokušaj da se izbegnu odlaganja do kojih bi moglo doći, zbog neizbežnih političkih komplikacija i daljih dugih rasprava u Londonu u pogledu ovog vida naših odnosa s Jugoslavijom.

Poslednji obaveštajni podaci, međutim, govorili su da se Mihailović povlači u Srbiji, i nije bilo verovatno da bi se njegova buduća snaga i značaj, ma koliki bili, mogli proširiti van istorijskih granica Stare Srbije.

Dana 25. maja Kairo je obavestio London da vrhovni komandant Sredozemlja ima utisak da reka Ibar u zapadnoj Srbiji predstavlja stvarnu liniju razdvajanja između četnika koji se povlače i partizana koji nastupaju.

"Partizanski pokret mora se posmatrati kao celina. Samo jedna do dve hiljade četnika kretala se s Mihailovićem ka centralnoj i istočnoj Srbiji."

SOE u Kairu imala je punu podršku Komiteta za odbranu Srednjeg istoka u svom tumačenju ovih događaja.

Dvanaestog maja britanska vlada je uputila ultimatum Mihailoviću, koji je s obzirom na njegovu oštrinu značio promenu stava prema četničkom pokretu. Britanci će biti prisiljeni da mu obustave dalju podršku ukoliko ne bude prihvatio sledeće uslove: njegov isključivi cilj mora biti otpor prema Osovini; mora prihvatati strategijske direktive vrhovnog komandanta Srednjeg istoka i tesno saradivati s našim oficirima za vezu; svaka saradnja sa Italijanima i Nedićem ima da prestane, "izuzev po izričitom odobrenju britanske i jugoslovenske vlade"; i, konačno, mora svakako nastojati da saraduje sa svim drugim gerilcima i da se uzdržava od napada na partizane. "Teškoća iznenadnog prekida borbe protiv partizana, koji se razlikuju od hrvatskih i slovenačkih gerilaca, uzeta je u obzir."

Ova direktiva od britanske vlade za Mihailovića sastavljena je u Londonu 12. maja, i namena joj je bila da se Mihailoviću nametnu uslovi za dalje pružanje pomoći.

Dokument je istog dana poslat Kairu ali nije sproveden Bejliju da ga preda Mihailoviću sve do 28. maja.

Sledećeg dana, 29. maja, britanska Glavna komanda u Kairu, po ovlašćenju Vrhovnog komandanta Sredozemlja, bez savetovanja sa Londonom, donela je trenutnu i dvostruku odluku. (Ova odluka, naravno, bila je u saglasnosti s direktivom Ministarstva inostranih poslova poslatom Kairu početkom marta.)

Prva je bila da se da uputstvo pukovniku Bejliju da prenese Mihailoviću suštinu sledećeg telegrama:

Rat na Sredozemlju došao je u fazu kada se saveznička ofanziva može smatrati neminovnom. Apsolutno je potrebno da general Mihailović sada počne da izvršava obaveze koje je ranije prihvatio i da u ovom trenutku saraduje u potpunosti... Mihailović ne predstavlja borbenu snagu od nekog značaja zapadno od Kopaonika. Njegove jedinice u Crnoj Gori, Hercegovini i Bosni već su uništene ili tesno saraduju sa

Osovinom. Isto tako je teško reći da njegove jedinice postoje u Hrvatskoj, Sloveniji i Slavoniji... Partizani predstavljaju dobru i efikasnu borbenu snagu u svim krajevima, gde jedino kvislinzi predstavljaju generala Mihailovića.

Zato je odlučeno: obavestićete Mihailovića da britanska Glavna komanda Srednjeg istoka zahteva da on, kao saveznik, prekine svaku saradnju sa Osovinom i da krene na istok, u Srbiju. Tamo treba da uspostavi punu vlast i lični uticaj da bi nastavio s napadima na neprijateljske komunikacije.

Obavestićete Mihailovića da odmah ide na Kopaonik sa svim svojim odanim oficirima i ljudima; ako je potrebno, neka se probija silom, oružanim snagama.

Britanska Glavna komanda smatraće ubuduće oblast pod njegovom komandom i uticajem ograničenu na zapadu borbenim elementima koji već postoje na desnoj obali reke Ibar i prema jugu do Skoplja. Na ovu teritoriju britanska Glavna komanda poslaće veliku pomoć vazдушnim putem.

Molimo da sve ovo objasnite Mihailoviću, da mu prenesete ove odluke na što je moguće više kategoričan način i da nastojite da dobijete njegov brzi i nedvosmislen pristanak za njihovo ostvarenje. Vi i cela Britanska misija pratićete Mihailovića na Kopaonik i nastojati da njegova saradnja bude iskrena i uspešna... Tražimo od Londona da se sporazume sa kraljem Petrom i Jovanovićem da pošalju uputstva Mihailoviću, obaveštavajući ga da je najtešnja koordinacija akcije sa savezničkim silama neophodna s obzirom na buduće operacije u južnoj Evropi.

Druga odluka se odnosila na neposredne pripreme za slanje jedne zvanične misije za vezu u štab partizanskog rukovodstva, čije je boravište bilo prvi put utvrđeno.

Takav empirički korak trebalo je preduzeti na strogo vojnim osnovama, i on bi, ako bude uspešan, neizbežno doveo do velikih promena u posledicama davanja britanske pomoći dvama suparničkim i neprijateljskim pokretima otpora u Jugoslaviji, s dugotrajnim zapletima, koje bi budućnost razmrsila.

U međuvremenu, fragmentarni izveštaji o slomu četnika - duboko kompromitovanih savezništvo sa Osovinom u nedavnim neprijateljskim operacijama pod šifrovanim nazivom "Vajs" protiv Tita u Hrvatskoj i Bosni - počeli su da stižu do Bejlja, a od njega u Kairo i London. Pošto Mihailović i njegovi štabni oficiri u Lipovu nisu, iz zle volje, hteli da prenesu pojedine vesti, značaj ovih nije bio potpuno jasan britanskim štabovima za planiranje u Kairu niti u Londonu.

U jednoj poruci od 14. marta Bejli je upozoravao Kairo ovim rečima: "Borba na Neretvi se nastavlja, ali u ovom trenutku odsečen sam od normalnih izvora, ali ću nastojati da dobijem Mihailovićevu verziju u najskorije vreme. Italijanski materijal konačno se upotrebljavao protiv partizana."

Bejljeva neizbežna zavisnost od Mihailovića i njegovog štaba zamračivala je celu sliku predstavljenu Britancima o kritičnim događajima nastalim usled osovinske ofanzive velikih razmera što se razvijala od granica Hrvatske i Bosne do linije reke Neretve, koja je kontrolisala prilaze glavnim četničkim bazama u Hercegovini i Crnoj Gori.

Potpuna mobilizacija Mihailovićevih glavnih snaga, uz neposrednu i aktivnu italijansku pomoć da bi se zaustavilo prodiranje Titove operativne grupe divizija u ova područja, smišljeno je i lukavo skrivana od Britanske misije.

Bejli je bio prinuđen da sastavlja deliće obaveštenja i izveštava što je najbolje mogao o razvoju borbe velikih razmera na zapadu. Veličina krize samo se naslućivala.

Ukoliko se ne bi partizanski prodor u Hercegovinu i Crnu Goru, dakle područja koja su obrazovala tadašnju bazu Mihailovićeovog pokreta mogao zadržati kombinovanim osovinsko-četničkim operacijama, ishod građanskog rata u Jugoslaviji bio bi rešen raspadom glavne četničke organizacije. Ako bi se ostvarila pretnja povratka Titovih snaga u Srbiju, propast bi bila potpuna.

Tito bi kontrolisao strateški najvažnije zaleđe jadranske obale od Neretve do granice Sandžaka, predviđjući britanski pomorski desant-pretpostavku koja je ometala svačije planove: Nemaca, Italijana, Tita i Mihailovića.

Petnaestog marta ovaj poslednji vodio je dvočasovni razgovor s Bejljem. On je već bio odlučio da preuzme neposrednu komandu nad četničkim snagama koje su sesuprotstavljale prodiranju partizanskih kolona u istočnu Hercegovinu i Crnu Goru, ali je izdao naređenje svom štabu da ovaj pokret drže u tajnosti od Bejlja.

U sumrak 17. marta Mihailović je napustio Lipovo sa svojom pratnjom i radio-stanicom da bi uspostavio komandu u Kalinoviku.

Njegov glavni štab, na čelu sa Hadsonovim ranijim saputnikom Lalatovićem, obavestio je Bejlja, dva dana ranije, da su partizanske snage potpuno slomljene, pretrpevši gubitke od četiri hiljade ljudi. Ali šest dana docnije, 21. marta, Bejli je potvrdio Kairu da se razvoj borbe u Bosni i Hercegovini razvija na štetu četnika i da Mihailović može pobeći i napustiti Britansku misiju, kao što se to dogodilo Hadsonu prethodne godine. Bejli je dodao da, u tadašnjoj situaciji, nema de facto nikakve razlike između Mihailovića "u ovim krajevima" i Nedića u Srbiji.

"Obojica vrše policijsku ulogu u zemlji za Osovinu i čuvaju srpsku krv."

Dana 26. marta Mihailovićeov štab u Lipovu priznao je da su partizani prodrli preko Neretve, kroz četnička odbrambena postrojenja, ali pravi obim krize četnika još nije bio otkriven Bejliju, pa prema tome ni Kairu ni Londonu.

Dok se Mihailovićeova organizacija brzo raspadala u Crnoj Gori i Sandžaku usled partizanskog udara, britanska politika prema njemu bila je pod kritičkim preispitivanjem.

Dvadeset trećeg marta Ser Aleksander Kadogan (Alexander Cadogan), državni podsekretar u Ministarstvu inostranih poslova, obavestio je premijera o rezultatima Bejlijeve misije u pogledu daljih dokaza o Mihailovićeovoj kolaboraciji, zbog koje ga je - počelo se uviđati u Londonu- Tito izazvao na bespoštedni obračun na bojištu.

U Londonu je doneta i formalna odluka da se preko SOE uspostavi eksperimentalni kontakt sa partizanima u Hrvatskoj i Sloveniji.

Premijer se složio da je držanje Mihailovića "nepodnošljivo", ali takav je bio njegov položaj, i malo se učinilo za njega.

Šestog aprila Bejli izveštava da je Mihailović otišao u Foču, i da četnici otvoreno saraduju sa Italijanima u tom rejonu. On je uskratio svaki pristup britanskoj misiji.

Krugove Kraljevske jugoslovenske vlade u Londonu obuzela je panika. Čerčil je 29. marta poslao ličnu notu profesoru Jovanoviću, predsedniku Jugoslovenske vlade, izražavajući zabrinutost zbog unutrašnje nesloge u Jugoslaviji, zbog dokaza o četničko-italijanskoj saradnji, tražeći od njega da izvesti generala Mihailovića o britanskom gledištu. Predsednik vlade Jovanović javio je 7. aprila Mihailoviću: "Apsolutno je neophodno da se što je moguće pre sastanete s

Bejljem u Foči ili nege drugde, pošto Bejli mora da raspravi sa vama o najhitnijim i najvažnijim porukama jugoslovenske vlade".

Devetog aprila Jovanović je poslao poruku u tome smislu Mihailovićevom štabu. Mihailović je bio u Foči, i njegov štab je razmatrao poruku ne sačekavši da se on vrati.

Ona je glasila:

Britansko Ministarstvo inostranih dela dobilo je tekst govora koji ste vi održali 28. februara na jednom lokalnom skupu. U tom govoru koji je sav ispunjen optužbama protivu britanske vlade ima jedno mesto koje je privuklo njenu naročitu pažnju. To je ono mesto gde kažete da su Talijani vaš jedini pravi izvor pomoći i potpore. Britanska vlada je uzela ozbiljno ovu tvrdnju i učinila mi je tim povodom oštre pretstavke.

Jovanovićeva poruka morala je biti preneti preko Mihailovićevih unutrašnjih veza u Foču, pošto je Mihailović 10. aprila odgovorio Londonu:

Ne znam o čemu je pukovnik Bejli izvestio svoju vladu u Londonu. Ali u toku tog govora rekao sam mu mnogo žalosnih istina. Objasnio sam mu da oružjem koje sam do sada dobio vazdušnim putem ne bih mogao opremiti ni 200 ljudi i da mi nije poslat nikakav eksploziv. Međutim, od nas je traženo da rušimo javne objekte, što, ma koliko bile voljne, jedinice Jugoslovenske vojske nisu mogle izvršiti.

Poričem tvrdnju da imam ikakve veze sa Italijanima. Neke od naših jedinica jednostavno su uspele da nadmudre Italijane i da na taj način izvuku od njih veću količinu oružja. Rekao sam u svom govoru pukovniku Bejlju da bi učinio dobro ako bi u svom izveštaju Londonu naglasio da mi upotrebljavamo ovo oružje protiv Italijana.

Molio bih da se preduzmu koraci da moje reči ne budu pogrešno tumačene, pošto znam šta govorim. Ne dozvoljavam ni najmanju sumnju da sam u bilo kakvom dodiru s neprijateljem. Najbolji dokaz za to jeste što me oni neprekidno progone. Postigli bi velik uspeh kad bi mogli da me uhvate.

Dvanaestog aprila Jovanović je poslao drugu poruku:

Britanska vlada dalje zamera zbog pasusa u vašem govoru gde kažete da smatrate komuniste, ustaše, Muslimane i Hrvate vašim glavnim neprijateljima, i da ćete upotrebiti svoje snage da se prvo obračunate s njima, pre nego što preduzmete nešto protiv Italijana i Nemaca ...

Pošto ste član jugoslovenske vlade, britanska vlada traži da vam se savetuje da promenite svoj stav i prema Italijanima i prema Jugoslovenima, inače će se britanska vlada smatrati obaveznom da revidira svoju politiku davanja isključive podrške vašem pokretu u Jugoslaviji.

Čak ako ta pomoć izgleda nedovoljna, britanska vlada ima dobru volju da vam pomogne. Razlozi zbog čega vašim traženjima nije udovoljeno jesu ovi: veliko odstojanje između vas i britanskih baza, nedostatak transportnih sredstava i potreba da se njihova snaga koncentriše na Srednjem istoku. Britanska vlada uverava da će vojna situacija na Srednjem istoku za kratko vreme dozvoliti slanje obimne pomoći, ali samo pod uslovom da vaš stav prema vašim unutrašnjim neprijateljima bude u skladu sa gledištem britanske vlade i da ubuduće lojalno saradujete s njima (unutrašnjim neprijateljima) i u najboljem sporazumevanju.

Primivši ovu notu, obavestio sam Britansku vladu o vašim poslednjim izveštajima, u kojima poričete bilo kakvu saradnju sa Italijanima i okrivljujete komuniste da napadaju na srpsko stanovništvo. Što se tiče ustaša, naglasio sam da oni predstavljaju deo oružanih snaga neprijatelja i da je, prema tome, sukob s njima neizbežan.

Uprkos svim ovim izvinjenjima, moram reći da vaš govor od 28. februara ne odražava gledište ni britanske ni jugoslovenske vlade.

Nemci i Italijani, koji su rasparčali Jugoslaviju i oteli njenom narodu njegovu slobodu, moraju se smatrati našim glavnim neprijateljima, protiv kojih, ostavljajući na stranu pitanje unutrašnje borbe, kombinovane vojne snage Jugoslavije moraju biti ujedinjene.

Što se tiče isporuke oružja od strane Italijana, koja vama može izgledati korisnom u saglasnosti sa lojalnim stavom, ovo bi bilo skupo plaćeno ako dovede u pitanje mnogo važniju i dragoceniju pomoć od Velike Britanije.

Kao predsednik jugoslovenske vlade, preklinjem vas da pri radu sa britanskim oficirima na licu mesta zauzmete stav koji neće davati povoda za kritiku od strane Britanaca ili jugoslovenske vlade.

Četrnaestog aprila Mihailović je javio:

U svom govoru od 28. februara opisao sam Italijane kao izvor snabdevanja za naše buduće naoružanje. Ovim se nameravalo staviti do znanja da bismo mi, u datom trenutku, opštim napadom na Italijane prikupili njihovo oružje. Taj deo moga govora pogrešno je protumačen. Osim toga, primio sam k srcu upozorenja (jugoslovenskog) predsednika vlade, i radiću, kako najbolje znam i umem, u pravcu koji želi vlada.

Razmena poruka mora da je doprinela naglom odlasku Mihailovića iz Foče i obnavljanju veza sa Britanskom misijom u njegovoj komandi.

Obim četničke katastrofe na Neretvi, prisustvo jakih partizanskih snaga na Drini i širenje njihovih isturenih kolona preko Crne Gore i prema Sandžaku nisu se više mogli sakriti od Britanaca.

Bejli je javio da se Mihailović vratio u Lipovo 13. aprila i da je "neprekidno zaposlen". Prednje partizanske jedinice stigle su u Savnik, tridesetak kilometara dalje, što je objašnjavalo ovaj pokret. Mihailović je uveče 19. aprila, pod partizanskim pritiskom, evakuisao Lipovo i naredio opštu mobilizaciju svojih snaga u Srbiji protiv opasnosti od partizanskog prodiranja na istok.

Malo je vremena ostalo za raspravu između ova dva čoveka, ali jedna Bejljeva poruka otkrivala je bojazan koja je obuzela Mihailovića od Titovih namera: "U ovdašnjim bolje obaveštenim krugovima vlada mišljenje da će partizansko rukovodstvo nastojati da prokrči sebi put u Makedoniju ili Grčku da bi se spojilo s tamošnjim komunistima, a odatle da uspostavi dodir s drugovima u Albaniji. Ovo ja smatram mogućnim." (Bejli je takođe izvestio o jednom očajničkom Mihailovićevom planu da uspostavi politički dodir "s Hrvatima".)

Britanska misija podelila se na dve grupe: jedna, pod Bejljem, bila je zajedno s Mihailovićevim štabom, a druga se kretala po svom vlastitom nahođenju.

Dva dana posle Mihailovićevog bekstva iz Lipova, njegovog sedišta blizu Kolašina u Crnoj Gori, prve SOE spuštene su "na slepo" sa zadatkom da pronađu mesta gde su se nalazile "gerilske" snage u Hrvatskoj.

Bejljevi i Hadsonovi izveštaji iz Mihailovićevog štaba u Srbiji u januaru i februaru 1943. pružili su britanskim vojnim organima na Srednjem istoku, britanskoj vladi i načelnicima generalštaba u Londonu prvi put jednu sređenu, iako fragmentarnu, sliku o stanju na licu mesta u onim oblastima Srbije, Sandžaka i Crne Gore koje su ovi britanski oficiri bili u mogućnosti da obiđu.

Kada je Bejli, kao komandant Britanske misije, došao kod Mihailovića, sa poboljšanim radio-vezama, Hadson je, u jednom nizu

od 240 telegrama, počeo da šalje svoje analize četničkog pokreta od njegovog dolaska, početkom oktobra 1941, na Ravnu goru.

SOE u Kairu i britanske vlasti u Londonu mogle su sada da stvore zakasnelu, ali neposrednu i živu, predstavu o kritičnim mesecima Hadsonove misije.

Ovaj niz telegrama, počev od februara 1943, od velike je istorijske važnosti, i služio je, velikim delom, kao pomoćno sredstvo za preispitivanje britanske politike prema situaciji u Jugoslaviji. Telegrami su predstavljali protivtežu prethodnoj bujici Mihailovićevih poruka, koje su dotad davale isključivu sliku razvoja otpora u Jugoslaviji, i oni su, tačku po tačku, rušili četnički "mit", ne zamenivši ga nekom partizanskom legendom. Hadson je bio svedok događaja pri kraju 1941. godine i kod Tita i kod Mihailovića. On je stigao na Ravnu goru krajem oktobra, da bi naišao na jednu atmosferu bremenitu građanskim ratom između partizana i četnika, a ne na idilični opšti front otpora, o kome su sanjali u Londonu i Kairu. Hadson nije, iz "tehničkih" razloga, bio u stanju da prenese preko radija sliku zamršenih događaja u to vreme.

Mihailović je već saznao, preko telegrama iz Londona, da će dobiti britansku podršku. "On je osećao da niko van zemlje ne zna za partizane, i da je on sam odgovoran za ustanak." Kao što je Hadson istakao: "Komunisti su ujedinili Srbe, ne Mihailović. Njegov posao je da se jedinstvo protiv komunista pretvori u jedinstvo protiv Osovine. Mihailović i društvo nisu učinili baš ništa u tom smislu na teritoriji koju su okupirali Italijani. Oni su samo pojačali snagu protiv komunista."

Partizanski rukovodioci su, prema Hadsonu, želeli da izbegnu neprijateljstva s Mihailovićem, koji je, zajedno sa Nedićem, bio nesposoban da suzbije komunistički uticaj na omladinu i seljaštvo. "U gradovima koje su držali zajednički, naime, u Ččku i Požegi, partizani su isooljili oduševljenje i inicijativu, što je četnike potisnulo u senku."

"Kada su partizani, imajući to veliko preimućstvo da poseduju užičku fabriku pušaka koju su Nemci napustili netaknutu, nameravali da oteraju Mihailovića sa Ravne gore, ovaj je, uprkos neposrednoj Nedićevoj pomoći, bio prisiljen da traži primirje (20. novembra 1941)."

Hadson je, i pored suprotstavljanja Mihailovića, prisustvovao jednom od ovih razgovora o sklapanju primirja na kome su partizani tražili zajedničku komandu.

Mihailović je prvi napao partizane, a britanska obećanja da će mu dati podršku neposredno su doprinela pogoršanju četničko-partizanskih odnosa.

Kada se Hadson, posle napuštanja Titovih snaga, prateći njihovo povlačenje iz Srbije, vratio na Ravnu goru, nije tamo našao Mihailovićeve ljude, izuzev njega lično i nekoliko oficira.

Četnički pokret nije bio kadar da zaštiti budućnost Srba i uništi glavne takmace - Hrvate. "Zagreb mora biti razoren, a on (Mihailović) voleo bi da obesi Mačeka" (iz govora održanog jednoj srpskoj omladinskoj delegaciji).

Partizansko rešenje sastojalo se u "internacionalizaciji" (sic) Jugoslavije. Hadson je imao "visoko mišljenje o Titu, Arsi Jovanoviću i Đilasu. Oni su praktični borci za širenje socijalne revolucije koju bi oni predvodili. Bio sam s Mošom Pijade nekoliko minuta". Među ljudstvom nalazili su se mladi entuzijasti i seljaci. Oni su potpuno ignorisali versku i nacionalnu pozadinu. Većina omladine Srbije bila je s partizanima.

Do početka 1942. godine "ravnogorski pokret istopio se u redovima Nedićeve milicije i konačno se ponovo pojavio, umanjen, u Crnoj Gori. Da nije bilo nemačke kaznene ekspedicije, komunisti bi možda uklonili i Nedića i Mihailovića".

Van Srbije Hadson je zapazio izvesne realističke tačke. U Crnoj Gori partizani su doveli u pitanje politiku pomirenja čak u jesen 1941. Komunističke okrutnosti tamo bile su preterane. Likvidirano je 216 četnika, dok ih je 40 poginulo od italijanskog bombardovanja.

"Mihailović još saraduje s Osovinom u Crnoj Gori i Sandžaku i miruje u Srbiji."

U Dalmaciji su Trifunovićeви četnici bili legalizovani i, podsticani od Italijana, sanjali o nekoj "Srbo-Sloveniji i Dalmaciji". Četnička Dinarska divizija, koja je dejstvovala na hrvatskoj teritoriji, ubila je 700, a ranila 1000 partizana.

U Bosni su partizani imali prostranu slobodnu teritoriju, koju Mihailović nije smeo da napadne.

Četničko-partizanski sukob je "prvenstveno rezultat borbe dve odvojene grupe za pridobijanje seljaštva. U celini, seljaci se ,okreću prema vetru'. Uticaj ambicioznih vođa na obema stranama dovodi do manjeg građanskog rata na svakoj novoj teritoriji. Komunisti žele da likvidiraju Mihailovića pridobijanjem njegovih sledbenika pomoću saradnje. Nekoliko četničkih jedinica tražilo je da bude oslobođeno zadatka borbe protiv partizana".

U trenutku kada je Mihailović u velikom stepenu igrao ulogu kvislinga bio je nagrađen najjačom britanskom propagandom.

Izuzev ono nešto organizovanja u Srbiji, on je učinio malo šta drugo sem što je, na nastojanje BBC-a, postao šef Nedićeve i Trifunovićeve organizacije... Mihailoviću bi trebalo konačno reći da Britanci pretpostavljaju komuniste kvislinzima.

Mi moramo povući crtu preko podsticanja BBC-a na saradnju sa Osovinom. Diverzantska dejstva i pretnje Osovini ostaće na njihovom sadašnjem minimumu sve dok (četničke vođe u Crnoj Gori,

Hercegovini i Dalmaciji) viču "Viva il Duce" uz Mihailovićev blagoslov i dok se on zadovoljava time da nam govori kako mu je odano devet desetina Nedićevih i Pećančevih ljudi... Njegova privrženost politici stare beogradske klike, opterećena težnjom da u pogodnoj prilici likvidira hrvatsko pitanje, zbog njihovih zločina i proosovinskog držanja, biće iskorišćena u punoj meri od strane partizanskih rukovodilaca među Hrvatima i Muslimanima.

Reakcije u Londonu i Kairu na Hadsonove poruke bile su različite. SOE u Kairu vršila je pritisak da se podržavaju "druge grupe otpora" u Sloveniji i Hrvatskoj. SOE u Londonu prihvatila je gledište da se Britanci moraju uzdržavati od podržavanja isključivo Mihailovića, "izuzev u srpskim područjima", bila je za uspostavljanje kontakata u drugim oblastima. Ministarstvo inostranih poslova pokazalo je bolji smisao za istoriju i geografiju. Mihailović je smatrao da se u Srbiju uključuje i Bosna, i ako bi se ovo dopustilo sa britanske strane, bilo bi to izdajstvo hrvatskih interesa. Izabrati Mihailovića da rukovodi Jugoslavijom značilo bi učiniti loš izbor. Međutim, on je, u isto vreme, predstavljao Jedini sigurni elemenat u zemlji". Nikakva neposredna akcija ili promena u politici nije se preporučivala.

Bejljevi izveštaji davali su objektivnu sliku strukture Mihailovićeve organizacije, naročito u zapadnoj Srbiji, i analizu njegovog stava prema Britancima u pogledu sprovođenja bilo kakvog zajedničkog plana za pružanje neposrednog otpora neprijatelju na onim teritorijama koje su bile pod njegovom kontrolom.

Proučavanje ovih novih podataka od strane Britanske misije u Srbiji, ma koliko da su neki od zaključaka koje su stvorila ova dvojica oficira mogli u Kairu i Londonu izgledati protivrečni, omogućavalo je Britancima da dobiju verniju sliku o događajima za poslednje dve godine u izvesnim područjima Jugoslavije i o sadašnjim ciljevima, namerama i prirodi četničkog pokreta. Britanske vlasti nisu imale nikakvih pouzdanih obaveštajnih podataka o postojanju drugih grupa otpora. Osim retkih telegrama od Hadsona iz Crne Gore, odmah posle

njegovog iskrcavanja u septembru 1941, Mihailovićevih radio-poruka i kurirskih izveštaja "popunjanih" i sastavljenih pod njegovim uticajem, u Kairo ili London nisu stizali nikakvi značajniji dokazi o aktivnosti ili jačini nekih takvih pokreta. Jedina britanska misija koja je mogla da izvesti nešto u tome smislu, ona Atertonova u februaru 1942, nestala je bez traga.

Bejljevi i Hadsonovi izveštaji mogli bi se ukratko svesti na sledeće. Vojna struktura četničkog pokreta u zapadnoj, centralnoj i istočnoj Srbiji postojala je u tradicionalnom četničkom teritorijalnom obliku, sa uobičajenom vojnom komandom i nizom područnih komandi na kadrovskoj osnovi. Mihailovićev stav prema nekoj neposrednoj akciji, bilo u smislu sabotaže na komunikacijama i u rudarskim rejonima od bitnog značaja za nemački ratni napor ili napada na nemačke okupatorske snage, bio je ne samo pasivan već i neprijateljski. Mnogi od njegovih oficira bili su, po njegovim uputstvima, prikriiveni kao članovi raznih poluvojničkih organizacija vlade generala Nedića u Beogradu, koju su kontrolisali Nemci.

Masa mesnog srpskog seljačkog stanovništva nalazila se u svojim selima, zauzeta obrađivanjem polja i gajenjem svinja i stoke. Ali su, prema uveravanjima Mihailovića, bili sastavljeni impozantni mobilizacijski spiskovi, i većina seljaka u odgovarajućim rejonima mogla se pozvati po kratkom saopštenju. Tajni spiskovi bili su već pripremljeni, i "Kraljevska jugoslovenska vojska u otadžbini" trebalo bi da postane stvarna snaga na raspolaganju saveznika u slučaju nekog većeg iskrcavanja na Balkanu.

Divljačke mere odmazde Nemaca prilikom ugušivanja ustanka u Srbiji u jesen i zimu 1941, sećanja na slične austrijske i bugarske kaznene ekspedicije u Srbiji i Makedoniji za vreme prvog svetskog rata, kao i oskudne britanske avionske pošiljke upućivane Mihailoviću od novembra 1941, bili su mu argumenti za njegov tadašnji stav potpune pasivnosti i sračunate saradnje s Nedićevim vlastima. Svaki neposredni otpor naneo bi zlo srpskom stanovništvu, naročito u

ravnicama i dolinama, izazvao bi obnovljene masovne neprijateljske represalije, koje bi stanovništvo desetkovale i učinile nemogućim neki uspešan budući ustanak u saradnji sa britanskim ili američkim iskrcavanjem.

Mihailović je tvrdio da ima veze sa četničkim grupama van Srbije, naročito u Sandžaku, Crnoj Gori i Bosni, pa i u Dalmaciji i Sloveniji. To su bili ostaci zvanične "predratne četničke organizacije", predvođeni bivšim kraljevskim oficirima i podoficirima i ojačani lokalnim srpskim stanovništvom u nekim od ovih oblasti, koje je tražilo zaštitu od ustaških pokolja 1941. godine i od nametanja vlasti Pavelićeve Nezavisne Države Hrvatske u onim područjima koja nisu bila pod neposrednom italijanskom vojnom okupacijom.

Britanska vlada i vojni organi suočili su se sada sa stanjem koje se, bez ikakve sumnje, sukobljavalo sa njihovim zvaničnim stavom o političkoj i vojnoj podršci Mihailovićevom pokretu. Ova politika se zasnivala ne samo na zvaničnim ugovornim obavezama prema Kraljevskoj jugoslovenskoj vladi u Londonu, već i na nadi da bi se, posle vesti o postojanju Mihailovića u Srbiji u jesen 1941. godine, britanskim posredovanjem mogao stvoriti zajednički pokret otpora kao nacionalni front protiv Osovine, što je takođe bila namera sovjetske vlade - i da bi se mogla otkloniti pretnja građanskog rata, o kojoj je izvestio Hadson, između partizanskih odreda, kojima su rukovodili komunisti, i Mihailovićevih jedinica.

Sadašnje poruke od Britanske misije u Mihailovićevom štabu potvrđivale su da se vodi građanski rat i naglašavale da ne može biti ni govora o tome da se Mihailović privoli na bilo kakvu saradnju sa svojim komunističkim suparnicima. Podaci su ukazivali na to da je nestalo prvobitnih partizanskih odreda u Srbiji posle nemačke kaznene ekspedicije od decembra 1941. u dolini Zapadne Morave i okolnim rejonima, ali se malo znalo o njihovoj sudbini ili o mestu na kome se nalaze. Iz neprijateljskih izvora, međutim, jasno se videlo da neidentifikovane gerilske grupe snažno dejstvuju protiv njih, naročito

u Sloveniji, Hrvatskoj, Bosni i Dalmaciji. Ovi rejoni bili su od jednake strategijske i ekonomske važnosti za saveznike u cilju presecanja nemačkih železničkih komunikacija prema Grčkoj i rumunskim petrolejskim poljima i zbog rudnika boksita, koji su bili od bitnog značaja za nemačku vazduhoplovnu industriju i Geringov četvorogodišnji plan.

Britanski odnosi sa Mihailovićem bili su zašli u ćorsokak. No bilo je od vojne važnosti da se ispita situacija u pogledu "slovenačkih i hrvatskih gerilaca", obim i jačina njihovih aktivnosti, kao elementa otpora protiv Nemaca i Italijana na ključnim teritorijama inače praznim na britanskim kartama. Telegrami Bejlja i Hadsona govorili su da bi, ma šta proizašlo od budućih pokušaja da se Mihailović natera ili privoli na aktivan otpor, svaka takva akcija bila ograničena na tačno određene oblasti Srbije. Zato se moglo pokušati sa uspostavljanjem dodira s grupama otpora u drugim područjima bez opasnosti da se potpomogne širenje građanskog rata u Jugoslaviji. Sve takve veze, ukoliko bi se uspešno uspostavile, mogle su se održavati potpuno odvojeno od događaja u Srbiji.

I Hadson i Bejli ukazali su na to da svi takozvani partizani nisu pod čvrstom kontrolom Komunističke partije Jugoslavije, organizacije sa kojom Britanci nisu nikada bili u dodiru i o kojoj su imali malo podataka. Slanjem britanskih misija da uspostave dodir sa ovim neidentifikovanim gerilskim grupama moglo se postići to da te snage u mnogim slučajevima stvore neki oblik organizacije ujedinjenog otpora pod britanskim rukovodstvom. Ova iluzija nije proistekla iz analize događaja u zemlji koju su izvršili Bejli i Hadson, već je to, u realnijim uslovima vojnog planiranja, davalo britanskoj Glavnoj komandi u Kairu, koja je bila odgovorna za specijalne operacije na Balkanu, još jedan argumenat da traži od vlasti iz Londona da preduzmu planiranje u ovom pravcu, na isključivo vojnim osnovama, a da ostave po strani političke opasnosti i zaplete jedne takve akcije. Postojala je nepremostiva tehnička teškoća za spuštanje padobranima misija severno od Srbije i Crne Gore zbog malog akcionog radijusa

grupe od četiri bombardera "liberatora" koji su sada dejstvovali kao specijalna eskadrila sa ranijeg italijanskog aerodroma kod Derne u severnoj Africi. Ova situacija je bila donekle poboljšana, na efikasan način, kada je posle jedne posete Kairu u februaru 1943, na svom povratku sa konferencije u Adani s turskom vladom, britanski premijer Vinston Čerčil dao nalog načelnicima Generalštaba da jednu eskadrilu od šest bombardera "halifaks" sa dužim akcionim radijusom, stave na raspolaganje nadležstvima SOE na Srednjem istoku. Upotreba podmornica u Jadranskom moru bila je onemogućena zbog prioriteta Kraljevske ratne mornarice na Sredozemnom moru da se koncentrišu na akcije protiv osovinskih konvoja za severnu Afriku.

SOE je u Kairu, poslednjih nedelja 1942. godine, već počela da stvara - koliko su joj to dopuštala obaveštenja kojima je raspolagala - sledeću vrlo uopštenu sliku. Glavne koncentracije neprijateljskih jedinica bile su u rejonima gde nisu postojale nikakve četničke grupe i vršile su operacije velikih razmera protiv neidentifikovanih "gerilskih snaga". Znalo se da u Crnoj Gori i Sandžaku postoji aktivna saradnja izvesnih lokalnih četničkih komandanata sa Italijanima. Bilo je nekih dokaza da su jake snage pod njihovom komandom poslate u borbu duž linije reke Neretve prema zapadnoj Hercegovini, gde su pretrpele težak poraz od partizanskih snaga, koje su se kretale u južnom pravcu iz Bosne i Hrvatske pod pritiskom Osovine. Izgledalo je, takođe, sa karte, kao što je bilo ucrtano u Kairu, da su ove četničke jedinice vršile paralelne akcije pored Nemaca i Italijana.

Na dan 23. marta britanska Glavna komanda u Kairu rešila je da se uspostave dodiri na partizanskoj teritoriji. Nije se čak znalo ni gde se nalazi glavna komanda partizanskog pokreta.

Nedostatak obaveštenja na britanskoj strani u pogledu partizanskog pokreta nije iznenađivao s obzirom na niz neobičnih okolnosti. U vreme državnog udara u martu 1941. britanski službenici u Beogradu nisu imali nikakvog dodira sa ilegalnom Komunističkom partijom Jugoslavije. Nije bilo nikakvih izveštaja o njenoj jačini, organizaciji i

aktivnostima. Logično je da nije moglo biti nikakvih obaveštenja o komunističkim aktivnostima posle osovinske invazije 1941. godine, pošto su naređenja Centralnog komiteta KPJ za opšti ustanak sa bazom u Srbiji bila izdata tek posle napada Nemaca na Sovjetski Savez, 22. juna. Vesti sa nemačkog radija javljale su o postojanju komunističkih bandi koje vrše napade na nemačke jedinice u Srbiji. Gebels (Göbbels) i njegova propagandna mašina namerno su, u prvim fazama, obavestavali o aktima sabotaže i otpora tvrdeći da ih organizuju komunisti. Prve neposredne veze sa zemljom bile su radio-poruke od Mihailovića koje su sredinom septembra slučajno uhvaćene na Malti. Mihailović je od samog početka uspešno krio bilo kakve detaljne podatke o otporu u Srbiji u bilo kojem kraju koji nije mogao smatrati da je pod njegovom neposrednom kontrolom.

Dolaskom Bila Hadsona u Crnu Goru, krajem istog meseca, otkrilo se, iz nekoliko kratkih poruka, postojanje "patriotskih snaga" spremnih da se, ukoliko dobiju britansku pomoć, bore protiv italijanskih okupatorskih jedinica. Grupa sa kojom je Hadson lično došao u dodir nazivana je u telegramima "Crnogorske oslobodilačke snage". Utisak, prenesen Kairu, tačno u to vreme, bio je da se ove grupe sastoje od slabo povezanih nacionalističkih i partizanskih elemenata, i nije bilo ni nagoveštaja o nekom mesnom komunističkom rukovodstvu. Zaista, zabuna je nastala od samog početka u pogledu značenja reči "partizan". Hadson je javio o vođama koje je sreo, o Arsi Jovanoviću i izvesnom "profesoru", koji je u jednoj sledećoj poruci identifikovan kao Đilas. Nije bilo nikakvih podataka o funkciji ovih ljudi, o njihovim vezama s Komunističkom partijom Jugoslavije, niti neke najave o postojanju sličnog partizanskog otpora u Srbiji, izuzev grupe Mihailovića, sa kojim je Hadson, po naređenju Kaira, trebalo da uspostavi dodir. Mada je sreo Tita u Užicu, Hadson nije imao nikakve opreme za uspostavljanje radio-veze i nije se mogao javiti Malti iz Titovog štaba.

Po dolasku u Mihailovićev štab, krajem oktobra 1941, on je bio prinuđen da se koristi Mihailovićevom radio-stanicom da bi ponovo

uspostavio vezu s Britancima, ali sa vlastitim šiframa. Međutim, čudno je da se ni u jednoj njegovoj sačuvanoj poruci ne pominje ime "Tito". Za postojanje i jačinu "partizana kojima su rukovodili komunisti" u nadmoćnijem broju od Mihailovićevih slabih snaga Britanci su saznali iz nekoliko kratkih Hadsonovih poruka.

Titovo ime prvi put se pominje u Mihailovićevom telegramu od 5. novembra 1941: "Vođa komunista u Srbiji, pod lažnim imenom Tito, ne može se smatrati kao vođa otpora. Borba komunista protiv Nemaca je prividna". Postoji takođe dokaz o tome da je četnički komandant, posle dva susreta s Titom, stekao ubeđenje da ima posla sa jednim agentom Kominterne, koji je verovatno sovjetske nacionalnosti. Ali u svim docnijim Mihailovićevim porukama koje su stizale britanskoj i jugoslovenskoj vladi u Londonu brižljivo su birane reči da bi se dobio utisak kako ne postoji nikakvo centralno komunističko rukovodstvo jugoslovenskog pokreta otpora. Bilo je samo odreda trenutno aktivnih u zapadnoj Srbiji, koji će morati da prihvate Mihailovićevu komandu ili će ih Nemci likvidirati.

Prva dva značajna izveštaja koja su otprilike u to vreme stigla u Kairo i London preko kurira doneli su dr Miloš Sekulić u Carigrad i Gradimir Bajloni u Lisabon. Drugi samo obaveštava o "gerilskoj akciji koju su preduzeli Mihailović i komunisti", a prvi uzgredno pominje da "jedna grupa srpskih rodoljuba koju su prvobitno obrazovali komunisti postoji u Srbiji, a druga u okolini Šapca, predvođena nekim Lebedevom".

Uvlačenje ovog imena u zbrku ličnosti od izvesne je istorijske važnosti. Takav čovek je postojao. Bio je to sovjetski diplomata, poslat u Beograd, kao trgovinski ataše, da otvori sovjetsko poslanstvo kada su se uspostavili odnosi sa Kraljevskom jugoslovenskom vladom.

Posle osovinske invazije zemlje Lebedev se pojavio u sovjetskom poslanstvu u Sofiji. Kurirska veza između Titovog štaba i Kominterne

u Moskvi izgleda da je išla preko ovog kanala. Međutim, namerno ili nenamerno, u Londonu je stvoren utisak da su se ove nejasno definisane grupe u Srbiji nalazile pod neposrednom sovjetskom kontrolom.

Kada se u decembru 1941. svaki dodir između Mihailovića i Hadsona prekinuo, tri istraživačke misije upućene u februaru 1942. nisu uspele da taj dodir ponovo uspostave. Do kraja godine u Kairu se samo saznalo da su Nemci krajem decembra rasterali sve grupe otpora u Srbiji. Nema izveštaja o tome gde se nalaze i da li su preživjele prvobitne komunističke grupe u ovom području.

U britanskim diplomatskim kontaktima sa sovjetskom vladom od juna 1941. i u toku 1942. pitanje stvaranja ujedinjenog fronta otpora u Jugoslaviji bilo je stalno na dnevnom redu. Britanska politika imala je hitan razlog da nagovori Ruse da utiču na komunističke odrede u Srbiji da se ujedine pod Mihailovićevom komandom. Rusima nije bilo u interesu da daju Britancima bilo kakva obaveštenja o sastavu ili rukovodstvu tih grupa, niti su hteli da priznaju da su u nekom dodiru s njima. Britanci su pretpostavljali da bi takva osoba kao Lebedev mogla biti rukovodilac, dok su Rusi imali mnogo razloga da kriju identitet Tita, kao nekadašnjeg člana Kominterne, i da ne daju Britancima obaveštenja o aktivnosti Komunističke partije Jugoslavije kao organizatora otpora u zemlji.

Britanski krugovi su zapazili da je od novembra 1941. jedna radio-stanica pod nazivom "Slobodna Jugoslavija" radila sa ruske teritorije i emitovala mnogobrojne biltene o operacijama takozvane Narodnooslobodilačke vojske. Prva saopštenja potpisivana su sa "T.J.", docnije sa "T.T.", a krajem 1942. godine sa "Tito". Britanci su razumno pretpostavljali da je ta radio-stanica pod neposrednom sovjetskom kontrolom, i njene emisije, u kojima se govorilo o postojanju partizanskih snaga širom Jugoslavije, mogle su se, bar delimično, protumačiti kao propagandna operacija Rusa, kojoj, kao takvoj, nedostaje u izvesnoj meri objektivnost i tačnost. Rusi su

možda, iz taktičkih razloga diplomatije, izgrađivali jednu bombastičnu i fantastičnu sliku o alternativnoj organizaciji otpora, da bi pred Britancima opravdali svoje odbijanje da deluju kao posrednici između partizana i Mihailovića. Sovjetska vlada je i dalje ostavljala utisak na Britance da ona do tada (sredina 1942. godine) celo pitanje bilo ujedinjenog fronta ili građanske borbe smatra unutrašnjom stvari Jugoslavije.

Dvadeset sedmog aprila 1942. Idn je pisao Majskom da se Mihailović žali "da ga u njegovom radu neprestano uznemiravaju 'komunisti' koje - on ima dokaz za to - pomažu okupatorske sile, zainteresovane da se obe strane ovog proleća bore jedna protiv druge ... Shvatam da je za sovjetsku vladu teško da održava neku kontrolu nad ovim 'komunistima'; izgleda mi, međutim, da bi jedna reč autoritativne emisije iz Moskve uticala na njih".

Neposredna zauzimanja nove jugoslovenske kraljevske vlade Slobodana Jovanovića izgleda, međutim, da su nailazila na sve nepovoljniji prijem.

Jovanović je 14. maja poslao sledeću poruku Mihailoviću: "Učinili smo sve što smo mogli da sprečimo da vas partizani napadaju. Svi napori bez uspeha."

U julu je Majski, u razgovoru sa Idnom, odbio da preporuči neku zajedničku anglo-sovjetsku akciju da bi se izbegao građanski rat u Jugoslaviji, na osnovu sigurnih dokaza da Mihailović saraduje s Nedićem. I krajem meseca jugoslovenski kraljevski poslanik u Moskvi (Kujbiševu) primio je jedan sovjetski memorandum u kome se Mihailović optužuje za izdaju.

Diplomatski dodiri u vezi sa jugoslovenskim pitanjima između britanske i sovjetske vlade bili su prestali. Obe strane, bez uzajamnog savetovanja, izgleda da su planirale slanje misija na partizansku teritoriju.

SOE je nastojala da izmami od Mihailovića neka obaveštenja o njegovim suparnicima, pa je u tom smislu 21. aprila 1942. bila poslata jedna poruka: "Da biste nam pomogli da obezbedimo saradnju Moskve, molimo, obavestite koji vas partizanski vođi uznemiravaju. Gde je njihova komanda koja je uzrok sukoba? Kakvi su vaši odnosi sa partizanskim pokretom uopšte? Molimo, izvestite da li mislite da su Rusi u dodiru s partizanima."

Mihailović je u ovo vreme bio "van etera". (Poslednja poruka primljena od njega nosi datum od 11. marta 1942.)

U julu 1942. poručnik Rapotec, rukovodilac grupe koja se iskrcala podmornicom na Mljet početkom godine, stigao je u Carigrad. On je uspostavio dodir s Mihailovićevom organizacijom u Dalmaciji, kako izgleda, u Beogradu i sa Mihailovićevim štabom. Njegov izveštaj stvorio je još veću zabunu. On je ponovio, verovatno po Mihailovićevim uputstvima, da su Atertona ubili partizani, da je Mihailović upravo zbog ovog zločina poveo borbu s partizanima u cilju njihovog konačnog istrebljenja i da je partizanski otpor praktično pri kraju.

Prema Rapotecu, rukovodilac partizanskog pokreta u Crnoj Gori je "bivši beogradski fotograf jevrejskog porekla, Moša Pijade", dok u Srbiji partizanskom organizacijom rukovodi Lebedev.

U novembru 1942. radio "Slobodna Jugoslavija" javio je da je održano zasedanje novostvorene privremene partizanske uprave na slobodnoj teritoriji koju su držale njihove snage, sa glavnim gradom Bihaćem, na granici Hrvatske i zapadne Bosne. Ovo telo preuzelo je funkcije privremene političke uprave u direktnoj opoziciji prema londonskoj Kraljevskoj jugoslovenskoj vladi u izgnanstvu. Objavljivanjem dokumenata ovog zasedanja preko "Slobodne Jugoslavije" prvi put je spomenuto stvarno ime "Tita" - Josip Broz.

Ovom identifikovanju Britanci, izgleda, nisu pridavali neki veći značaj. Hadsonu je bila poslata poruka u kojoj se tražilo da, po mogućstvu, prikupi neke detalje o događajima u Bihaću. Nije čudno što on nije mogao izvući bilo kakvo obaveštenje od Mihailovića, koji je predstavljao njegov jedini izvor informacija.

Jedan sačuvani Mihailovićev telegram, datiran 3. aprila 1943, sa oznakom "poverljiva šifra", glasi: "Može li se zatvorenik, registrovan pod br. 10434 pod imenom Josip Broz - inače vođa komunista pod lažnim imenom "Tito - izjednačavati s nama kao nacionalni borac?"

Pošto je sada jasno da je Mihailović imao bar dve radio-veze sa spoljnim svetom bez znanja i kontrole Britanaca, moguće je da ovu poruku nikada nisu videle britanske vlasti.

Pored ovih šturih podataka o Titovom identitetu, prostodušni stručnjaci pažljivo su proučavali obaveštenja koja su neprestano stizala Britancima iz Jugoslavije, od neprijateljske i neutralne štampe i radija, pa su čak istakli teoriju da Tito ne predstavlja jednu osobu, već da su to u stvari inicijali revolucionarne organizacije. Reč "Tito" mogla je značiti: "Tajna internacionalna teroristička organizacija".

Takva je, u suštini, bila obaveštenost u pogledu identiteta partizanskog rukovodstva u trenutku kada su britanske vlasti formulisale svoje planove da uspostave dodir sa "hrvatskim i slovenačkim gerilcima".

Planiranje da se u Hrvatsku ubace misije počelo je u jesen 1942. godine, pre nego što su bile donete odluke na visokom nivou.

Britanski oficiri u SOE naročito su proučavali omaške učinjene prethodne godine kada su tri britanske grupe bile poslate "na slepo".

Glavni cilj "hrvatskog projekta" bio je da se ispitaju mogućnosti pružanja pomoći grupama otpora na teritorijama gde je Mihailovićeva organizacija imala malo veza. Postojanje Trifunovića-Birčanina i

grupe njegovih neaktivnih pristalica, koji su se sklonili u Split, bilo je poznato. Lična i neobuzdana mržnja Mihailovića prema Hrvatima, čiju je on "izjavu" smatrao glavnim razlogom što je došlo do sloma Kraljevske jugoslovenske vojske u aprilu 1941, morala se uzeti u obzir. Prepirke između Srba, Hrvata i Slovenaca članova Kraljevske jugoslovenske vlade profesora Slobodana Jovanovića u Londonu, u kojoj su preovlađivale pansrpske težnje, naročito pod uticajem majora Živana Kneževića, glavnog podržavaoca Mihailovića u londonskim krugovima, tada šefa Vojnog kabineta predsednika vlade, isključivale su, i iz političkih i praktičnih razloga, svaku pomisao da se u hrvatskim područjima ponove mučna iskustva prethodnih zajedničkih britansko-kraljevsko-jugoslovenskih misija u Srbiji i susednim teritorijama.

Slovenački i hrvatski članovi jugoslovenske vlade u izgnanstvu pozdravili bi slanje misija u njihove oblasti, ali samo ako se organizuju bez znanja njihovih srpskih kolega. Međutim, tihe i konspirativne probne sugestije bile su učinjene.

U političkom smislu, stvaranje takvih projekata bilo je krajnje osetljivo. Slovenačke "buržoaske" partije imale su dobro organizovanu strukturu u predratnim godinama, ali njihovi predstavnici u Londonu, Miha Krek i Alojz Kuhar, raspolagali su oskudnim obaveštajnim podacima iz Slovenije o razvoju događaja posle podele Slovenije na

italijansku i nemačku zonu. Međutim, oni su, kao i njihove hrvatske kolege, gajili nadu da će ponovo uspostaviti veze sa svojim pristalicama u zemlji.

U Hrvatskoj je u političkom životu do aprila 1941. dominirala snažna Hrvatska seljačka stranka (HSS) dr Vlatka Mačeka, koji je tada bio interniran i pod kontrolom Pavelićevih vlasti, ali čiji je bliski i reprezentativni saradnik Juraj Krnjević, uz podršku odane i tesno

povezane grupe stranačkih drugova, uporno nastojao da uspostavi iz Londona poverljive veze sa okupiranim Zagrebom.

Krajem marta 1943. jedno oštroumno i ohrabrujuće pismo od Augusta Košutića, starijeg člana rukovodstva HSS, koji je ostao u Zagrebu, prokrijumčareno je u Carigrad. Ova stranka bila je dobro organizovana i radila je tajno. Bila je u dodiru s domobranima, nasilno mobilisanim oružanim snagama Pavelića (za razliku od fanatičnih ustaških poluvojničkih brigada SS-tipa).

Jedna grupa starijih rukovodilaca HSS u Hrvatskoj, po direktivama stranke, pridružila se partizanima u protivnemačkim aktivnostima koje, međutim, za njih nisu bile opasne ni brojne. Mihailovićeve propaganda, onakva kakva je vođena preko BBC-a, nije odgovarala hrvatskim krugovima, jer je HSS kako se cenilo bila jedina organizacija koja je mogla preuzeti kontrolu širom Hrvatske kada se Nemci budu povukli.

Pomenuto Košutićevo pismo izazvalo je kratkotrajno oduševljenje. Načinjen je plan, uz prećutan pristanak izvesnih britanskih službenika, da se u Zagreb ubaci kurir koji će tražiti tajni razgovor s Mačekom.

Iluzija je kratko trajala. Britansko Ministarstvo inostranih poslova čvrsto se obavezalo na posleratnu obnovu ujedinjene Jugoslavije. Podrška hrvatskom separatizmu pod okriljem Britanaca da se obori Pavelić, koji je tada nominalno kontrolisao Nezavisnu Državu Hrvatsku pod nadzorom Osovine, nije ni u kom slučaju dolazila u obzir.

Bilo je shvatljivo da su neki britanski krugovi sa odobravanjem punim očekivanja prihvatili misao da bi nejasna ideja o nekomunističkim "hrvatskim i slovenačkim gerilcima" mogla imati nekog realnog osnova.

Medutim, prevladalo je trezvenije rasuđivanje. Britanski organi koji su bili odgovorni za jugoslovenska pitanja, a naročito neki od onih koji su se bavili specijalnim operacijama, nisu bili spremni da tolerišu bučne razmirice i urote između članova Kraljevske jugoslovenske vlade u Londonu, pojačane u njihovim misijama u Carigradu i Kairu, niti pasivno držanje njihovog ministra vojske generala Mihailovića u Srbiji, kao ni njegov pansrpski san.

Nejasan predlog, koji je poticao iz Carigrada, da se pošalje kurir u Zagreb možda je predstavljao zastor da se sakrije realniji plan, i u tehničko-operativnim uslovima i po svojim političko-vojnim zapletima.

"Hrvatski projekat" bio je postavljen od strane SOE u jednom neobičnom obliku.

Hrvatske doseljenike već je regrutovao u Kanadi, uz saradnju kanadske obaveštajne službe, odsek SOE u Njujorku, gde je jedan uređ radio u sporazumu sa američkim vlastima. Ovom pripremnom operacijom rukovodio je sa velikom oprežnošću Bejli. Odabrana je i regrutovana manja grupa dobrovoljaca, prema izabranim rejonima u Hrvatskoj, gde je trebalo da se grupe spuste iz aviona "na slepo" i gde su tada, kako se verovalo na osnovu jedne studije raspoloživih obaveštajnih podataka, dejsstvovala partizanske snage.

Ovi ljudi morali su biti obučeni i upućeni u Hrvatsku. Planovi su načinjeni bez znanja kraljevskih jugoslovenskih organa ili hrvatskih članova izgnane vlade u Londonu. Uspeh eksperimenta zavisio je od tačnosti obaveštajnih podataka, na osnovu kojih bi misije bile spuštene padobranima u odnosni rejon, od njihove obučenosti u radio-vezama i od pretpostavke na kojoj je bio zasnovan ceo plan, naime, da hrvatskim "gerilcima" rukovode komunisti.

Svi izabrani regruti, koji su stigli u Kanadu iz Jugoslavije u vreme kriznih tridesetih godina, bili su članovi Komunističke partije Kanade.

Neki od ovih ljudi bili su nekvalifikovani radnici, drugi sitne zanatlije, a neki rudari, čije je iskustvo u radu sa eksplozivima trebalo iskoristiti. Rečeno im je da će se vratiti, sredstvima koja nisu posebno navedena, u svoja rodna sela da bi se pridružili "partizanima".

Jedan od njih docnije je napisao kratak prikaz svojih iskustava.

U avgustu 1942. održan je jedan sastanak hrvatskog dela kanadske Komunističke partije u Radničkom klubu u Vankuveru. Izabrana grupa, kojoj su se već bili pridružili Kanadska konjička policija i britanski predstavnici, održala je oproštajnu zabavu.

Otpraćeni su u Toronto. Tu su im se, van grada, priključili drugi regruti u jednom logoru za obuku, pod britanskom kontrolom, gde su završili tečaj za komandose. (Cela grupa sastojala se od trideset osam ljudi. Neki od njih prikupljeni su u Njujorku.)

Prerušeni u civilne "tehničare", ukrcani su, u dve grupe, na trgovačke brodove koji plove iz Montreala oko Rta dobre nade za srednji istok. Brod koji je prevozio jednu grupu bio je torpedovan u Karipskom moru, ali niko nije poginuo, tako da je cela grupa stigla u Kairo krajem februara 1943.

Posle završetka padobranskog kursa u britanskoj školi u Haifi, pošto su prošli obuku za rukovanje najnovijom radio-opremom, ovi Hrvati bili su smešteni u strogo čuvanu vilu van Kaira.

Detaljno planiranje prve eksperimentalne misije bilo je upravo završeno. Ono se u suštini zasnivalo na poslednjim uhvaćenim vestima nemačke i italijanske vojne obaveštajne službe. Tok Četvrte neprijateljske ofanzive (operacija "Vajs"), koja je imala za cilj da se likvidira centralno rukovodstvo i snage partizanskog pokreta koje su držale slobodnu teritoriju Bihaćke republike, bio je poznat u vrlo uopštenim crtama britanskoj Glavnoj komandi u Kairu. Raspolagalo se takođe iscrpnijim podacima o tome da su hrvatska područja

Gorskog kotara i Like slobodna od osovinskih snaga, koje su sada gonile glavnu partizansku grupu kroz Bosnu ka jugoistoku. Bilo je i znakova, dovoljno verodostojnih, da su se lokalne partizanske jedinice ubacile natrag u ove rejone.

Završna etapa bila je izbor prve misije, sa uzimanjem podataka o ličnom poreklu svakog čoveka, kao i određivanje mesta gde su postojali izgledi da će se, posle spuštanja, članovi grupe moći identifikovati pred svojom rodbinom ili prijateljima koje su ostavili za sobom kada su se iselili u Kanadu.

Jedne večeri krajem aprila 1943. otišao sam u vilu van Kaira gde je hrvatska grupa bila izolovana i u stanju iščekivanja. Pošto sam ih ukratko obavestio o detaljima našeg plana i o najnovijim lokalnim prilikama, dao sam im čvrsto obećanje da će naša komanda izdati završna tehnička uputstva samo ako se bude pokazalo da su realni izgledi na uspeh veliki. (Sećam se upotrebe izraza "60-40".)

Izabrana su tri čoveka i upućena na aerodrom za specijalne operacije kod Derne. Misiji je dat konspirativni naziv Fungus. Određeno je, u sporazumu s njima, i mesto: Crnačko polje blizu Drežnice, na teritoriji Like.

Noću između 20. i 21. aprila 1943. grupa je otišla na svoj opasni zadatak.

Pošto su se uspešno spustili u poznat predeo, uhvatili su ih seljaci i odveli u obližnje selo Brinje, za koje se ispostavilo da je sedište partizanskog Glavnog štaba Hrvatske. Komandant mi je ispričao posle rata da je njegovo prvo reagovanje bilo da se grupa smesta strelja pod sumnjom da su to prurušeni nemački agenti. Nosili su sa sobom dve radio-stanice, ali nikakvih pisanih uputstava. Međutim, oni su, kao što smo se i nadali, uspeli da dokažu svoj identitet i mesne veze.

Dva delegata Vrhovnog štaba, Arso Jovanović i Lola Ribar, obilazeći u tom trenutku teritoriju, izvestili su Tita preko radio-stanice iz Glavnog štaba Hrvatske da se blizu Brinja spustila padobranima jedna "britansko-američka" misija, navodno s punim ovlašćenjima da ispituje tu (sic) situaciju na Balkanu. "Čekamo detaljnije izveštaje o ovome ... da li je to iskreno i dobronamerno da saraduju sa nama kao saveznicima, ili su opet neki 'dražinovci' - pa upali kod nas - slučajno".

Nastupila je pauza, zbog sumnje, a grupa je uzaludno nastojala da pošalje poruku Kairu u kojoj bi javila o svom uspešnom dolasku.

Međutim, Tito je 28. aprila poslao poruku Glavnom štabu Hrvatske. "Radio-stanica se ne smije oduzeti misiji. Može ih se zamoliti ako oni baš ne trebaju dvije stanice, da nam jednu pozajme. Ali podvlačim - samo ako oni to dadu sasama dobrovoljno, bez ikakvog pritiska. Vezu sa Engleskom možete im dozvoliti (sic). Dajte im potreban materijal o izdaji četnika, o snagama okupatora, ali nikakve podatke o našim snagama i naoružanju ne smijete im davati dok vam mi ne damo za to odobrenje."

Prva poruka od ove grupe uhvaćena je sledećih dana. U njoj se obaveštava Kairo da se grupa srećno spustila i da se nalazi u partizanskom štabu u Hrvatskoj.

Sedmog maja javio se Kairo s pozdravima "partizanskom ratnom naporu" i tražio saglasnost za neposredno upućivanje jedne britanske grupe koja bi raspravila pitanje o slanju misije u centralnu partizansku komandu, čije mesto boravišta još nije bilo poznato.

Brzo uspostavljanje radio-veze između ove hrvatske grupe i njene britanske baze, nasuprot neuspehu Atertonovog radio-telegrafiste da aktivira vojnu stanicu i sumnjama koje su se tom prilikom javile u partizanskom rukovodstvu, bilo je od velikog psihološkog značaja. Na

kraju postojao je razlog verovanju da Britanci, bez obzira na njihove motive, žele da uspostave izviđačku vezu sa partizanskom komandom.

Sledeća radio-poruka iz Kaira bila je preciznija i više je ohrabivala.

Na dan 12. maja Glavni štab Hrvatske javio je Titu da su ih britanski predstavnici obavestili da su primili poruku od svog Glavnog štaba u Kairu kojom se predlažu razgovori o napadu na pruge Ogulin-Rijeka; Sisak-Brod; Zagreb-Ljubljana i Koprivnica-Zagreb-Zidani Most i na železnički čvor Zidani Most da se spriječi prevoz nafte iz Rumunije u Italiju i ratnog materijala u oba pravca ... Držimo da je logičan korak u razvoju britanski ugovor (sic) s partizanima. Uništavanje pruga sada je vrlo važno za sjevernoafrički front i mogući razvoj ... Očekujemo nestrpljivo da uspostavimo veze s partizanskim štabom južnog sektora. Javljajte se dnevno. Gornji planovi vrlo hitni. Odgovorite što je brže moguće... Ovi naši neposredni prijedlozi mogu položiti čvrst osnov za našu buduću koordinaciju u. "

Sedamnaestog maja Kairo je primio pozitivan odgovor na predlog da pošalje britanske oficire u hrvatsku misiju i izjavu da će konkretni predlozi slediti. Dva britanska oficira, major Viljem Džons (William Jones), nosilac ordena "Vojni krst", jednooki Kanađanin s junačkom prošlošću iz prvog svetskog rata, i kapetan Antoni Hunter (Anthony Hunter), koji su čekali u pripravnosti u Darni, uspešno su spuštani padobranima, noću između 18. i 19. maja, na dogovoreno mesto blizu partizanskog Glavnog štaba Hrvatske.

Sedamnaestog maja Tito je odgovorio hrvatskom partizanskom štabu:

Saopštite u naše ime engleskoj misiji slijedeće: Smatramo logičnim saradnju sa Saveznicima. Neka pošalju jednog oficira za vezu u naš Štab. Može se spustiti odmah u Crnoj Gori, kod Durmitora. Znakove ćemo ugovoriti koje će oni predložiti. Mi tražimo da engleska avijacija odmah bombarduje Berane, Bijelo Polje, Pljevlja,

Andrijevicu, Mostar, Podgoricu i Nikšić. Dalje prema našim informacijama.

Pošto Britanci još nisu imali pojma o strukturi partizanskog komandovanja, i ove su im poruke potvrđivale da postoje odvojene organizacije: u Hrvatskoj i "jedan štab na južnom sektoru".

Iste noći kada je grupa Fungus spuštена padobranima u Hrvatsku, između 20. i 21. aprila, druga grupa kanadskih Jugoslovena spuštена je "na slepo" blizu sela Šehovići i visova Javornika, u istočnoj Bosni.

Ovo je bila istraživačka misija poslata na osnovu podataka, koji su se pokazali kao tačni, da takođe i u ovom području partizanske snage aktivno dejstvuju. U stvari, u ovom rejonu nalazio se partizanski Prvi bosanski korpus. Ako bi misija u Hrvatskoj bila izgubljena, ova druga operacija bila je još jedan pokušaj da se uspostavi dodir s partizanskim snagama.

Prva poruka od ove grupe uhvaćena je u Kairu 11. maja. U njoj se izveštavalo da su se članovi grupe uspešno spustili i da su u neprekidnom poslu. Pošto Titov štab nije imao radio-vezu s Prvim bosanskim korpusom, vest o dolasku ove grupe nije mu bila odmah javljena.

Titovu poruku od 17. maja prenela je Kairu naša misija iz Glavnog štaba Hrvatske verovatno pre spuštanja majora Džonsa i kapetana Hantera u noći 19. maja.

Događaji su tekli tako brzo i prve etape operacije preduzete u Kairu izvedene su tako glatko da tamošnji odsek SOE nije ni dao uputstva ni odabrao misiju predloženu da se pošalje u "partizanski štab na južnom sektoru".

Grupa koja je tada prikupljena na brzinu trebalo je da predstavlja zajedničku misiju, jednakog ranga, SOE i Vojne obaveštajne službe, a

pod neposrednim rukovodstvom britanske Glavne komande Srednjeg istoka.

Posle prijateljske rasprave i suparništva u uredu Balkanskog odseka SOE u Kairu, gde sam ja radio od decembra 1942, moj neposredni komandant odlučio je da i ja idem. Moje kvalifikacije su zadovoljavale, mada se ni u kom pogledu nisu razlikovale od kvalifikacija mojih drugova oficira koji su radili na istim dužnostima. Naučio sam da skačem padobranom u Engleskoj, i pošto su me dodelili komandi SOE u Londonu, bio sam slučajem okolnosti uključen u poslove Balkana. Kao obučeni oficiri koji se drže u pripravnosti za operacije u područjima koja su izgledala teška, kao i zbog izvesne nediscipline, upućen sam morem umesto vazдушnim putem, jednim tramperskim parobrodom Slobodnih Francuza, na svoje novo mesto opredeljenja u Kairu, putujući pored brazilske obale (kapetan broda izgubio je naš konvoj prve noći pošto je isplovio iz Klajda) za Lagos, a odatle preko Afrike u jednom belgijskom civilnom avionu kroz Kongo i uz Nil do Egipta.

Ja nisam bio naročit stručnjak za jugoslovenska pitanja, ali sam izvesno vreme neposredno proučavao situaciju u toj zemlji, a tada sam u Kairu bio tesno povezan sa nedavnim operacijama.

Ubrzo posle mog dolaska pukovnik S. V. Bejli bio je, na Božić, spušten padobranom da bi rukovodio misijom višeg ranga pri Mihailovićevoj štabi. Bil Bejli i ja već smo radili zajedno na jugoslovenskim poslovima i bili smo bliski drugovi. Imali smo jedno vreme svoj zajednički lični plan: pošto je on bio određen da ide u Srbiju, u jednu misiju, da bi uneo izvesnu realnost u legendu i mit o ličnosti Mihailovića kao jedinog organizatora jugoslovenskog pokreta otpora - u stvari, jedini simbol takvog vođe na celom okupiranom Balkanu - ja bih se eventualno spustio padobranom kod Bejlja kao njegov pomoćnik.

Sudbina je, međutim, drukčije odredila.

Kada je, bez ikakve smetnje i nepredviđeno brzo, "hrvatski projekt" toliko unapredovao da je trebalo hitno uputiti jednu britansku misiju u centralnu komandu "gerilaca", bio sam određen, u roku od nekoliko časova, da predvodim deo grupe SOE, kome je dat šifrovani naziv Typical.

Kapetan V. F. Stjuart iz Uprave vojne obaveštajne službe britanske Glavne komande Srednjeg istoka dobio je uputstvo da rukovodi misijom zajedno sa mnom, ali sa odvojenim lancem komandovanja. Od decembra 1942. mi smo takođe tesno sarađivali u Kairu. Jedna od njegovih nedavnih dužnosti bila je da pomaže Bejliju u regrutovanju hrvatske grupe u Kanadi. Stjuart je bio veoma kvalifikovan za zadatak koji nam je predstojao. Bio je predratni stručnjak za srpsko-hrvatsko pitanje, pošto je radio i u kanadskom Ministarstvu za imigraciju, gde je vršio izbor južnoslovenskih useljenika u Kanadu, i u britanskom konzulatu u Zagrebu do aprila 1941. Govorio je tečno srpsko-hrvatski jezik i, kao vojni obaveštajni oficir posle 1941. godine, radio je na izveštajima koji su stizali britanskim vojnim vlastima iz okupiranih područja zemlje.

Nijedan od nas nije očekivao da će biti određen za sadašnju istraživačku misiju na partizanskoj teritoriji, mada smo se, kao štabni oficiri, bavili planiranjem ovih operacija.

Njegov zadatak je bio da procenjuje vojnu situaciju i na partizanskoj i na neprijateljskoj strani i da izveštava o tome, dok sam ja bio dužan da se dogovaram s partizanskim rukovodstvom o zajedničkim operativnim zadacima i da prenosim svoje utiske o jačini i strukturi pokreta. Svaki je imao odvojenu radio-stanicu i svog radio-telegrafistu, koji su nas povezivali sa našim stanicama u Kairu.

Dvadesetog maja primio sam direktive u kairskom uredu Jugoslovenskog odseka SOE, koje je trebalo da naučim napamet. Bio sam imenovan za "oficira za vezu s Partizanskim Vrhovnim štabom za

Jugoslaviju. Vi ćete se predstaviti kao lice koje je imenovala Glavna komanda 'Srednjeg istoka, čijim ste naređenjima potčinjeni".

Morao sam da put "nastavim padobranom" na ranije pripremljen rejon, sada pod kontrolom "Partizanskog Vrhovnog štaba za Jugoslaviju", i treba da me prate kapetan V. F. Stjuart, sa dva radio-telegrafista, i jedan Jugosloven iz Kanade.

Jedan od radio-telegrafista i kanadski Hrvat bili su pod mojom komandom. Prvi, vodnik Volter Routon, iz Kraljevskog ratnog vazduhoplovstva, bio je pridodat britanskoj Glavnoj komandi Srednjeg istoka krajem marta. Nikad ga ranije nisam video.

Routon, star dvadeset godina, nestašni lankaširski mladić, javio se dobrovoljno za "specijalne dužnosti", iz dosade, u školi za obuku radio-telegrafista, gde je bio nastavnik, i mrzovoljno je prošao kroz jedan padobranski kurs.

Njegova koncepcija "balege" (bullshit) bila je osvežavajuća. Njegova tehnička veština i upornost, zajedno sa oštrim zapažanjem i sposobnošću da samostalno radi, učinili su da je njegov slučajni izbor za člana grupe postao moja dobra sreća.

Ivan ("Džon") Starčević, kanadski Jugosloven, koji mi je već bio poznat, izabran je od preostalih članova grupe smeštene u vili blizu Menahausa, izvan Kaira. Pošto sam slabo znao srpskohrvatski, dodeljen mi je kao tumač.

Ako su mu bile poverene i neke druge dužnosti, ja ih nikada nisam otkrio. Mnogo puta u toku meseci koji su usledili bio sam srećan zbog njegovog prisustva.

Radio-telegrafista Bila Stjuarta pridružio nam se takođe u poslednjem minutu i predstavljen mu je kao vodnik "Rouz".

Možda je ironija takvih poduhvata da čovek ne poznaje tajne svojih drugova. Vodnik "Rouz" je bio palestinski Jevrejin nemačkog porekla, iz jednog od rano osnovanih naselja na toj mandatskoj teritoriji. On mi je to otkrio docnije, kada je našao za potrebno. U britansku kopnenu vojsku naterala ga je Jevrejska agencija, s nadom da će, kao radio-tehničar izuzetnih kvaliteta, biti poslat u februaru 1943, u Egipat kao nastavnik u britanskoj školi za radio-obuku.

"Rouz" je nedavno na neobjašnjiv način bio poslat na jedan padobranski kurs, neupućen u smišljene proračune svojih pretpostavljenih, ali s prirodnim fatalizmom generacija njegove rase. Sada se našao u našoj grupi.

Prilikom jedne posete Izraelu, posle dvadeset godina, saznao sam slučajno njegovo pravo ime - Perec Rozenberg. U međuvremenu on je radio kao glavni radio-stručjak Hagane. Sastali smo se u njegovom naselju blizu Haife i nastavili tamo gde smo bili stali.

To je malen, tih čovek, veselih očiju, negovorljiv, živahan i pun mašte. Ništa ga nije moglo iznenaditi. I upravo to je bilo ono što treba.

Routon i "Rouz" omogućili su opstanak naše misije. I Bil Stjuart je dobio jedno pojačanje za svoj deo misije. Vodnika Džona Kembela (John Campbell), iz Kraljevskih mornaričko-desantnih jedinica, dodelile su nadležne starešine na sam dan našeg polaska. On je vršio dužnost šifranta i ličnog stražara. Nije bila njegova greška što njegove usluge, i u jednom i u drugom smislu, nisu često uzimane u obzir.

Ovo bi bio potpun prikaz misije Typical. Moje dužnosti, različite od dužnosti Bila Stjuarta (obojujica smo imali posebne šifre), bile su određene direktivom koju sam primio i poverio pamćenju uveče 20. maja. Trebalo je da objasnim partizanskom rukovodstvu: gledište koje je zauzela Glavna komanda Srednjeg istoka, naime, da je rat na Sredozemlju ušao u fazu u kojoj se savezničke ofanzive mogu smatrati

neminovnim i zato postaje poželjno usaglašavanje partizanskog napora.

Dalja uputstva koja su mi data glasila su: da se pobrinete da partizanske snage vrše napade na određene ciljeve na neprijateljskim komunikacijama za snabdevanje i, ako je potrebno, s britanskim ljudstvom koje bismo mi obezbedili; da izveštavate o vojnoj situaciji u zemlji i dajete savete o izboru ciljeva; da prenosite želje Glavne komande Srednjeg istoka Partizanskom Vrhovnom štabu i da izvestite o gledištu koje je on zauzeo.

U pogledu britanskih odnosa s generalom Mihailovićem rukovodićete se sledećim razmatranjima, koja ćete objasniti Partizanskom Vrhovnom štabu u podesnom obliku. Vlada Njegovog Veličanstva donedavno nije bila svesna činjenice da su se izvesni Mihailovićeви komandanti nagodili s neprijateljem. Čim se ovo obaveštenje dobilo, vlada Njegovog Veličanstva preduzela je korake da izrazi svoje potpuno neslaganje s generalom Mihailovićem da i dalje održava veze sa ovim komandantima.

Međutim, Glavna komanda Srednjeg istoka je mišljenja da su izvesne Mihailovićeve jedinice u istočnoj i južnoj Srbiji u položaju da mogu pružiti uslugu savezničkoj stvari planiranim napadima na neprijateljske linije komunikacija. Želja je Glavne komande Srednjeg istoka da ništa ne bude učinjeno što bi omelo ove planove, i ona će produžiti da daje podršku svim elementima u Jugoslaviji koji pružaju otpor Osovini. Glavna komanda Srednjeg istoka zato pozdravlja ovu priliku za saradnju sa partizanima.

Bil Stjuart je primio slična uputstva, s posebnim naglaskom da prikuplja vojne obaveštajne podatke o neprijateljskom borbenom poretku u Jugoslaviji.

Britanske namere izražene u ovim direktivama bile su preciznije od onih koje su date Hadsonu i docnije Atertonu ili Fungusu.

Upućivanje naše misije bilo je znak da je u strategijskom položaju zapadnih saveznika na sredozemnom ratištu došlo do promena, što se moglo protumačiti tako da se razmatralo o savezničkom iskrcavanju u Jugoslaviji.

Trebalo je da tražimo saradnju Partizanskog Vrhovnog štaba u diverzantskim akcijama, da ponudimo sredstva za razaranje i, ako je potrebno, britanske stručnjake za taj posao.

Takve operacije mogle su imati za cilj rušenje nemačkih komunikacija koje vode iz srednje Evrope prema Grčkoj da bi se prekinulo snabdevanje vojske u severnoj Africi i slanje rumunske nafte i jugoslovenskih ruda u Nemačku, ali su mogle značiti i uvod u britansko iskrcavanje na Balkanu.

Stjuart i ja bili smo poslani u centralnu komandu partizanske vojske kao oficiri za vezu, potčinjeni neposrednim naređenjima britanske Glavne komande Srednjeg istoka.

Cilj izražen u direktivi koju je britanska Glavna komanda Srednjeg istoka dala tadašnjoj misiji bio je ograničen na saradnju s partizanskom komandom, i nije bilo nagoveštaja da jedan takav predlog podrazumeva priznanje partizanskih snaga kao formalnih saveznika.

Naši pretpostavljeni prepustili su Bilu Stjuartu i meni da odlučimo na koji ćemo način, u kom obimu i u kojim etapama saopštiti suštinu dobijenih direktiva partizanskom štabu.

Međutim, mi, kao i naši prethodnici, nismo nosili nikakva pismena ovlašćenja.

Naši jedini akreditivi bili su partizansko prihvatanje autentičnosti radio-poruka razmenjenih u vezi s našim prijemom.

Ove radio-veze, od kojih je zavisio bezbedan dolazak naše misije, radile su besprekorno.

Dvadeset prvog maja upućena je jedna poruka Kairu preko britanske misije pri Glavnom štabu Hrvatske:

Saopštite Englezima: Nemci skoncentrisali u Sarajevu masu vojske i trista aviona. Isto tako u Pljevljima, Kolašinu, Peći, Trebinju, Mostaru itd. Oni nadiru protiv Crne Gore i Sandžaka: u pravcu Golije, Maglića i Volujaka; iz Pljevalja u pravcu Đurđević Tare; iz Foče, sa obe strane Drine, u pravcu Pive; iz Trebinja i iz Bijelog Polja u pravcu Nikšića, Šavnika i Žabljaka.

Naše trupe vode teške i krvave bojeve sa Nemcima koji hoće očistiti pozadinu i organizovati odbranu u Crnoj Gori i Hercegovini protiv invazije saveznika.

Molimo da se hitno bombarduje aerodrom u Sarajevu i garnizoni u navedenim gradovima. Smatramo da je to u interesu saveznika. Neka hitno pošalju predstavnika i eksploziv za rušenje objekata, pruga i tunela. Javite to u naše ime. Tito.

Istog dana u drugoj poruci davali su se podaci o vremenu i mestu. "Slažemo se sa datumom. Biće sve spremno ... Vreme za spuštanje: noću od 22 do 02 časa."

Članovi misije, koja je sada žurno prikupljena za ovu operaciju, nalazili su se još u Kairu kad su poruke primljene.

Tito je otkrio svoj pseudonim, kao komandant partizanskih snaga u Crnoj Gori. Nabrojana imena mesta pokazivala su da su na planinama oko vrhova Durmitora, koji se uzdižu do dve hiljade metara, njegove jedinice opkoljene od jakih neprijateljskih snaga, i da nastupaju iz baza koje su okružavale ovu oblast koristeći svoj glavni aerodrom kod Sarajeva, kojeg je, prema traženju, Kraljevsko ratno vazduhoplovstvo

trebalo da bombarduje bez oklevanja. Tito je prihvatio predlog u poruci Kaira od 12. maja da se preduzmu zajedničke diverzantske akcije i tražio je eksploziv.

Dana 23. maja major Džons je poslao prvu od niza poruka, izveštavajući o postojanju jake partizanske organizacije u Hrvatskoj. U jednoj od ovih poruka, s datumom od 26. maja, pitalo se kada će Glavna komanda u Kairu reorganizovati partizane kao drugi front. "Šta bi se moglo učiniti da se opreme četiri partizanske divizije?"

Jedan dalji nagoveštaj odnosio se na to da je partizanski glavni štab Hrvatske spreman da odmah uputi jednog delegata u Kairo radi razgovora.

Ovi telegrami Fungusa bili su uzbudljivi zbog nedoličnog i neodgovornog oduševljenja i imali su posredno neželjene posledice.

Razvoj ovih "hrvatskih" operacija bio je toliko brz, da je London bio svestan samo najočiglednijih detalja, i nije znao čak ni to da je prva operacija Fungus bila uspešna. Oni još nisu znali da je naša misija bila na putu. Ali britanska Glavna komanda u Kairu radila je, preko SOE prema opštim uputstvima od prethodnog marta: "da ubacuje britanske oficire u druge grupe otpora".

Primanje partizanskih delegata u Kairu, koje je predložio Džons tri dana posle spuštanja, i zahtevi za opremanjem četiri divizije, pored Titovog traženja eksploziva, što je bilo izvodljivo i u skladu s porukom Kaira od 12. maja preko Fungusa partizanskom štabu "u južnom sektoru" - sve je to prevazilazilo uputstva ili ovlašćenja po kojima bi britanska vojna komanda na Srednjem istoku mogla da radi.

Ceneći odvažnu preteranost Džonsa, štab SOE u Kairu smatrao je da bi slanje eksploziva značilo presedan za dalju pomoć, za koju je bilo naređeno da se ne šalje sve dok britanska misija, koja je tek polazila u

partizansku komandu u Crnoj Gori, ne bude tamo stigla i ne bude u stanju da pošalje pouzdane podatke.

Načelnici štabnog komiteta na Srednjem istoku odbili su predlog da se pošalje eksploziv, ali Stjuart i ja zastupali smo mišljenje da bi bilo nezgodno da stignemo praznih ruku, kao neutralni posmatrači, usred žestoke borbe, o kojoj se izveštavalo u Titovoj odmerenoj, ali dramatičnoj poruci od 21. maja. Trebalo bi odobriti da ponese bar sanitetski materijal, što je najzad bilo prihvaćeno.

Sledećeg dana, 22. maja 1943, napustili smo Kairo, malo neobjašnjivo, vozom umesto avionom, putujući do krajnje stanice egipatske železnice u Mersa Matruhu i dalje kamionom do Derne. Možda su se stvari razvijale suviše dobro, i svako koga se ovo ticalo izgubio je dah i hladnokrvnost.

Optimizam majora Džonsa izgleda da je odražavao u izvesnom stepenu oduševljenje i ambicije partizanskog rukovodstva Hrvatske. Saznavši za suštinu Džonsovih zahteva, Tito je 23. maja poslao Glavnom štabu Hrvatske poruku koja je izražavala pritajenu uznemirenost zbog nezavisnosti koju je ispoljila jedna potčinjena komanda:

Pomoć od Engleza primite, ali sve sa našim znanjem i odobrenjem... Ne saopštavajte njima naše unutrašnje stvari i planove. Delegata za Kairo ćemo mi odrediti kad bude moguće. Vi nemojte slati svoga posebnoga delegata. Imajte to u vidu. Bez našeg znanja nemojte praviti nikakve aranžmane.

Saopštite Englezima da se sada ovdje vode žestoke borbe već deset dana sa Nijemcima, Talijanima i ustašama koji hoće da zaposjednu Crnu Goru, Sandžak i Hercegovinu. Do sada Nijemci bacili protiv nas osam divizija ...

Naša misija stigla je na aerodrom u Dorni 23. maja 1943. i čekala poslednju potvrđnu tehničku poruku iz Crne Gore.

Dana 24. maja Kairo je javio Fungusu da prenese Titovom štabu da bi se vojna misija spustila padobranima iste noći (24/25. maja) na određeno mesto sa 1500 kilograma sanitetskog materijala.

Čekamo Engleze i materijal 25. V noću u Njegovuđskom polju, gdje oni traže. Neka više ne odlažu, jer Nijemci s većim snagama hoće da prodru od Kolašina preko Sinjajevine i nije isključeno da će tu biti za nekoliko dana poprište borbe. U slučaju nevremena čekamo ih drugu večer.

Članovi misije Typical znali su sada šta treba da očekuju. Prethodna poruka iz Kaira koja se odnosila na sanitetske zalihe nije, međutim, bila ponovljena Dorni. To večer, u utorak 25. maja, posle kratkog razgovora na aerodromu s komandrom eskadrile Kraljevskog ratnog vazduhoplovstva i s mladom novozelandskom posadom bombardera "halifaks" koja je trebalo da nas poveže na naše putovanje, stigla je poruka iz Kaira u kojoj nam se naređuje da ne nosimo sanitetski materijal. Avion je već bio natovaren.

Stjuart i ja poslušali smo ovo naređenje. Neko je zaključio da bi slanje čak lekova, zavoja i hirurške opreme, kao najmršaviji dokaz dobre volje i kao zamena za eksploziv koji je partizanski štab tražio za neposrednu diverzantsku akciju koju im je kairska komanda sama bila predložila, predstavljalo kršenje zvaničnih obaveza prema Kraljevskoj jugoslovenskoj vladi. Ljuti zbog ovakve nehumanosti i verolomstva, Stjuart i ja, uz prećutno odobravanje osoblja KRV u Dorni, uzeli smo iz natkrivenih prostora i hangara ponešto od vojne obuće i odeće, oružja i municije, čega smo se mogli dočepati, i ponovo smo natovarili bombarder. Možda bi se ovo moglo smatrati aktom vojne nediscipline. Međutim, u našoj ljutini, s mislima punim fragmenata sa poprišta koje nas očekuje i kao preobraženi jednostavnim, jasnim porukama s mesta našeg budućeg odredišta, mi smo se pitali, u

trenutnom razočaranju i gnevu, da li, u izvesnim britanskim krugovima, postoji neki nejasan nagoveštaj da bi neuspeh ove misije mogao prištedeti mnoge komplikacije.

Tako se, sa zakašnjenjem od jedan sat, operacija Typical ukrcala u avion, koji nas je poneo u sumrak preko strmih stenovitih obala u severnom pravcu preko mora.

Uveče 28. maja Kairo je primio poruku na talasnoj dužini Typicala da je grupa "u bezbednosti, posle srećnog spuštanja u pomrčini". Posle ove stigla je sledećeg dana poruka od Fungusa: "Dikinova grupa srećno spuštena sa zalihama."

Prvog juna Kairo je telegrafisao SOE u Londonu, gde se još nije znalo za slanje misije Typical: "Grupu sačinjava kapetan Dikin, britanski radio-telegrafista i jedan Hrvat iz Kanade. Takođe kapetan Stjuart sa britanskim radio-telegrafistom i britanskim službenikom. Samostalne radio-stanice i šifre. Grupa je poslata posle našeg zvaničnog predloga upućenog partizanskoj komandi u Hrvatskoj preko Fungusa... Poslata je da uspostavi neposrednu vezu sa partizanskim štabom, čiji se glavni komandant Tito nalazi sada u Crnoj Gori."

Ova poruka verovatno je poslata, istog dana, kao odgovor na hitan telegram od SOE iz Londona: "Ministarstvo inostranih poslova je 1. juna tražilo sledeće pojedinosti: ko je vođa svih partizana? gde im je Vrhovni štab? ko je zvanično uspostavio dodir s vođom?"

Ovo elementarno obaveštenje od bitnog značaja, do sada nepoznato u Londonu, odgovaralo je na prva dva pitanja. Jedan vođa, pod imenom Tito, bio je komandant sveobuhvatnog centralnog štaba partizanskog pokreta, sada smeštenog u Crnoj Gori.

Prenošenje svih daljih podataka o prirodi i strukturi "hrvatskih i slovenačkih gerilskih jedinica" zavisilo bi od opstanka ove misije i

sposobnosti njenih radio-telegrafista da održavaju radio-vezu sa svojom bazom.

Početkom juna Ričard Kejsi (Richard Casey), državni ministar-rezident u Kairu, kao lični predstavnik britanskog kabineta ministara, poslao je dva poverljiva izveštaja premijeru, iznoseći ukratko namere SOE u Kairu u pogledu operacija u Jugoslaviji, koje su značile očito odstupanje od postojeće zvanične politike isključive podrške Mihailovića. Premijer je 8. juna tražio izveštaj "o ovom izvanrednom nizu dokumenata", što je dovelo u nepraviliku SOE u Londonu i Ministarstvo inostranih poslova. Očigledno su mu Kejsijevi izveštaji bili predati za vreme jedne posete severnoj Africi nekoliko dana ranije.

Slučajno sam Čerčilu sa kojim sam radio kao njegov književni sekretar pre rata, napisao jedno lično pismo, preko našeg ambasadora u Kairu, javljajući da odlazim u jednu misiju u Jugoslaviju. Mora da je to privatno pismo stiglo do njega za vreme njegove posete severnoj Africi. Ono nije sadržavalo nikakav nagoveštaj o visokoj politici, niti to da sam poslat Titu. Ali njegovo dejstvo bilo je neočekivano i sigurno nenamerno. Kejsi je primio telegram kojim mu se nalaže da učini što je potrebno kako bih ja bio poslat iz Kaira da izvestim premijera o najnovijoj situaciji u Jugoslaviji. Odgovoreno je da se ne nalazim u Kairu, pošto sam pre nekoliko dana pušten padobranom u pomenutu zemlju.

Ova epizoda izgleda da je podstakla izveštaje o razvoju britanske politike u Kairu, i, zahvaljujući jednoj manjoj napomeni, lično interesovanje premijera bilo je usmereno u jednom kritičnom trenutku odluke na događaje u Jugoslaviji. Njegov lični kabinet, veoma taktično, obavestio je Ministarstvo inostranih poslova da nikakav poseban politički događaj nije izazvao poruku Čerčila. Ja sam bio njegov prijatelj u mirno vreme, pomažući mu pri pisanju njegove biografije o Molborou (Marlborough), i bilo je moguće da je ovaj

telegram bio podstaknut isto toliko prijateljskom željom da me vidi koliko i nečim drugim.

Saznavši da sam već otputovao na ovu misiju, o kojoj je javljeno, Čerčil je tražio obavještenje o operaciji. Javljeno mu je da se grupa srećno spustila, ali da nikakav dodir nije uspostavljen od tada i, imajući u vidu okolnosti kratko opisane u prvoj poruci, bilo je moguće da se ništa dalje nije ni moglo čuti.

Osamnaestog juna lord Selborn, ministar za ekonomsko ratovanje, napisao je premijeru da se on boji što sam ja tamo. Sadašnja ofanziva Osovine mogla je promeniti celokupnu situaciju. Od misije za nedelju dana nije stigla nikakva vest.

Osmog juna Komitet za odbranu Srednjeg istoka izvestio je načelnika Generalštaba u Londonu o svom planu za pružanje podrške Titu na zapadu, a Mihailoviću na istoku od reke Ibar. Maksimalno pružanje otpora Osovini bilo je najvažnije. I jugoslovensku vladu i Mihailovića trebalo je privoleti da stave na prvo mesto operativne zahteve. Partizani su predstavljali sada najefikasniji pokret otpora u Jugoslaviji, i pružanje britanske pomoći njima bilo je logično i neophodno. Ako bi podrška partizanima u zapadnoj Srbiji bila uskraćena (naime, ako bi se smatralo da je cela Srbija isključivo Mihailovićeve teritorija), ne samo da bi se doveo u pitanje otpor Osovini u tom rejonu, već bi to uticalo i na stanje u Hrvatskoj i Sloveniji.

Načelnici britanskog Generalštaba opirali su se kritici izraženoj u ovoj ponovnoj oceni politike. U jednoj predstavi od 17. juna oni su tvrdili da su se, prema izvorima Ministarstva rata, četnici beznadežno kompromitovali svojom saradnjom sa Osovinom u Hercegovini i Crnoj Gori; za vreme nedavnih borbi u pomenutom rejonu dobro organizovane partizanske jedinice uspešno su se opirale snagama Osovine. Glavna komanda Srednjeg istoka istakla je da su partizani najopasnija antiosovinska snaga u zemlji. Načelnici Generalštaba uglavnom su podržali Kairo, ali su smatrali da kao Mihailovićevu

sferu uticaja treba ubuduće smatrati samo Srbiju i Makedoniju. Izvan Srbije partizani su zasluživali najjaču podršku koju je SOE bila u stanju da im pruži.

Ova preporuka predstavljala je glavni izraz vojne politike, osnažen obaveštajnim podacima iz nemačkih i italijanskih izvora, ali je bila u suprotnosti sa osnovnim političkim stavovima i SOE u Londonu i Ministarstva inostranih poslova. Prvi su bili uznemireni zbog nekontrolisane podrške suparničkom gerilskom pokretu, dok su drugi izražavali zabrinutost da će ova izjava načelnika Generalštaba izazvati političke zaplete. Britanska politika morala je težiti da se sve grupe otpora spoje u jedan jugoslovenski pokret: sve arbitrarne linije teritorijalnog razgraničenja dovele bi do konačnog raspada jugoslovenskog jedinstva, koje su Britanci, po formalnoj obavezi, bili dužni da čuvaju.

Ali svako razmatranje na nivou vlade o održavanju ili promeni intenziteta u slanju zaliha jugoslovenskim grupama otpora bilo je povezano s mučnim nedostatkom aviona za takve zadatke. Šest bombardera "halifaks", sa bazom u Dorni, još su predstavljali jedinu eskadrilu za specijalne operacije širom Balkana.

Premijer se lično zainteresovao za ovo stanje stvari na svom putu kroz Kairo krajem januara 1943, pri povratku sa konferencije u Adani s Turcima, kada je primio izveštaj o ovome od britanske Komande Srednjeg istoka. Bilo je nerealistički planirati proširenje naših akcija na Hrvatsku i Sloveniju, koje su sada prvi put bile proučavane u tehničkom pogledu, dok je nedovoljno slanje pomoći Mihailoviću zbog nedostatka aviona, davalo ovome izgovor za izbegavanje svake aktivnosti protiv Osovine i pružalo uverljivo opravdanje, kako je on naglasio u svom istupu prema Bejliju krajem februara, za saradnju sa Italijanima, da bi došao do materijala i opreme, koje mu Britanci, kao što se pokazalo, nisu kadri da obezbede.

Osamnaestog juna kratak pregled britanskih aktivnosti u Jugoslaviji otkrio je stvarno stanje.

Od sredine aprila dvadeset britanskih oficira i drugih pripadnika vojske spuštene je kod Mihailovića, nakon Hadsonove i Bejljeve misije, kao i dvadeset tri tone materijala u oblasti pod njegovom kontrolom, gde su bili prisutni britanski oficiri za vezu. Nikakve zalihe nisu mu bile poslate otkako je primio vladinu direktivu od 28. maja.

U istom vremenskom razdoblju pet britanskih oficira poslato je partizanima, u severnu Bosnu i Liku u Hrvatskoj, zajedno sa šest i po tona zaliha. Ovo su bile prve misije upućene partizanima.

S drugim grupama otpora, ma kakve one mogle biti, nije bio uspostavljen nikakav dodir niti im je data podrška.

Premijer je, na ovom pregledu, napisao generalu Izmeju (Ismay) 23. juna: "Sve ovo od najveće je važnosti... Kad sam poslednji put bio u Kairu, čuo sam da će još izvestan broj aviona biti stavljen na raspolaganje. Smatram da... ovaj zahtev treba da ima prioritet čak i nad bombardovanjem Nemačke."

Istog dana bila je održana konferencija načelnika Generalštaba u Dauning-stritu na kojoj je Čerčil podvukao veoma veliku važnost, naročito u sadašnje vreme, davanja "najveće moguće podrške jugoslovenskom antiosovinskom pokretu, koji je držao oko 33 osovinske divizije u tom prostoru". Ova stvar je toliko važna da on smatra da se "izvestan mali broj aviona kojima bi se povećala naša pomoć ako je potrebno, obezbedi i nauštrb bombardovanja Nemačke i protivpodmorničkog rata".

Ovo bi bila mala cena plaćena za odvlačenje osovinskih snaga zbog otpora u Jugoslaviji, i sve se mora učiniti da se povećaju isporuke zaliha i na 500 tona ili približno toliko mesečno do septembra.

Konferencija se složila da naredi ostvarivanje ove nove politike. Ako je i postojala sumnja u vladinim krugovima u Londonu u pogledu premijerovog shvatanja o sastavu "jugoslovenskog antiosovinskog pokreta", ona je, nekoliko dana docnije, iščezla posle odluke da se Ficroj Maklejn, bivši diplomata i član Parlamenta, a sada oficir dodeljen Specijalnoj vazduhoplovnoj službi, uputi "da radi sa Titom". Kao što je Čerčil to izrazio u jednoj poruci od 28. jula ministru inostranih poslova: "Ono što mi želimo, to je odvažan ambasador-vođa kod ovih očeličenih i progonjenih gerilaca."

Ove odluke, donete na ličnu intervenciju premijera, morale su radikalno izmeniti britanske stavove prema jugoslovenskim pitanjima, koja su se bila zamrzla u formalnu nepokretljivost rasprava u toku prošlih kritičnih meseci, ali su bila neposredno povezana s prelomnom tačkom u celom ratu na Sredozemlju i bila su pokrenuta uoči anglo-američkih iskrcavanja na Siciliji. Nepriznate u svojoj izolaciji, i jedva zapažene od strane malih britanskih grupa koje su bile spuštene u ova pusta i gola područja, Titove snage su se sada pojavile kao vodeći pokret otnora u jednom prostoru koji je dobijao neposredan strategijski značaj.

Kao što je to Čerčil, u jednom pismu generalu Aleksanderu od 7. jula, izrazio:

Pretpostavljam da ste čitali o nedavnim teškim borbama u Jugoslaviji i veoma raširenoj sabotaži i početku gerile u Grčkoj. Takođe i Albanija bi trebalo da bude plodno tle. Sve je ovo izraslo zahvaljujući minimalnoj britanskoj pomoći od nekoliko zavežljaja spuštenih padobranima. Ako bismo ovladali ulazom u Jadransko more, tako da bismo mogli uploviti samo sa nekoliko brodova u dalmatinska ili grčka pristaništa, ceo zapadni Balkan bi planuo, što bi imalo dalekosežne rezultate. Sve je ovo, međutim, kao u priči o ražnju, dok je zec u šumi.

I ponovo 22. jula:

Šaljem vam po jednom oficiru potpun prikaz koji sam imao pripremljen o izvanrednom otporu koji su ispoljili takozvani partizanski sledbenici Tita u Bosni i o krupnim hladnokrvnim manevrima Mihailovića u Srbiji... Nemci ne samo da pojačavaju svoje snage na Balkanskom poluostrvu novim divizijama, već neprestano poboljšavaju kvalitet i pokretljivost tih divizija i ojačavaju lokalne italijanske snage. Neprijatelj se ne može lišiti upotrebe tih snaga, i ako Italija kapitulira, Nemci ne bi sami mogli da snose teret. Velike mogućnosti leže na balkanskom tlu.

EPILOG

u razgovoru s Titom 8. septembra u njegovom štabu u turskoj tvrđavi u Jajcu, koji je usledio posle savezničkog saopštenja preko radija o italijanskoj predaji, on se složio da pratim generala Koču Popovića i jedinice prve proletherske divizije u trci s Nemcima za ulazak u Split, na dalmatinskoj obali. Nagrada je bila zaplena glavnih italijanskih zaliha u ovom gradu. Pre polaska na put javio sam Kairu da je, u zbrci odjeka italijanske predaje, hitno potrebno da lično prisustvujem predaji najbliže komande italijanske vojske. Potvrdio sam da su završene tehničke pripreme za prihvatanje brigadnog generala Maklejna i nove britanske misije koja treba da stigne sledećih dana. Noću 11. septembra otišao sam zaplenjenim nemačkim štabnim kolima, zajedno s kapetanom Bensonom, američkim oficijom koji je bio dodeljen našoj misiji, u štab jugoslovenske Prve proletherske divizije u Bugojnu. Volter Routon, noseći sa sobom radio-stanicu, da bi u toku ekspedicije održavao vezu s bazom naše misije i, ako bude potrebno s Kairom, putovao je za nama partizanskim vozom, koji je tada neprekidno saobraćao na lokalnoj pruzi koja vezuje Jajce i Bugojno. Ložena drvima, lokomotiva je teško dahtala preko mosta na reci i duž pruge uz padinu zapadno od grada. Kompozicija je najzad stigla, preko brežuljkastog zemljišta, do sledeće i jedine stanice.

Kao simboličan znak bezbednosti, voz je nosio i civilnu poštu, na njenim neredovnim putovanjima, na kojoj su bile izlepljene poštanske marke narodnooslobodilačkog pokreta.

Naš zadatak je bio da stignemo u Split pre dolaska glavnih nemačkih snaga, koje su se kretale ka jugu duž obale Jadranskog mora i imale isti cilj kao i naše jedinice. One su imale prednost od jednog dana, prema proračunima koje mi je Tito pokazao na karti.

Naš marš bio je uzor brzine i organizacije. Jugoslovenske jedinice, sa svojom dugom praksom u takvim pokretima, kretale su se u uređenim kolonama, danju i noću, zaustavljajući se samo povremeno da bi se nekoliko minuta odmorile. Nije bilo logora ili bivaka, i spavanje je bilo ograničeno na takve kratke zastanke.

U toku od dvadeset i četiri časa udaljili smo se sedamdeset kilometara od naše bosanske komande. Pred zoru 14. septembra general Popović i njegov štab, sa isturenim patrolama, izbili su iz bosanskih šuma na bele padine brda dalmatinske obale. Našli smo se na ivici nekog napuštenog sela. Dole je ležala ravnica presečena putem koji ie vodio prema jugu. Bio je to pravac našeg kretanja ka obalu. Nikakve italijanske straže niti garnizoni nisu se nalazili na našem putu. Bili su povučeni na kružnu liniju oko Splita. Međutim, mi smo ulazili u jedno područje gde su varošice i sela bili nominalno pod lokalnom kontrolom ustaša.

Trebalo je da se u svanuće odmorimo u napuštenim seoskim kućama. Posle nekoliko minuta pucnji pušaka i mitraljeska vatra naterali su nas da istrčimo iz svojih privremenih stanova. Nekoliko stotina metara ispod nas na putu kretala su se prema severu dva kamiona na čelu s jednim motociklistom. Kroz dvoglede smo mogli razaznati crne uniforme ustaša. Štab divizije je odmah identifikovao osobu na motociklu kao pukovnika Bobana, zloglasnog komandanta Crne legije.

Bez nekih vidnih naređenja, jedna od naših četa, u streljačkom stroju i s mitraljezima na krilima, krenula je brzo u napad na neprijateljsku kolonu, koja se, zbog neočekivanog udara, naglo zaustavila. Akcija je za nekoliko minuta bila završena i transport savladan. Boban se okrenuo, hitajući natrag putem ka jugu, praćen jakom vatrom, iz koje je izašao nepovređen i iščezao preko jedne uzvišice.

Neprijateljski kamioni vozili su zalihe hrane i municije. Vratili smo se u našu seosku komandu na obed, koji je bio praćen isprekidanim pucnjima, koji su objavljivali streljanje zarobljenih ustaša. Brzo reagovanje čelnih jedinica obezbedilo nam je inicijativu, ali jaka pucnjava iz šume severno od nas otkrila je prisustvo jedne jače ustaške jedinice. Slučajno smo uhvatili iz zasede deo njihove kolone za snabdevanje. Oni mora da su znali za naš pokret ka jugu, i, napredujući noću paralelno u suprotnim pravcima, mi smo i jedni i drugi nehotično izbegli frontalni sudar.

Sledeće časove izgubili smo u odbijanju ovog neprijateljskog napada sa severa i oslobađajući svoje snage za dalji marš. Kad je pao mrak, krenuli smo ponovo istom brzinom. U ranim časovima 16. septembra Popović i njegov štab, zajedno s našom grupom, stigli su na jednu tačku na golim brdima koja su dominirala slavnim putem što je vodio dole ka Splitu i na morsku obalu, koju smo sada mogli videti prvi put posle mnogo meseci planinskog i šumskog ratovanja. Bili smo u veselom raspoloženju. Iznenada se pojavio, dolazeći iz grada, mali automobil "fijat". koji je u ovom trenutku delovao smešno i deplasirano. Od vozača smo saznali da je italijanski garnizon u Splitu već razoružan u svojim kasarnama od strane organa ilegalaca mesnog partizanskog odbora i učenika gimnazije.

General Popović, njegov politički komesar Mijalko Todorović i ja ugurali smo se u mali automobil i krenuli da oslobodimo grad, ostavljajući glavninu jedinica da nas prati, zajedno sa Bensonom, Routonom i našom radio-stanicom. Dok smo, u vedrom jutru, prolazili kroz sela na periferiji Splita, seljaci su stalno izlazili na put,

oduševljeni našom neskladnom pojavom, nudeći nam na svakom zastanku vino i voće. U gradu je vladala radosna vrevica. Probili smo se do hotela u luci, gde je već bila smeštena privremena komanda, koju je uspostavilo mesno vojno i gradsko rukovodstvo, otkrivši sada svoje prisustvo. Hodnici i sobe ove građevine bili su puni užurbanih pristalica.

U toku jutra jedinice jugoslovenske Prve proleTERSke divizije ušle su u grad i zaposele položaje na visovima koji dominiraju gradom i u selima u neposrednoj blizini, očekujući prve sudare s nemačkim jedinicama koje su napredovale duž obale sa severa. Zaplenjena italijanska transportna sredstva, oružje i oprema već su bili prikupljeni. Maršrute za evakuaciju u brda bile su pripremljene.

Benson i Routon pridružili su mi se posle bekstva pred jednim nemačkim vazdušnim naletom na kolonu zaplenjenih italijanskih kamiona koja je stizala u Split s glavninom divizije. Napala ih je, na otvorenom drumu za vreme kratkog zastanka, jedna eskadrila aviona "fizeler štorh". Jedan kamion se prevrnuo, i nešto od naše opreme bilo je izgubljeno.

Benson i ja, zajedno sa Routonom i našom radio-stanicom, improvizovali smo malu komandu u jednoj vili u Kaštelima, predgrađu na morskoj obali splitskog zaliva. Routon je zapisao u svoj dnevnik: "Ovde je vrlo dobro vino i ima mnogo smokava i grožđa. Zgodno mesto za godišnji odmor."

Prvo što nam je palo na pamet bilo je da odemo na kupanje. Dok smo goli gacali kroz vodu, stigla je jedna eskadrila nemačkih "štuka", leteći pravo ka italijanskim kasarnama preko zaliva. Posmatrali smo ih kako se, uz zlokobno zavijanje, obrušavaju i bombarduju italijanske barake, i to nas je prodrimalo i vratilo u stvarnost.

Kad smo prvi put došli u hotel "Palas", prišao mi je elegantan čovek u uniformi. Po odlikovanjima i čizmama video sam da je to italijanski

general, a on je, uprkos mojoj prašnjavoj ratnoj odeći, došao do zaključka da sam britanski oficir. Njegovo držanje bilo je pomalo snishodljivo. "Šta vi radite sa ovim banditima?" - bila je njegova prva primedba. Dobio je odgovor da je možda dve godine zadocnio upotrebljavajući taj izraz. Odbio sam poziv da ga posetim u njegovoj vili da bismo pretresli događaje i stavio sam mu jasno do znanja da, ako ima nešto da mi kaže, mora to učiniti u prisustvu jugoslovenskih predstavnika. Njegov položaj bio je nezavidan. Kao komandant divizije "Bergamo", s delovima jedne italijanske korpusne komande sa bazom u Splitu, general Bekuci (Becuzzi) bio je odgovoran za nekih 14000 ljudi, već razoružanih i pritvorenih u vojnim barakama, i za stotinak svojih vojnika, naoružanih puškama, koji su vršili stražarsku i patrolnu službu u krugu ovih baraka.

Kada je sledećeg jutra nemačko ratno vazduhoplovstvo bombardovalo italijanske barake, ubivši više od nekoliko stotina italijanskih vojnika za nekoliko minuta i bacajući letke u kojima su se Italijani pozivali da ne pristupaju komunistima, general Bekuci me je hitno potražio. Njegov položaj i položaj njegovih snaga trebalo je regulisati, i formalnosti koje su nastale iz sadašnjeg nesređenog stanja mogle su se možda urediti. Da li bih hteo da se odvezem s njim njegovim štabnim kolima u njegovu vilu na razgovor? Ponovio sam da bih, kao britanski oficir za vezu pri jugoslovenskom Vrhovnom štabu, mogao da se sastanem s njim samo uz saglasnost jugoslovenskog komandanta divizije. Bio sam spreman da preuzmem ulogu posrednika. Ako general Bekuci nije slušao radio, skrenuo sam mu pažnju da je njegova dužnost jasna. Maršal Badoljo (Badoglio) potpisao je primirje sa anglo-američkom komandom na Sredozemlju i naredio svim italijanskim jedinicama da se pridruže saveznicima. Bio sam spreman da lično jamčim za bezbednost generala Bekucija ako izda takva naređenja svojim jedinicama, s tim da se evakuišu iz Splita i da se pridruže jugoslovenskim snagama u zaleđu. On je znao isto tako dobro kao i ja da Jugosloveni nemaju nameru da, bez artiljerije ili teške borbene tehnike, brane grad od Nemaca, u koji za nekoliko časova treba da stignu. Cilj Jugoslovena bio je da pokupe italijanske

vojne zalihe. Oni nisu bili zainteresovani za sudbinu italijanskih jedinica, mada su, radi propagandnih ciljeva, bili spremni da raspravljaju s blagonaklonošću o prelasku italijanskih jedinica na stranu saveznika. Pošto je stvar izgledala hitna, otišao sam da posetim jugoslovenskog komandanta divizije.

General Popović je saslušao sa izvesnom dozom ironije moj predlog da potpišemo neki dokument o primirju sa Italijanima, koji bi regulisao budući položaj generala Bekucija i možda okrenuo neke od njegovih jedinica protiv Nemaca. Dogovorili smo se da se održi sastanak kome bi prisustvovali kapetan Benson i ja, kao predstavnik američke i britanske komande na Sredozemlju. Nijedan od nas, naravno, nije imao nikakvih uputstava. Preko naše radio-stanice obavestili smo naše pretpostavljene u Italiji o situaciji u Splitu i o položaju italijanskog garnizona.

General Bekuci se više brinuo za svoju reputaciju nego za trenutno stanje u kome su se našle njegove jedinice. On je jasno stavio do znanja da se, bez obzira na bezbednost koja bi mu se mogla pružiti, neće povinovati naređenjima maršala Badolia i odvesti svoje snage u brda. On je želeo da reguliše svoj položaj po uobičajenim ratnim zakonima, o kojima, međutim, nije vodio računa tokom prethodne dve godine. Sada je tražio način da izmisli neku formulu kojom bi prekrpio činjenicu da je njegovo ljudstvo, ne pokazujući nikakav otpor, dopustilo da ga razoruža stanovništvo Splita. Jugosloveni su bili zainteresovani samo za pojedince za koje su smatrali da su izvršili zločine prethodnih meseci nad partizanskim zarobljenicima.

Naše rasprave svele su se na dva pitanja: na način predaje i na definiciju ratnih zločinaca. Što se tiče prvog pitanja, Jugosloveni su na to pitanje gledali sa popustljivim prezrenjem. Prihvaćeno je da su se Italijani formalno predali i da su dobrovoljno ustupili svoje oružje. Zbog drugog pitanja prvi sastanak nije uspeo. Bekuci mi je objasnio da će se prema nacrtu dokumenta koji su Jugosloveni sastavili svi pripadnici italijanskih oružanih snaga smatrati ratnim zarobljenicima,

izuzev onih koji su počinili ratne zločine. On je naglasio da se ovo poslednje može odnositi na svakog od njegovih ljudi koji je možda ukrao pile iz nekog sela, što je bio veoma čest slučaj. U izvesnim prilikama municijski vagoni italijanske artiljerije bili su puni opljačkanih zaliha hrane umesto granata. Na pitanju ratnih zločinaca dospeli smo u ćorsokak, ali je nerealnost ovih razgovora naglo prekinuo nemački vazdušni napad.

Moja ponuda da posredujem kod jugoslovenske komande pri tumačenju ove tačke nacрта bila je prihvaćena, i ja sam upitao Koču Popovića koliko Italijana namerava da strelja. Njegov brzi odgovor bio je: jedanaest. To su bili policijski službenici i obaveštajni agenti neposredno odgovorni za smrt uhvaćenih mesnih partizana. Ovo je izgledao mali procenat od 14000 ljudi. Bekuci je izjavio da on ne bi mogao potpisati dokument kojim bi se pravdala smrt bilo kog italijanskog građanina. Nije bio oduševljen odgovorom da nema nikakvog izbora i da je njegova dužnost da štiti svoje jedinice.

Na drugom sastanku, međutim, koji je održan toga dana, on je potpisao nacrt jugoslovenskih uslova i dokument smo overili kapetan Benson i ja. Njegov sadržaj imao je malo sličnosti sa zamršenom situacijom. Te noći jedan "sovjet" mladih italijanskih oficira tražio je sastanak sa jugoslovenskim štabom u našem prisustvu. U razgovoru je istaknuta tragična realnost italijanskog položaja. Ovi samozvani predstavnici divizije "Bergamo" izrazili su svoju želju da se bore protiv Nemaca, odbacujući stav svoga generala. No oni su bili spremni na to pod uslovom da ostanu kao samostalne jedinice pod italijanskom zastavom i da se bore pored Jugoslovena kao ravnopravni saveznici. Takvu ponudu Jugosloveni nisu bili spremni da prihvate. Italijanski oficiri i vojnici bili bi raspoređeni pojedinačno u brigade pod partizanskom komandom.

Govoreći na italijanskom, uzaludno sam predočavao grubu stvarnost situacije ovom komitetu oficira, čija je želja za borbom bila očevidna, a čija su antifašistička osećanja bila nesumnjiva. Ali pitanje njihove

zakletve kralju Italije i nacionalnoj zastavi odlučio je ishod. Sastanak je prekinut bez srdžbe, ali i bez neke odluke, uprkos mom naglašavanju da će Jugosloveni napustiti Split čim Nemci stignu i da Italijani nemaju drugog izbora nego da nam se pridruže u brdima, ako ne žele da, u najboljem slučaju, budu internirani od svojih bivših saveznika. Mlade oficire s kojima smo mi razgovarali, kao i mnoge njihove drugove koje su oni predstavljali, Nemci su docnije streljali izvan grada ili poslali u logore.

Odvojeno od ove predigre, jedan italijanski bataljon lakih tenkova prešao je na stranu Jugoslovena i bio desetkovan u borbama oko grada po dolasku glavnih nemačkih snaga. Oko dve hiljade ljudi vojne policije - karabinjera - odmarširalo je hrabro u Bosnu. Imao sam prilike da sretnem docnije njihovog pukovnika, koga je mučila dosada u nepoznatoj okolini i koji me je pitao da li igram bridž.

Pred sam naš silazak na obalu stigla je radio-poruka iz Kaira, koju je uhvatio Routon i u kojoj mi se naređivalo da se bez odlaganja sastanem sa mojim naslednikom. Nije bilo načina da se odmah vratim, i bio sam prinuđen da produžim s jugoslovenskom Prvom proleterskom divizijom sve dok nismo zaposeli Split. Pošto sam prisustvovao oslobođenju grada, izvestio sam Koču Popovića o naređenju da se vratim u Bosnu ne čekajući planirano povlačenje na sever. Nije bilo nikakvog problema. Partizani su zaplenili jedan italijanski avion koji je mogao da me odveze natrag. Ova mašina, međutim, bila je u stvari hidroavion i plan je, na sreću, napušten. Dogovorili smo se da krenem peške sa Volterom Routonom, ostavljajući Benija Bensona da radi kao anglo-američki oficir za vezu kod divizije i da se s njom vrati.

Prethodne večeri održan je miting na glavnom splitskom trgu, kojem su prisustvovali pobedonosni dostojanstvenici: general Popović i njegov politički komesar Mijalko Todorović; Lola Ribar, koji je stigao odvojeno, 9. septembra, kao predstavnik Vrhovnog štaba pri dalmatinskoj Četvrtoj operativnoj zoni; komandant ovog teritorijalnog

područja Vicko Krstulović, stari prijatelj i drug iz dalmatinskih jedinica u petoj neprijateljskoj ofanzivi; i mesne civilne i vojne vlasti, koje su preuzele kontrolu nad gradom. Dok smo stajali na balkonu gradske kuće u venecijanskom stilu, gledajući dole na masu građana, sastavio sam prigodan kratak govor, koji je preveo Lola Ribar. Okolnosti su bile neobične, i samo prisustvo predstavnika Velike Britanije i Sjedinjenih Američkih Država izgledalo je nedovoljno za ovu priliku. U nekoliko improvizovanih rečenica pokušao sam da istaknem sudbonosne posledice italijanske predaje, koja je ubrzala anglo-američko zauzimanje kontinentalne Italije i omogućila osvajanje luka i vazduhoplovnih baza na zapadnoj obali Jadranskog mora, preko puta od nas, odakle će uskoro stići presudna pomoć Jugoslaviji.

Tek docnije sam imao prilike da pročitam u nemačkim novinama objavljenim u Zagrebu kako je jedan mesni Jevrejin prerušen u britanskog oficira održao neki bedni govor sa balkona gradske kuće u Splitu.

Noću 19. septembra Volter Routon i ja napustili smo Split kamionom, da bismo se vratili u Jajce, s malom grupom partizana i kurira, koji su nam se kao pratnja priključili na putu na sever koji vodi natrag u centralnu Bosnu.

Na traženje Lole Ribara poneo sam sa sobom primerke Slobodne Dalmacije i nalivpero, kojim je verovatno bilo potpisano "primirje" sa generalom Bekucijem, da ga, kao dokaz našeg uspeha, poklonimo Titu.

Improvizovano putovanje bilo je prilika da se osmotri život i rad lokalnih partizanskih organizacija na teritorijama relativno mirnim između neprijateljskih ekspedicija. Putovali smo s malim zaštitnim pratnjama, koje su se od mesta do mesta smenjivale, uzimane iz lokalnih odreda. Čim smo stigli na gole, stenovite Dinarske planine,

put se pretvorio u utabane staze. Prvo mesto gde smo se zadržali bilo je selo Sajkovići.

Tu smo proveli nekoliko dana, s mesnom partizanskom stražom (seoskom zaštitom), koja je bila smeštena u školskoj zgradi. Ona se sastojala od jednog oficira i tridesetak ljudi i omladinaca, starih i ispod 14 i preko 70 godina. Preostale stanovnike ovog srpskog sela poklale su ustaše u leto 1941. godine ili su bili u partizanskim brigadama u drugim delovima zemlje. Komandira je pogodilo mitraljesko zrno u nogu. Rana je bila zahvaćena gangrenom. Samo sa jednim zavojem za prvu pomoć, koji sam nosio u džepu, ništa nisam mogao da učinim. No on je, izgleda, osetio olakšanje od neke lepljive materije koju mu je obilato stavila na ranu jedna seljanka.

Selo se nalazilo na jednom od glavnih puteva koji su se vijugajući dizali od morske obale i kojima su partizanski vojnici i seljaci, u kolonama mazgi, prenosili italijansko oružje i municiju iz Splita. Oni su ćutke prolazili pored školskog dvorišta. U toku sledeća tri dana upoznali smo se, u malom, sa okolnostima u kojima se živelo na slobodnoj teritoriji. Oko hiljadu metara istočno nalazio se ustaški garnizon od nekih osam hiljada ljudi. Mogli smo kroz dvogled posmatrati njihovo kretanje. Ova snaga mogla je likvidirati partizansku stražu u svakom trenutku i preseći puteve snabdevanja koji prolaze kroz ovaj rejon. Ali postojala je neka vrsta nesigurne, nepisane ravnoteže, koju mi je objasnio komandir. Ako bi njegova jedinica bila savladana, pojavila bi se najbliža partizanska brigada ili divizija koja bi uništila neprijateljski garnizon. Ova pretnja predstavljala je stalno obeshrabrenje za svaku takvu izolovanu i lokalnu akciju

Na brdima zapadno od nas bila je neka četnička formacija, jedna iz grupe pod komandom pravoslavnog sveštenika Đujića, Mihailovićevo predstavnika za dinarsko područje, koji je do prethodne nedelje tesno saradivao sa Italijanima, a sada s Nemcima. Ova formacija se sastojala od ljudi iz susednog sela, kilometar i po

dalje, i u vreme našeg dolaska njeni članovi su provodili kraj nedelje sa svojim porodicama. Njihovo prisustvo prinudilo nas je da ostanemo sa stražom sela Sajkovići dok se četnici ne vrate u svoje planinske baze.

Jedne večeri Volter Routon i ja slušali smo preko naše radio-stanice vesti BBC-a, i on je, sa odgovarajućom ironijom, zabeležio u svoj dnevnik: "London je danas emitovao nekoliko istina o partizanima i četnicima. Na vreme."

Ova prisilna dokolica omogućila nam je da se odmaramo u jednostavnom svetu svakodnevnog života jedne usamljene partizanske straže. Preko dana sedeli bismo u ograđenom dvorištu škole, posmatrajući naše drugove. Oni su predstavljali tipičnu grupu seljačkih ustanika, simbolišući ranije pobune protiv drugih okupatora. Stari ljudi bili su veterani takvih istorijskih akcija, a omladina je bila docnije regrutovana za sadašnji sukob. Oprema im je bila dirljiva po svojoj raznolikosti. Svaki čovek ili dečak imao je pušku ili pištolj različite izrade, s nekoliko metaka. Kao vojna snaga oni nisu postojali; kao simbol prisustva bili su svemoćni.

Hranu nam je spremala mlada devojka, koja nikad nije govorila, ni s nama niti sa nekim od njenih drugova. Najpre smo mislili da je njeno ćutanje posledica preterane stidljivosti prema strancima, a onda sam saznao njenu istoriju od komandanta. Bila je jedini preživeli stanovnik susednog srpskog sela, u kojem su ustaše dve godine ranije izvršile pokolj. Ljudi, žene i deca bacani su preko jedne litice, a ova devojka bila je poslednja žrtva. Pri padanju ona se zaustavila na telima porodice i prijatelja. Tu je ležala nekoliko nedelja i ostala u životu zahvaljujući tome što je lizala vlagu sa stene, sve dok je nisu našli partizani. Onemela je od potresa i tako je i ostala.

Ova slaba straža predstavljala je i jedan primitivan obaveštajni centar. Seljaci, naročito žene i čobani, odlazili su, tobož nekim poslom, do prijateljskih i neprijateljskih sela i baza i vraćali se noseći stalno

izveštaje o neprijateljskim pokretima. Jednoga jutra stajala je izvan dvorišta neka seljanka predući vunu na preslici. Kad je završila svoj tihi posao, pružila je komandiru parče hartije sa podacima koje je bila prikupila oko šume. Tako smo saznali da su se četničke jedinice iz susednog sela vratile u brda. U kućama koje smo mogli videti na stazama prema zapadu nije bilo nikoga. Došlo je vreme da krenemo. Komandir je prikupio svoje malobrojno ljudstvo u odrpan, ali živahan stroj i održao uzbudljiv govor da bi probudio u njima ponos što prate do sledeće etapne stanice članove jedne savezničke misije na njihovom putu u Vrhovni štab. Nalazio sam se na čelu kolone, jašući mršavog konja s Volterom Routonom iza sebe, dok je našu radio-stanicu i opremu nosila jedna jogunasta mazga. Prošli smo u tišini kroz četnička imanja koja su se našla na našem putu. Nije bilo nikakvog znaka života izuzev jednog slučajnog neprijateljskog lica koje je virilo iza odškrinutih vrata.

Kada smo krenuli severno, ušli smo u zapadnu Bosnu, istorijsku vojnu granicu Hrvatske protiv Turaka, a sada partizansko uporište. Put nas je odveo do malog seoceta severno od varoši Grahovo, koja je bila centar partizanske teritorijalne vojne komande. Prešli smo skoro pedeset kilometara pre odmora u zaseoku gde smo se oprostili od naše šarolike pratnje.

Sutradan smo načinili širok krug da bismo izbegli još jedno ustaško uporište i stigli u Drvar ujutru 24. septembra. U tome mestu je bio organizovan ustanak u zapadnoj Bosni 1941. godine. Drvar je, sa svojim strugarama, bio centar drvne industrije. Ovde su radnici obrazovali prve partizanske jedinice, a mesna komunistička partijska organizacija imala je pre pobune svoju ilegalnu komandu. Sada smo se nalazili na čvrsto držanoj slobodnoj teritoriji, u rejonu Prvog bosanskog korpusa, čijeg sam komandanta, Kostu Nada, već sreo prethodnih meseci u istočnoj Bosni.

Za vreme putovanja seljaci su nas dočekivali s velikom radoznalošću. Naše prisustvo očigledno je uticalo na stvaranje svesti o postojanju i

nekog drugog saveznika osim Rusa, o čijim su podvizima, preko šapirografisanih radio-biltena, stizale vesti i do najmanje partizanske jedinice.

Rejon kroz koji smo sada prolazili čvrsto su držale redovne jedinice Narodnooslobodilačke vojske. Proveli smo jednu noć u štabu korpusa, vatreno diskutujući s političkim komesarom o toku rata u spoljnjem svetu. Atmosfera je bila zagrejana zbog njegovog čvrstog ubeđenja da će konačna pobjeda biti izvojevana isključivo napredovanjem sovjetske armije. Uzalud smo mu objašnjavali da postoji saveznički front u Italiji i da je invazija zapadne Evrope na pomolu. Ovo je kratak pregled mnogih takvih razgovora s našim drugovima u toku dana.

U štabu Bosanskog korpusa Britanci su već imali misiju za vezu, čijeg smo radio-telegrafistu, desetara Smola (Small), sada prvi put sreli posle odlaska iz Kaira. Bio je spušten padobranom u Bosnu prethodnog aprila. Sa prirodnim oduševljenjem razmenili smo s njim iskustva.

Posle podne 26. septembra Volter Routon i ja krenuli smo seljačkim kolima, s jednim partizanskim vojnikom kao pratnjom, na poslednju etapu našeg puta. Okolno zemljište čvrsto su držale bosanske jedinice, pa nismo imali nikakve potrebe za posebnom zaštitom. Naš poslednji zastanak pre Jajca trebalo je da bude u Mrkonjić-Gradu, gde se, kako su mi dan ranije rekli seljaci, održavala konferencija partizanskih komandanata brigada i gde su očekivali da ja održim govor. Kad smo stigli na periferiju grada, jedna partizanska patrola obavestila me je da su to veće neki viši saveznički oficir i njegov štab primljeni u gradskoj većnici. Shvatio sam da ću sada, pod ovakvim okolnostima, sresti brigadnog generala Ficroja Maklejna.

Naš ulazak u Mrkonjić-Grad nije izgledao nimalo vojnički. Tromo smo se kretali kroz ulice našim kolima, sedeći na slami. Pošto smo stigli pred opštinsku zgradu, Routona i mene uveli su unutra. Za

stolovima su svečano sedeli oficiri i ugledne zvanice. U proćelju, na poćasnom

mestu, bilo je šest britanskih oficira, besprekorno odevenih i doteranih. U sredini velikog stola sedela je visoka, ųivahna i prijatna osoba u uniformi brigadnog generala. Čisteći ostatke slame sa svoje ratne odeće, propisno sam pozdravio. Rukovali smo se i pridružili grupi. Ovaj pozdrav okonćao je misiju Typical.

Dolaskom Maklejnove misije, 17. septembra 1943, odnosi između Tita i Britanaca bili su postavljeni na zvanićniji i viši nivo. Ficroj Maklejn bio je lićni predstavnik premijera, i njegov dolazak znaćio je de facto priznanje jugoslovenske Narodnooslobodilaćke vojske kao vojne snage koja igra znaćajnu ulogu u jugoistoćnoj Evropi. Posle kapitulacije Italije i masovne zaplene njihove vojne opreme i zaliha, udarna snaga partizanskih jedinica toliko se povećala da im je omogućavala stvarnu nadmoćnost širom jugoslovenske teritorije, izuzev Srbije, gde su se još drųali Mihailović i Nedićeve pomoćne jedinice.

Međutim, prvi zadatak nove britanske misije bio je da radi na ostvarenju širokog programa vojnog snabdevanja Titovih snaga, kako bi se, prvo, ove osposobile da vrše diverzantske akcije protiv glavnih komunikacija u Hrvatskoj, Bosni i Sloveniji s ciljem da se sruši celokupna struktura nemaćke vojne okupacije, i, drugo, da bi se njihove divizije raspoređene po Jugoslaviji mogle suoćiti s neprijateljem pod tehnićki ravnopravnijim uslovima. Pored organizovanja vojnog snabdevanja iz saveznićkih baza u Italiji, dolazak Maklejnove misije naveo je Tita da postepeno traži i zvanićno priznanje narodnooslobodilaćkog pokreta kao formalnog vojnog saveznika i privremene uprave zemlje.

Posle razgovora s Titom, koji su poćeli one noći kada je stigao, i posle niza rasprava koje smo zajedno vodili na ųivahnim ųetnjama po okolini Jajca, Ficroj Maklejn je 5. oktobra, zajedno sa svojim

načelnikom štaba pukovnikom Vivijenom Stritom (Vivian Street), otputovao iz grada kopnom ka obali, koju su sada, posle predaje Italije, delom držale partizanske snage, a odatle morem u Italiju. Nosio je sa sobom iscrpan izveštaj o vojnoj i političkoj situaciji sagledanoj iz Jajca, kao i spisak zahteva za vojnu pomoć. Britanska misija i jugoslovenski Vrhovni štab bili su zauzeti pripremama za prihvatanje materijala iz britanskih i američkih baza u Italiji, koji bi se preneo pomorskim i vazdušnim putem, i to u količinama koje do sada nisu tehnički bile moguće, sve dok anglo-američke armije nisu zauzele znatniji deo jadranske obale Italije i dok, na ličnu intervenciju premijera, nisu obezbeđene potrebne eskadrile transportnih aviona za takve operacije na Balkanu i u srednjoj Evropi, s bazama na italijanskim aerodromima. Početna eksperimentalna faza slanja avionskih pošiljki malih razmera iz severne Afrike sada je bila prošlost.

Za trenutak politička razmatranja koja su bila prisutna u pozadini, ostavljena su po strani. Napori su bili usredsređeni na pitanje kako da se primi oružje i oprema navedeni u spiskovima koje će Ficroj Maklejn podneti savezničkoj komandi na Sredozemlju. Ovo je zahtevalo jaku kontrolu partizana nad teritorijom između centralne Bosne i dalmatinske obale, obezbeđenje bar jedne male iskrcne luke i sredstva za transportovanje zaliha sa nekih ostrva na Jadranu koja su sada bila očišćena od italijanskih garnizona. Sa smislom za improvizaciju stvorena je mala partizanska flota od naoružanih ribarskih brodića zaplenjenih posle italijanske predaje, i elementi transportne službe u neku ruku su postojali. Računalo se da će Britanska ratna mornarica odvojiti posebne jedinice za plovidbu i kontrolu na pomorskim putevima između Barija, dalmatinskih ostrva i obale.

Planirano je takođe da se, pored povećanog broja avionskih letova s pošiljkama, obezbedi jedna improvizovana poletno-sletna staza na partizanskoj teritoriji gde bi britansko ratno vazduhoplovstvo moglo organizovati službu letenja radi stalnog donošenja materijala. Ovi

planovi bili bi takođe velika proba sposobnosti jugoslovenskih snaga da tokom više meseci drže jednu teritoriju, stratejski važnu i centralno postavljenu, sa koje bi se ove vojne zalihe mogle dodeljivati tada ojačanim divizijama i brigadama u Hrvatskoj i Sloveniji i u područjima Bosne, dovoljno zaštićenim i posednutim da izdrže neizbežne nemačke protivnapade i prodore. Takav je bio nacrt novog plana vojne pomoći.

Tri glavna aerodroma koje je izgradilo Kraljevsko jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo pre 1941. godine, u Sarajevu i Banjaluci, u Bosni, i u Mostaru, u Hercegovini,

bila su čvrsto u rukama Nemaca i NDH, a jačina i oprema partizanskih divizija nisu još bile takve da bi one mogle zauzeti i držati te gradske centre. Zato je bilo preko potrebno da se izabere i uredi jedan tajni teren za sletanje i poletanje u nekom odvojenom planinskom rejonu, skriven od neprijateljskog izviđanja i zaštićen sa zemlje.

U toku nedelja posle odlaska Ficroja Maklejna takav poduhvat bio je započet. Izabran je širok plato blizu varoši Glamoč, koji se nalazio na ivici Dinarskih planina, na putevima koji vode iz Bosne ka morskoj obali. Dogovor je bio da jedan iskusan britanski vazduhoplovni oficir, koji bi se dodelio Maklejnovoj misiji, bude spušten padobranom na ovu poljanu da bi preuzeo na sebe tehnički posao oko uređenja improvizovanog letilišta, koje će, kako se očekivalo, moći da prima do devedeset aviona mesečno. Preostali članovi Maklejnovе misije u Jajcu, kojoj sam se i ja tada priključio, odlučili su, prema jednom ranijem dogovoru sa svojim komandantom, da obrazuju podmisiju u komandi najbližeg jugoslovenskog korpusa, u Livnu, koje je sada postalo operativna vojna baza za ovu teritoriju. Jedna mala grupa smestila bi se u Glamoču da organizuje dolazak vazduhoplovne grupe sa Malte i da radi tamo kao isturena baza za radio-veze.

Grupa se 16. oktobra odvezla kamionom iz Jajca u Glamoč. U njoj su bili novi američki oficir dodeljen Maklejnovoj misiji, major Lin Feriš

(Linn Farish), Volter Routon i ja. Smestili smo se u pijačnom delu Glamoča, s pogledom na široko polje koje se pruža desetak kilometara između okolnih brda. Ono je trebalo da bude predmet našeg ispitivanja.

Varoš je za protekle dve godine bila mnogo puta osvajana borbom, a nedavno su je Italijani spalili do temelja. Nalazi se ne samo na jednom od glavnih puteva koji prolaze od severa ka jugu, nego i na putu koji prolazi duž razvođa brda severno iz Hrvatske prema reci Neretvi i Hercegovini.

Organizovali smo našu komandu u jednoj nesrušenoj kući. Mesna gradska komanda ostala je usred ruševina belih kamenih kuća sa njihovim počađavelim dimnjacima i izgorelim krovovima, koji su se sablasno ocrtavali na horizontu. Neki od seljaka su ostali. Bilo je vreme berbe. Oko nas je, u laganom i jednostavnom ritmu, tekao na izgled normalan život. Dok smo čekali obaveštenje o avionu sa Malte, usvojili smo način života naših suseda, za koje smo predstavljali stalni predmet prijateljske radoznalosti. Na inicijativu Lina Feriša, ispred naše bedne kućice postavili smo jednu kadu za kupanje izvučenu iz ruševina. Naša svakodnevna pranja bila su u centru pažnje u ovom mestu. Feriš je nastojao da vršenje ovog obreda bude u vojničkom maniru, i njegova vojnička kapa na glavi, dok je sedeo go u kadi, predstavljala je skroman prilog moralu.

Uveče, pošto bi seljaci dovezli svoja volovska kola sa senom, borci partizanskog odreda, s puškama prebačenim preko ramena, i mi, u našim sivo-žutim uniformama, igrali smo tradicionalno kolo, krećući se ritmično u šarolikim krugovima.

Avion sa Malte nikada nije doleteo. Otpočelo je zimsko vreme, i sezonski pokreti nemačkih snaga počeli su ugrožavati linije komunikacija na teritoriji koja nas okružuje. Došla je, međutim, vest da je prva pošiljka materijala stigla na obalu, pa je Lin Feriš otputovao da organizuje transport u unutrašnjost.

Vratio sam se u Jajce da čekam dalja uputstva za misiju i obaveštenja iz Kaira, gde je Ficroj Maklejn pregovarao s našom Glavnom komandom kako o obimu snabdevanja, tako i o formalnom vojnom priznanju Narodnooslobodilačke vojske kao savezničke snage.

Nedostatak vesti iz Kaira stvorio je atmosferu napetosti u Titovom štabu, koja mi u prvo vreme nije bila jasna, kao ni mojim drugovima oficirima iz nove misije. Ficroj Maklejn činio je sve da predoči britanskom ministru inostranih poslova Antoni Idnu, koji je pratio premijera i delegaciju britanske vlade kroz Kairo na njihovom putu za Teheransku konferenciju, razmere i važnost jugoslovenskog partizanskog pokreta.

Prve obećane zalihe stigle su morem, neke od njih kao rezultat jednog piratskog poduhvata Amerikanaca. Ova "epizoda, zbog koje je Ficroj Maklejn uložio oštar protest kod američkih vojnih vlasti, samo je zamutila situaciju u Jajcu, bremenitu sumnjama zbog neobjašnjivog oklevanja Britanaca i Amerikanaca da, bilo u vojnom ili političkom pogledu, javno priznaju narodnooslobodilački pokret.

Početkom oktobra 1943, upravo posle Maklejnovog odlaska, imao sam, kao komandant prethodne Britanske misije, zvaničan razgovor s pukovnikom Velebitom, koji je radio po Titovim uputstvima. Tito je želeo da nam prenese izvesna zvanična gledišta. Politički program narodnooslobodilačkog pokreta nije još bio razmatran pošto su sve snage bile usmerene na to da se dobije rat. "Ali jedan sastanak užeg rukovodstva biće u stvari održan krajem meseca." Što se tiče kralja, Tito je želeo da naglasi da nikakva zvanična odluka ili deklaracija o tome nije bila doneta i da nikakva propaganda nije bila usmerena protiv kralja, pošto je to pitanje o kome će odlučiti narod. Tri stvari, međutim, trebalo bi naglasiti: kao predstavnik pansrpske tradicije dinastije Karađorđevića, kralj nije imao nikakvu podršku među Slovencima i Hrvatima. Iskorišćavanje njegovog imena od strane Mihailovića oslabilo je uticaj monarhije uopšte, naročito u Srbiji. Uoošte uzev, narod ne oseća odanost prema njemu.

"Partizansko rukovodstvo nema nikakav plan za neposrednu socijalnu revoluciju. Prvi cilj je obnova zemlje posle rata. Smatra se da bi revolucionarni program izazvao unutrašnju borbu, koja bi neizbežno oslabila zemlju."

Ovaj razgovor vođen je nekoliko dana posle mog povratka iz Glamoča. Partizansko rukovodstvo će sada očitó vršiti pritisak da se dobije neka vrsta priznanja. Ono je već proklamovalo jednu privremenu upravu, ili "ratni parlament", kako je to nazvao jedan od njenih članova u Bihaću u novembru 1942. Ovaj potez, ma kakve bile njegove unutrašnje posledice, nije naišao ni na kakav odgovor bilo iz Moskve bilo iz Londona. Ali s porastom snage partizanskog pokreta širom zemlje svakako će biti učinjen drugi i odlučniji korak u tom pravcu.

U Titovom štabu u turskoj tvrđavi u Jajcu, preko reke, nasuprot Britanske misije, bilo je veoma živo u toku tih dana. Održavao se, kako se Vlatko Velebit izrazio, "sastanak užeg rukovodstva", ali nikakvi iscrpniji podaci o tim savetovanjima nisu nam bili saopšteni. Međutim, Tito je, 26. oktobra uputio poruku Britanskoj misiji tražeći da general Wilson u Kairu primi jednu jugoslovensku delegaciju.

Nemačke snage već su okupirale celu dalmatinsku obalu i putevi ka moru bili su presečeni. Zbog zimskog vremena Britansko ratno vazduhoplovstvo svelo je na minimum avionske letove za razne misije na partizanskoj teritoriji. U Jajce je stigao izveštaj da je Ficroj Maklejn uzaludno čekao da leti natrag u Bosnu posle razgovora sa Idnom. U njegovom odsustvu nijedan britanski oficir nije zvanično rukovodio misijom, ali smo radili složno, kao kolektiv. U toj atmosferi neizvesnosti i neaktivnosti odnosi sa jugoslovenskim Vrhovnim štabom приметно su ohladneli. Tito je već bio odredio predloženu jugoslovensku delegaciju. Nju je trebalo da vodi Lola Ribar, kao lični Titov delegat i član užeg kruga jugoslovenskog Politbiroa. U njoj su se nalazili Miloje Milojević, zamenik komandanta Prve proleterske

divizije i jedan od vodećih ratnih heroja, i pukovnik Velebit, kao oficir za vezu sa Britanskom misijom.

Očekivali smo povratak Ficroja Maklejna, koji je trebalo da donese uputstva sa visokog mesta. Primili smo izveštaj da on namerava da se vrati i da se spusti padobranom čim to vremenske prilike dozvole.

Neki članovi Britanske misije iz Jajca otišli su natrag u Livno s jugoslovenskim delegatima, a mi smo, zajedno s našom predstražom u Glamoču, na vlastitu odgovornost, uz pomoć radio-uputstava od Kraljevskog ratnog vazduhoplovstva u Bariju, nastavili da uređujemo jednu poletno-sletnu stazu. To nije bio težak posao. Obavljali smo ga prema tehničkim specifikacijama koje su nam bile prenete u nizu radio-poruka. Rad je ozbiljno počeo 31. oktobra, i njime smo rukovodili nas trojica: mladi inženjerijski oficir, dodeljen Maklejnovoj misiji, kapetan Donald Najt (Donald Knight), Robin Veterli (Robin Whetherley) i ja. Stvaranje ove vazduhoplovne baze bilo je u centru naše pažnje, prvo, radi prihvatanja Ficroja Maklejna i, drugo, radi putovanja jugoslovenske delegacije u savezničku komandu, ukoliko se za to dobije pristanak. Veliki sneg otežavao je naš rad i povećao zategnutost između nas i naših drugova Jugoslovena. Poslata je jedna grupa da ispita puteve ka morskoj obali, ali Nemci su čvrsto držali ovaj pojas teritorije, i jedina mogućnost da uspostavimo veze sa spoljnjim svetom bila je ograničena na poletno-sletnu stazu u Glamoču.

Tih dana prinudne neaktivnosti i pogoršanih vremenskih prilika pobegao je iz nemačke vazduhoplovne baze kod Banjaluke jedan bombarder "dornije" s hrvatskom posadom i prisilno se spustio blizu Livna. Na zajedničkom zadatku izgradnje naše poletno-sletne staze saradivala je s nama jedna optimistička grupa partizana, nazvana Komandom ratnog vazduhoplovstva, pod zapovedništvom jednog pukovnika. Sada smo imali jedan avion. Istovremeno sa ovim neobičnim događajem stigli su izveštaji o nemačkim koncentracijama

u Sarajevu i Mostaru i o napredovanju jedinica tridesetak kilometara jugoistočno od Livna.

Pored nemačke okupacije morske obale, ovi izveštaji nagoveštavali su novu ofanzivu, najverovatnije usmerenu ka Titovoj političkoj i vojnoj komandi u Jajcu, ka Livnu i drugim obližnjim centrima sadašnje "slobodne teritorije" na hrvatsko-bosanskoj granici.

Britanska misija u Jajcu, preko reke Vrbasa, bila je smeštena u kući bivšeg nemačkog direktora mesne hemijske fabrike. Jednog jutra posetila su nas tri pukovnika iz Vrhovnog štaba. Posetiocima sam ljubazno ponudio šljivovicu. U toku nevezanog razgovora u prijateljskom tonu, jedan od jugoslovenskih oficira izjavio je da je uhvaćen u zasedi neki nemački major. Njegova štabna kola su uništena, vozač ubijen, a on ranjen. Jugoslovenski pukovnik je dodao da je izdato naređenje da se zarobljenik strelja. Ponudio sam im još jedno piće i zamolio ih da mi pokažu isprave tog nemačkog oficira. Istresli su ih na sto. Iz isprava se videlo da on pripada komandi nemačke vojne obaveštajne službe u Beogradu. Dakle, u izvesnom smislu, jedan od naših protivničkih parnjaka. Tražio sam da se ništa ne preduzima dok se slučaj ne iznese pred jugoslovenski Vrhovni štab. Došlo je do oštre rasprave, u kojoj su naši posetioci isticali da je moje uporno neslaganje sa odlukama o pogubljenju nemačkih zarobljenika stvorilo jaz između nas od početka prve Britanske misije. Posetioci su se ljutili, i dalja diskusija između čašica rakije bila je besmislena. Poslao sam odmah poruku načelniku štaba, generalu Arsi Jovanoviću, sa kojim nikad nisam bio u bliskim ili poverljivim odnosima, i zatražio hitan sastanak. On je podržao stav svojih pukovnika i odbio moju molbu da se nemački oficir preda Britanskoj misiji, da ga ona, kad se za to ukaže mogućnost, prebaci avionom u Italiju.

Pribegao sam poslednjem sredstvu. Zatražio sam zvaničan razgovor s Titom. Rekao sam, što sam mogao taktičnije, da su naši obaveštajni organi iskusniji u ispitivanjima, da nemački oficir koji se sada nalazi u jugoslovenskim rukama može biti od izuzetnog značaja za obe strane,

i da dajem svoju časnu reč, kao britanski oficir, da će iscrpan izveštaj o saslušanju zarobljenika obavljenog u Italiji biti poslat jugoslovenskom Vrhovnom štabu. Tito je prihvatio moj predlog bez diskusije, samo je postavio jedan uslov: Nemač mora biti vraćen posle rata i stavljen pod vojni sud. Možda je ovo bio samo izraz karakterističnog Titovog smisla za humor i njegov način da mi da lekciju zbog moga stava prema celom pitanju ratnih zarobljenika koji sam bio zauzeo na vlastitu odgovornost.

Po povratku u komandu Britanske misije hitno sam javio Kairu, uz iscrpne podatke, o zarobljenom nemačkom oficiru i o rezultatu mog razgovora s Titom. Stigao je brz odgovor kojim mi se nalaže da po svaku cenu vodim računa o tome čoveku. To veče on je, na prilično osoran i mrzovoljan način, bio predat našoj komandi. Ostalo je bilo na nama. Nikakav dijalog nije se vodio između nas i zarobljenika. Pravio sam se da ne znam nemački, i nismo uopšte razgovarali. Nismo ga pitali ni za ime ni za identitet. Bio je bez šinjela i vojničke bluze. U trenutku zarobljavanja ranjen je u ruku. Te noći smo se morali vratiti u Livno, na konferenciju s jugoslovenskom delegacijom u njihovom štabu korpusa. Zajedno s pukovnikom Velebitom povezli smo i zarobljenika u zaplenjenim nemačkim

štabnim kolima. Smestili smo ga na prednje sedište, pored partizanskog vozača, a ja sam seo iza njega s napunjenim pištoljem skrivenim ispod kišne kabanice prebačene preko krila. Nismo mogli rizikovati da ga izgubimo u slučaju neke neprijateljske zasede, i takva predostrožnost bila je neophodna.

Pošto smo srećno stigli u Livno, obe grupe, i britanska i jugoslovenska, ručale su zajedno da bi se raspravilo o predlogu koji je izneo Lola Ribar: da ne bi više trebalo čekati na povratak Ficroja Maklejna ili na dolazak britanskih aviona u Glamoč, već da sami preduzmemo let zaplenjenim nemačkim "dornijeom", koji se sada, s naslikanim jugoslovenskim oznakama i nedovoljno maskiran, nalazio u jednom voćnjaku blizu grada.

Takav poduhvat bio je neuobičajen i vezan s velikim poteškoćama. Bili smo izloženi žestokoj kritici naših jugoslovenskih kolega, koje je žustro predvodio sam Ribar, kako zbog odbijanja Kraljevskog ratnog vazduhoplovstva da leti zimi, tako i zbog izvesnih znakova koji govore da Britanci nemaju nameru da prime jugoslovensku delegaciju u svojoj Glavnoj komandi Srednjeg istoka niti da prošire formalno priznanje na narodnooslobodilački pokret. Žustra rasprava oteгла se do ranih jutarnjih časova. Na odvojenom savetovanju sa prisutnim članovima Britanske misije izneo sam mišljenje da je predložena operacija, istina, nerealna po svom dečaćkom prkosu prema tehničkim komplikacijama i opasnostima s kojima je skopčana, ali je i očigledna činjenica da je prestiž cele misije pao u očima jugoslovenskih drugova. Trebalo je razmotriti ovakav pustolovan poduhvat i pokušati da se on izvede na jednoj što stručnijoj osnovi. U stvari pristanak na ovako drzak i neobičan plan usledio je kao neka vrsta zanosa posle više nedelja neaktivnosti i gubitka ugleda, za šta se niko ni u misiji ni u našoj komandi preko Jadrana nije mogao smatrati odgovornim.

Rešili smo da pokušamo izvesti ovu operaciju i poslali smo poruku Bariju da nam da ovlašćenje i tehnička uputstva. Dozvola je bila data. Dobili smo tačno vreme i kurs kojim treba da letimo da bismo izbegli opasnost da nas obore naši avioni ili naša protivavionska odbrana. Pošto se avion digne u vazduh sa Glamočkog polja, računali smo da ćemo, njegovim mitraljezima, izaći na kraj sa svakim lokalnim neprijateljskim avionom. Opasnost se smanjivala bezbednošću samog aerodroma i brzim uzletanjem, da bi se izbegao eventualni napad iz vazduha u toku nekoliko trenutaka na zemlji za vreme ukrcavanja u avion, kad se ne može braniti.

"Dornije" nosi posadu od tri čoveka, i u njegovom tankom, uskom trupu nema prostora za putnike. Dogovorili smo se s jugoslovenskim drugovima da se prvi eksperimenat ograniči na dva delegata sa svake strane. Ako let bude uspešan, avion bi se vratio po ostale.

Kasno te noći dali smo dvojici hrvatskih pilota i njihovom radio-telegrafisti kratka uputstva primljena iz Barija u pogledu kursa kojim treba da usmeravamo avion ka Brindiziju i vreme našeg leta. Da bismo sveli na minimum opasnost da budemo iznenađeni još na zemlji, na Glamočkom polju, posadi je dato uputstvo da poleti iz svog maskiranog skrovišta blizu Livna na poletno-sletnu stazu pred samo svitanje u subotu 27. novembra. Imali smo nameru da putujemo kamionom jedan sat ranije i da sačekamo da avion leteći nisko dođe do das na stazi za poletanje, gde je bila postavljena zaštitna pratnja, dok su na okolnim brdima bili raspoređeni izviđači. Pilotu je naređeno da ne gasi motore, da bismo uzleteli odmah pošto on bude dodirnuo tle.

Naša grupa prikupila se, u samu zoru, na sredini polja. Naredio sam Volteru Routonu da ostane pored svoje radio-stanice, u našoj kućici u Glamoču, i da pošalje poruku čim budemo uzleteli. Poletno-sletna staza predstavljala je ravnu putanju pokrivenu travom, koju smo raščistili prema specifikaciji, ali pošto nismo imali nikakvo sredstvo da označimo njene granice, stajao sam malo sa strane od ostalih da bih pokazao pilotu gde avion treba da dodirne zemlju. On je tako nisko doleteo da sam morao leći potrbuške da me ne bi zgazio, a onda sam potrčao da se pridružim grupi, koja se sastojala od onih koji su imali da lete za Italiju i od ostalih članova obeju misija. Išli smo brzim koracima ka "dornijeju", čiji su motori, prema našim uputstvima, radili i dalje punom snagom. U poslednjoj sekundi, gonjen nekim nagonom, pogledao sam preko ramena i spazio dva predmeta slična malim fudbalskim

loptama kako odskaču na nekoliko koraka dalje i jedan mali nemački avion koji se obrušavao pravo na nas. Kad sam se bacio na zemlju, odjeknula je eksplozija i parčad su letela na sve strane. Jedina opasnost o kojoj smo mislili nije nas mimoišla. "Hajkel" koji je vršio napad uhvatio nas je nezaštićene na otvorenom prostoru. Razbežali smo se širom po polegloj travi, gonjeni od aviona, koji je leteo u sve užim krugovima na nekoliko metara iznad naših glava i lovio svakog

pojedinačno, dok smo mi uzaludno tražili zaklon na velikom bilijarskom stolu Glamočkog polja.

"Dornije" se zapalio posle drugog niskog naleta bombardera. Municija iz njegovih mitraljeza eksplodirala je i letela na sve strane. Jedan britanski oficir nosio je kožuh od ovčje kože. U sećanju mi je ostala jasna slika kako juri blizu mene dok smo bežali od upaljenog "dornijea" tražeći neki zaklon, koji nismo mogli da pronađemo. Svi su trčali u kratkim skokovima i padali na zemlju dok je "hajnkkel" brzo i nisko preletao polje gadajući svakog posebice. Potrošivši municiju, avion je iščezao preko brda.

Našao sam se u jednom plitkom udubljenju na ivici polja sa tri Jugoslovena. Ostali smo priljubljeni uz zemlju dok je nemački avion leteo tamo-amo iznad naših glava, pokušavajući da podesi putanju mitraljeskih zrna da bi nas pogodio. Pilot je uspeo da rani jednog od Jugoslovena. Drugi, oficir za vezu štaba korpusa u Livnu, ležao je na leđima i hladnokrvno fotografisao prizor. Kad sam ustao, nije bilo nikog na vidiku, nije se čuo nikakav zvuk osim zvuka motora pogođenog aviona, koji je povećao brzinu kad je vatra stigla do komandi. Za kratak trenutak ugledao sam užasan prizor: prazan avion kretao se polako i pravo prema nama. Posle nekoliko sekundi otpao mu je rep i krhotine su se sručile u oblaku dima i plamena.

Prva mi je pomisao bila da nađem Robina Veterlija, britanskog oficira, koga sam, u svojoj svesti, video kako trči pored mene. Zvao sam ga, ali nije bilo odgovora. Nisam otkrio nikog osim onih sa kojima sam bio u slabom zaklonu. Ostatak naše grupe kao da je iščezao. Koračao sam sasvim polako i sam prema avionu, setivši se iznenada da sam svoju torbu za spise, u kojoj su se nalazila poverljiva dokumenta, ispustio u trenutku kada su eksplodirale prve dve bombe. Oko smrskanog "dornijea" ležala su mrtva tela. Svi su trenutno izginuli. Među mrtvima bio je i Robin Veterli, koji se nije nikad ni pomerio. Njegovo trčanje bilo je priviđenje u mojoj glavi. Takvi slučajevi nisu retki u ratu. Stajao sam pored njega kada je usledio napad, dok se s

druge strane od mene nalazio Velebit, koji je, kao i ja, ostao nepovređen.

Preživeli su se prikupili, jedva vukući noge. Među poginulima koji su ležali oko aviona bili su šef jugoslovenske delegacije Lola Ribar, naš inženjerijski oficir Donald Najt i većina naše jugoslovenske pratnje. Miloje Milojević je bio lako ranjen, po sedamnaesti put. Osećali smo se nemoćni i očajni. Niko nije progovorio ni reči.

Čuvši pucjavu, Volter Routon trčao je kilometar i po od Glamoča da bi saznao šta se desilo. Uz pomoć mesnog odreda koji je tamo bio smešten pokupili smo tela i odneli ih, bez reči, natrag u selo. Torba za spise koju sam držao u rukama u trenutku napada bila je sva izrešetana parčadima bombi. Oba pilota uspela su da se oslobode iz svojih sedišta kada je "dornije" bio pogođen, ali radio-telegrafista, koji se u tom trenutku našao na vrhu uskih čeličnih lestvica prikačenih uz avion, bačen je, obezglavljen, na zemlju.

Po povratku u našu bazu u Glamoču poslao sam ličnu poruku Maklejnu u Italiju: "27. novembar. Dikin za Fic. Avion napadnut od strane "hajnkela" pred samo uzletanje. Veterli, Najt, Ribar odmah poginuli od bombe. Miloje ranjen. Letelica uništena. Vraćam se u Jajce. Uskoro izveštaj sa detaljima."

To poslepodne sahranili smo mrtve na seoskom groblju uz jednostavnu vojničku ceremoniju. Grupa preživelih otputovala je kamionom u štab korpusa u Livnu, gde se nalazio Džon Heniker-Mejdžor (John Henniker-Major), privremeno odvojen od Majklejnovе misije. Njegovo veliko saosećanje zbog šoka koji smo doživeli usled ove nesreće bilo mi je od neprocenjive pomoći. Sledećeg jutra nastavili smo put u Jajce.

Smrt Lole Ribara bila je za Jugoslovane velika tragedija. Kao organizator pokreta studenata univerziteta u toku predratnih godina, on je predstavljao simbol omladine

narodnooslobodilačkog pokreta, a kao bliski lični saradnik Titov bio je predodređen za visoku dužnost u budućoj upravi nove države koja se sada stvarala. Njegovo telo nije sahranjeno sa ostalima u Glamoču, već je bilo preneto natrag u Jajce radi ukazivanja počasti. Britanci nisu bili pozvani na pogreb. Izvesni članovi jugoslovenskog Vrhovnog štaba uputili su nam ogorčen protest, optužujući Britance da su loše rukovali operacijom i da nisu obezbedili lovačku pratnju iz Italije - plan koji nikada nije bio predložen, jer smo se nalazili na krajnjoj granici radijusa letenja. Bio sam suviše bezvoljan da bih se upuštao u raspravu, ali sam zamolio neposredan razgovor s Titom da bih ga obavestio o pojedinostima tragedije.

Prilikom konačnog planiranja operacije, koju nam je Lola Ribar lično sugerisao s tako vatrenom rečitošću, ja sam, upravo kad sam tražio uputstva iz Italije, zahtevao od njega da zatraži hitno ovlašćenje od Tita da nastavimo sa našim poduhvatom. Postojala je jedna telefonska linija koja je radila između Livna i Jajca. Ribar mi je dao takvo obećanje. Oni članovi jugoslovenskog štaba koji su svaljivali svu krivicu za neuspeh poduhvata isključivo na Britance takođe su nagoveštavali da Tito nije bio unapred obavešten. Ostalo je na meni da poričem reči pokojnika, a na Titu da prihvati ili odbaci moje tumačenje događaja. On nije oklevao: potvrdio je da ga je Ribar unapred obavestio i stavio to odmah do znanja svojoj okolini. Neprijateljsko gundanje protiv nas prestalo je, a mi smo ostali sa ožiljcima neuspeha.

Smrt Lole Ribara nisu ožalili samo negovi jugoslovenski i britanski drugovi. U toku poslednje dve godine dugih marševa i žestokih sukoba Lola se retko rastajao od svoga konja. Životinja je uvek ispoljavala neobične znake neraspoloženja ako bi i za trenutak bila odvojena od svoga gospodara. Sada je konj postao razdražljiv, tako da mu se niko nije smeo približiti. Predosećanje nestanka gospodara dovodilo ga je do besnila. Nekoliko dana docnije životinja se bacila u smrt, skočivši u jedan duboki klanac.

Dok sam podnosio izveštaj Titu o glamočkoj nesreći, predao sam mu izjavu saučešća od generala Mejtlanda Vilsona povodom smrti Lole Ribara i drugih članova jugoslovenske grupe. U ovoj poruci glavni britanski komandant Sredozemlja izrazio je takođe nadu da bi moglo doći do "vrlo skorog sastanka" između Titovih predstavnika i njega. Tito me je zamolio da pošaljem odgovor, koji je on izdiktirao jednom sekretaru: "Žrtve koje su pale na zaravni Glamoča simbolišu naše bratstvo po oružju. Možda će njihova žrtva doprineti još tešnjem jedinstvu između nas u našoj daljoj borbi."

Tragedija na aerodromu bila je ljudska nesreća, ali je bila povezana i sa dalekosežnim političkim odlukama na jugoslovenskoj strani. Od kraja oktobra uža politička grupa Komunističke partije Jugoslavije donela je odluku da se u gradu Jajcu, koji je predstavljao simbol celokupnog pokreta, održi zasedanje delegata - istaknutih ličnosti združenih u zajedničkom frontu, da bi objavili spoljnom svetu, unutrašnjim suparnicima, četnicima i ustašama, kao i pasivnim delovima stanovništva, obrazovanje nove privremene vlasti. Nagoveštaj o ovoj odluci dao mi je Velebit početkom oktobra, i tokom narednih dana iz svih delova zemlje hrlile su kolone delegata ka bosanskom gradu.

Titov zahtev od 26. oktobra 1943. da jedna jugoslovenska delegacija bude primljena u Kairu bio je u neposrednoj vezi sa ovom političkom odlukom, u težnji da se izide iz ćorsokaka u koji se zašlo još od događaja iz 1941. godine. Britanci su sada prećutno priznavali ratni doprinos Narodnooslobodilačke vojske, ali su još priznavali Mihailovića ministrom rata u Kraljevskoj jugoslovenskoj vladi u Londonu, sa kojom su Velika Britanija, Sovjetski Savez i Sjedinjene Američke Države imale formalne diplomatske odnose.

Skup u Jajcu imao je za cilj uspostavljanje jedne samostalne nacionalne vlasti uprkos međunarodnoj situaciji. Misija na čelu s Lolom Ribarom obrazovana je s nadom da će biti prisutna u britanskoj Glavnoj komandi u Kairu u trenutku kada skup u Jajcu bude zvanično

i javno proklamovao nove političke strukture, kao protivtežu kralju i Kraljevskoj jugoslovenskoj vladi. Delegacija je dobila uputstva u tome smislu, s namerom da se traži britanska podrška za ovaj revolucionarni korak.

Poruka generala Vilsona sadržavala je direktan nagoveštaj da bi on mogao da primi jednu takvu delegaciju u skoroj budućnosti. Neposredna posledica razgovora Ficroja Maklejna sa Idnom bila je ta - što nama koji smo bili u Titovom štabu nije bilo poznato - da su savezničke sile na Teheranskoj konferenciji formalno priznale jugoslovenske snage za vojnog saveznika, uprkos očiglednom opiranju Rusa da se preduzme takav korak. Ovu vest trebalo je da donese Ficroj Maklejn da su vremenske prilike pre nesreće dozvolile njegov povratak vazdušnim putem. Međutim, prijem jugoslovenske delegacije bio je sada odobren od britanske strane kao rezultat Teheranske konferencije. O njenim političkim implikacijama trebalo je da se raspravlja u pregovorima koji će neizbežno uslediti kada obnovljena jugoslovenska grupa bude stigla u Kairo.

Uoči sastanka delegata celokupnog narodnooslobodilačkog pokreta, koji su se tada okupljali u Jajcu i oko njega, umesto Ribara, došao je, po Titovom nalogu, za šefa nove misije pukovnik Velebit. Grad su bombardovali nemački avioni istog dana kada je izvršen napad na glamočkom aerodromu. Njihovi izviđači iz vazduha nisu mogli da ne primete kolone koje su se kretale iz svih područja zemlje u pravcu ovoga grada. Ali ni Nemci ni članovi Britanske misije koji su tada bili prisutni nisu još bili svesni značaja ovog skupa.

Ulice su bile pune nestrpljivih delegata, od kojih sam mnoge poznavao sa ranijih susreta u Titovom štabu, partijskih rukovodilaca iz Hrvatske i Slovenije, članova ranijeg političkog saveta koji je bio predstavljen u Titovom štabu u toku prethodnih meseci kao zametak i paralelna politička vlast obrazovana u Bihaću prošlog novembra. Bilo je tu stranih i nepoznatih lica ljudi i žena iz drugih područja.

Odmah pored male seljačke kuće u kojoj je bila komanda prve Britanske misije, na levoj obali Vrbasa, koji u kaskadama protiče kroz grad, nalazio se dom predratne sportske organizacije "Soko", koji su razrušile neorijateljske bombe. Sada su zidari i tesari užurbano radili da obnove ovu zgradu pripremajući je za istorijski sastanak.

Uveče 29. novembra Britanska misija je bila obavještena da će se skupština održati te noći. Nas trojica, u društvu Vlatka Velebita, sedeli smo na balkonu, gledajući dole na skup, okrenuti prema podijumu, na kome su sedeli Tito i uža grupa rukovodilaca. Pozadi su bile nabrane dve jugoslovenske zastave sa crvenom partizanskom zvezdom u sredini, a između njih masivan gipsani odlivak amblema narodnooslobodilačkog pokreta.

U toku noći, dok smo sedeli naslonjeni na ogradu balkona, donet je niz rezolucija i održan niz govora kojima je objavljeno osnivanje privremene uprave i izvršnog veća (Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije), doneta odluka o formalnom prekidu sa Kraljevskom jugoslovenskom vladom u izgnanstvu i o zabrani povratka kralja u zemlju do završetka rata.

Predsednik zasedanja, dr Ivan Ribar, otmjena i staložena osoba, ne pokazujući nikakve vidljive znakove žalosti zbog smrti svog starijeg sina dva dana ranije, objavio je simbolično naimenovanje Tita za maršala. Niz političkih ovlašćenja koji je usledio bio je unet u zvanične rezolucije. Prisutni britanski oficiri bili su svesni da je ovim učinjen jednostran revolucionarni akt sa dalekosežnim istorijskim posledicama koji je označavao vrhunac partizanske borbe širom Jugoslavije, čiji smo mi bili samo strani svedoci. Bili smo nemi posmatrači rađanja jednog novog sistema vlasti. Dublji smisao ove noći oduševljene i trijumfalne govorničke veštine morali smo preneti našim pretpostavljenima.

Štampane primerke zvaničnih odluka donetih na ovom skupu dao mi je Moša Pijade da bi se saopštile britanskim vlastima. Sledećeg jutra

Britanska misija je poslala poruku Ficroju Maklejnu, od koje je sačuvan jedan odlomak:

"Čekamo u Jajcu Vaša uputstva. Prisustvovali smo prošle noći zasedanju antifašističkog veća. Dobijam tekstove govora. Skupština je poslala telegram Čerčilu."

Odluke u Jajcu predstavljale su ultimatum saveznicima da formalno priznaju političku vlast narodnooslobodilačkog pokreta. Mada su se detalji mogli saznati tek kada mi stignemo u Kairo s dokumentarnim dokazima, ovaj akt po prijemu naše prve poruke u britanskoj Glavnoj komandi prouzrokovao je trenutnu uzbunu. Stigao je hitan odgovor: „Ne treba da idete za Kairo dok ne usledi takvo naređenje. Partizanska delegacija takođe ne treba da putuje dok takva naređenja ne budu primljena. Sledi poruka, objašnjenje i upitnik."

Takođe smo obavešteni da će se prvom prilikom jedan britanski avion spustiti kod Glamoča.

Naša grupa je ponovo prikupljena: Velebit, Milojević, neki članovi Britanske misije i naš zbunjeni zarobljeni Nemač, koji je prebacivan tamo-amo od Glamoča do Jajca. Iz Livna smo se prebacili dalje u našu glamočku bazu, gde je Volter Routon održavao redovnu radio-vezu s našom isturenom komandom u Italiji.

Poletno-sletna staza bila je očišćena od olupina "dornijea" i na travi su ostale samo crne mrlje.

Međutim, nismo želeli da nas neprijatelj ponovo iznenadi. Preduzete su posebne mere bezbednosti: jedinice Prvog bosanskog korpusa koje su bile smeštene oko Livna držale su jake položaje pozadi brda koja okružuju letilište; iskopani su rovovi na ivici aerodroma zaposednuti protivavionskim mitraljezima sa poslugom.

Vreme se iznenada poboljšalo: bilo je hladno, ali vedro. Niz tehničkih uputstava dobijenih iz Brindizija 2. decembra pomogao nam je da izvršimo pripreme za sletanje aviona sledećeg jutra.

Pred samo podne čuli smo brujanje motora. Jedna nenaoružana "dakota" nisko je proletela, u pravilnom krugu, iznad polja i spustila se kao pri rutinskom letu. Iznad naših glava je dvadeset minuta, kao zaštitna pratnja, kružila eskadrila američkih "lajtninga", lovaca-bombardera, koji su leteli na granici svog radijusa dejstva. Njihovo prisustvo prekinulo je napetost onih koji su čekali na zemlji. Uz povike oduševljenja, slične poklicima nekog indijanskog plemena, naša grupa je potrčala prema avionu, koji se polako, po travi, kretao ka nama. Prvi se pojavio Ficroj Maklejn. Došlo je do kratke izmene pozdrava. "Lajtninzi", koji su nas štitili, već su uzimali kurs ka svojoj bazi, dok se grupa penjala u "dakotu".

Naš let do Brindizija bio je bez nezgoda. Moj odlazak i završetak rada moje misije u Jugoslaviji izgledali su kao laka protivteža njenom početku. Misija Typical stigla je usamljena i spuštena je iz aviona u nepoznat svet. Odlazio sam u društvu svog naslednika, tada šefa redovne i više misije dodeljene jednoj priznatoj savezničkoj snazi, zajedno sa Vlatkom Velebitom i Milojem Milojevićem, prokušanim drugovima po oružju u jednom sukobu čiji su nam stil i priroda nametnuli prisne odnose u našem svakodnevnom životu tokom proteklih meseci.

Zarobljeni Namac, kapetan Mejer (Meyer) - kako su govorile njegove vojne isprave - bio je nepredviđen, neočekivan putnik. Njegovo prisustvo među nama u avionu simbolizuje promenu klime partizanskog rata od našeg dolaska. Bili smo najpre progonjena divljač koju su Nemci lovili po planinskim i rečnim tesnacima Crne Gore. U toku narednih meseci naši najbrojniji neprijatelji, Italijani, položili su oružje. Nemci su se sada tromo kretali, u neodlučnim akcijama protiv naših jugoslovenskih prijatelja, izgubivši inicijativu, sve više zabrinuti zbog pretnje savezničkog iskrcavanja u neposrednoj budućnosti i zbog

britanske i američke materijalne pomoći njihovim protivnicima. Činjenica da se kapetan Mejer nalazio u našim rukama bila je rezultat ovih promena na ratnoj pozornici. Njegov odlazak iz jugoslovenskog zarobljeništva, korenita promena u njegovom položaju kao ratnog zarobljenika i saznanje da je izbegao sigurnu smrt izazvali su neposrednu i prirodnu reakciju. On je, govorljiv i grozničav, sedeo pored mene u avionu u toku našeg mirnog putovanja. Ugodno je bilo slušati od njega, izražene nervoznim rečenicama, fragmente njegovog iskustva kao vojnog obaveštajnog oficira, koji su otkrivali nedostatke mreže Abvera (nemačke vojne obaveštajne službe) sa bazom u Beogradu. Mejer je učestvovao u nekoliko misija na partizanskoj teritoriji, i kada je uhvaćen u jednoj zasedi i doveden u Jajce, bio je na zadatku da organizuje nemačku podršku četnicima u Lici i severnoj Dalmaciji pod popom Đujićem - karakterom koji nam, po čuvenju, nije bio nepoznat - čiji je izvor hrane i oružja presušio posle italijanske predaje. Mejer je boravio u Jugoslaviji, kao član nemačke zajednice i obaveštajni agent, u vremenskim razmacima od 1935. godine. U odseku Abvera u Beogradu radio je kao stručnjak, sa zaplenjenim dokumentima, naročito četničkog pokreta, čije je veze s Turskom i Srednjim istokom on otkrio, a jedna misija dovela ga je u Carigrad, prurušenog u trgovačkog putnika za frižidere. Bio sam suviše umoran da bih pokazao mnogo interesovanja za detalje njegove priče, koje će sastaviti u celini naši kontraobaveštajni organi u Italiji, ali njegovo društvo prilikom ovog leta unosilo je neku notu vesele neskladnosti.

Naš avion sleteo je u sumrak kod Brindizija, sada jedne od dve baze iz kojih je Kraljevsko ratno vazduhoplovstvo dejstvovalo u Jugoslaviji i južnoj i srednjoj Evropi. Posada mladih Novozelanzana činila je deo ove specijalne eskadrile, i oni mora da su bili članovi iste grupe koja je pilotirala "halifaksom" što nas je prošlog maja tako vešto spustio u Crnoj Gori.

Ficroy Maklejn bio je odlučio da preskoči mesne organe Kraljevskog ratnog vazduhoplovstva, čija su uputstva bila ograničena na prebacivanje sa polja kod Glamoča do baze u Italiji, i da produži naš

let bez stajanja do Egipta. Predali smo kapetana Mejera britanskom oficiru za bezbednost, koji ga je čekao, i počeli smo da razgovaramo o našem putu u Kairo. Ficroj je bio najživahniji i najuporniji u našoj opuštenoj veselosti. Naš prvi plan, donekle suprotan pravilima, bio je da stupimo u dodir s komandirrom jedne italijanske eskadrile lakih bombardera, koja je sada bila smeštena na svom aerodromu kao saveznička, i čija je nova uloga dodala još malo ironije našoj avanturi. Donedavno su ovi isti avioni predstavljali napast za nas. Da bismo stigli u Kairo, morali bismo se, radi goriva, spustiti na Malti. Tražili smo od komandira ove italijanske eskadrile da nam pozajmi jedan avion za drugu etapu našeg putovanja. On je, međutim, tvrdio da njegove posade nisu vične noćnom letenju. Mada smo pominjali podvige koje je italijansko ratno vazduhoplovstvo činilo u operacijama protiv ostrva Malte, nismo mogli da obezbedimo njegovu saradnju u našem sadašnjem poduhvatu. Naša mlada novozelandska posada, već ponesena svojim upadom u okupiranu teritoriju, drukčije je mislila. Ohrabreni Ficrojevim uveravanjem da će on primiti na sebe svaku krivicu u slučaju nekih disciplinskih mera, uzleteli smo iste večeri i spustili se nenajavljeni na Malti, gde smo opljačkali posteljinu iz jedne iznenađene britanske komande i pretvorili našu "dakotu" u leteću sobu za spavanje na poslednjem delu našeg putovanja.

Sleteli smo u Aleksandriji u zoru, kad se nad pustinjom rađalo sunce. Sećanja su bila suviše zgusnuta i pomešana da bi se mogla uobličiti u neku jasnu ili skladnu sliku. U našoj grupi bio je još jedan britanski oficir, Antoni Hanter (Anthony Hunter). On je, zajedno sa majorom Džonsom, spušten u Hrvatskoj u maju, da bi pripremio put za našu misiju kod Tita. Posle toga, kao član Maklejnove misije, bio je dodeljen Glavnom štabu Slovenije, i išao je da podnese detaljan izveštaj o prilikama u tom području, koje je sada dobijalo sve veći strategijski značaj. Hanter i ja bili smo upućeni u tajne prvobitnih dodira s partizanima. Bilo je lepo što smo se ponovo našli zajedno u trenutku našeg silaska sa pozornice. On je docnije poginuo prilikom iskrcavanja u Normandiji. Treba mu odati posebno priznanje i

zahvalnost za njegovu pionirsku misiju koja je bila od bitnog značaja za naše jugoslovenske poduhvate.

U Aleksandriji smo naglo i nesvesno ušli u jedno sređeno vojničko društvo, sa čijim se načinom života i rada nismo mogli lako sroditi. Bili smo smešteni, zajedno s našim jugoslovenskim drugovima, u neku luksuznu vilu, gde su započeli prethodni štabni razgovori i podneti izveštaji o poslednjim događajima u Jajcu. Predstavnici naše Glavne komande učinili su obazrive korake da bi se odredili akreditivi jugoslovenske delegacije, čija je zvanična misija imala jedino ovlašćenje da otpočne razgovore o vojnoj pomoći.

Sutradan smo otputovali u Kairo i razišli se, otišavši svako na svoju dužnost. Vratio sam se u svoj ured u Jugoslovenskom odseku Komande za specijalne operacije, u fizički blisku sredinu, ali još odvojen i neuklopljen u njen uobičajeni rad. U svojoj mašti i mislima bio sam još u Bosni. Postojao je jedan lični duhovni jaz, koji je trebalo premostiti, a taj proces zahtevao je vremena.

Ujutru 9. decembra primio sam u posetu, u svojoj kancelariji, jednog vrlo uglednog štabnog oficira, koji je došao s pozivom da prisustvujem iste noći jednoj večeri u britanskoj ambasadi. S negodovanjem sam odgovorio da nemam uniformu za svečanu priliku i da sam tek stigao da pozdravim svoju suprugu, koja je izbegla iz Rumunije po dolasku Nemaca u njenu zemlju 1941. godine i radila u našoj vojnoj komandi u Kairu. Oficir mi je odgovorio da je dobio specijalno naređenje koje se mora izvršiti, ali da mi, iz razloga bezbednosti, ne može objašnjavati pojedinosti. Rekao mi je da bi i moja supruga mogla poći sa mnom. Bio sam i ranije gost britanskog ambasadora, ali sam bio iznenađen velikom žurbom u ovom slučaju.

U naznačeni čas, odgovarajuće odeven, došao sam u ambasadu zajedno sa svojom suprugom. Ušavši u veliki salon za primanje, zatekao sam tamo ne samo ambasadora i njegovo osoblje već i premijera, ministra inostranih poslova, načelnike Generalštaba,

generala Mejtlanda Vilsona i više oficire Britanske komande za Sredozemlje, kao i drugu gospodu visokog ranga. Tu se nalazila britanska delegacija sa Teheranske konferencije na svom povratku u London, i odmah mi je postalo jasno da je to premijer naredio da se prikupe članovi britanskih misija u Jugoslaviji, Grčkoj i Albaniji koji su se nalazili u Kairu, da bi ih lično ispitao o situaciji u ovim područjima. Tu sam našao Džordža Dželikoua (George Jellicoe) i Džuljena Emerija, koji su takođe slučajno došli iz Grčke, odnosno Albanije. Odmah smo obrazovali jednu malu grupu neregularnih pukovnika, držeći se skromno po strani od ovog imponantnog skupa.

Kada sam prešao u trpezariju, našao sam se za trenutak pored jedne visoke i otmene osobe s bradom u uniformi feldmaršala. Bio je to Smats (Smuts). "A šta vi radite?" - upita me. Mogao sam samo da odgovorim. "Mislim da sam neka vrsta bandita." Smats mi namignu: "To sam i ja nekad bio." Zatim zauzemosmo svoja mesta za trpezarijskim stolom.

Kasnije smo se vratili u salon, gde su štabni oficiri pripremali karte Balkanskog poluostrva i obesili ih na zid. Iznenada sam, sav uzbuđen, shvatio da je ovo vojni posao. Kasno noću, ne ostavljajući nam vremena da sredimo misli, premijer je Džordžu Dželikou, Džuljenu Emeriju i meni naredio da mu redom podnesemo izveštaje o situaciji na teritorijama sa kojih smo došli. Za mene je ovo bilo premošćivanje provalije, u najneočekivanijim okolnostima i okolini, i ne sećam se šta sam rekao.

Premijer je boravio u vili ministra-rezidenta dodeljenog Britanskoj sredozemnoj komandi, Kejsija. Sledećeg jutra Ficroj Maklejn, Ralf Stivnson (Ralvh Stevenson), ministar pri jugoslovenskoj Kraljevskoj vladi, i ja bili smo pozvani u Čerčilovu spavaću sobu da bi nas dalje ispitivao o opštoj situaciji u Jugoslaviji, koja je bila od posebnog političkog značaja. Ficroj Maklejn je bio već izvestio lično Čerčila o odnosima s Titom i partizanskim pokretom, i na sadašnjem sastanku trebalo je razmotriti delikatno pitanje položaja Mihailovića i

Kraljevske jugoslovenske vlade sa gledišta naših planova da se poveća vojna pomoć Titu. Morala se doneti odluka na nivou Kabineta da li da rizikujemo, i u kojoj meri, političke zaplete koji bi usledili posle našeg priznanja Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, i da se razmotre posledice takve akcije za naše zvanične diplomatske odnose sa Kraljevskom jugoslovenskom vladom.

Čerčil je želeo dovoljno jak dokaz, iz prve ruke, o četničkoj saradnji s neprijateljem da bi mogao predložiti svojoj vladi revidiranje britanskih odnosa s jugoslovenskim kraljem i njegovom vladom u izgnanstvu. Oni su se sada bili prebacili u Kairo, u nadi da će situacija opravdati njihovo neposredno mešanje u poslove zemlje. Bilo je čak govora o slanju kralja u jednu odvažnu misiju u Srbiju.

Skoro dva sata premijer je ispitivao mene, kao oficira koji se najviše bavio dokazima izvučenim iz zaplenjenih nemačkih i četničkih dokumenata o vezama između Mihailovića i njegovih komandanata sa Italijanima i Nemcima. Bio je to nezahvalan zadatak.

Pitanja su bila naglašavana i ispitivan je svaki detalj koji sam ja mogao znati, i dok sam govorio, znao sam da pabirčim elemente koji bi mogli biti od presudnog značaja za eventualni prekid odnosa između britanske vlade i Mihailovića. Bio je to sasvim služben razgovor, bez ikakvog ličnog i privatnog dijaloga.

Isto veče Čerčil me je pozvao na večeru u ministrovj vili. Nemilosrdno ispitivanje nastavljeno je do ranih časova.

Ovom prilikom premijer mi je naredio da lično saopštım jugoslovenskom kralju Petru kratak pregled zaključaka do kojih su došli Britanci o stanju i jačini Titovog pokreta i o stepenu saradnje između Mihailovića i naših neprijatelja. Stivenson je priredio ekskluzivni ručak na kome smo bili kralj, njegov engleski ađutant i ja. Bilo je možda karakteristično za Čerčila da svojim potčinjenima poverava takve zadatke, za koje oni sami snose neposrednu

odgovornost. Bio je to neugodan vid proveravanja dokaza, ali to je predstavljalo jednostavan i zgodan način da se potvrde stanovišta koja je on jednom kao premijer zauzeo.

Kralj me je primio s obazrivom i dostojanstvenom učtivošću. Nijedan od nas nije vodio računa o ručku. Nisam bio u najboljem raspoloženju, ali sam mu saopštio bez traga nerazumevanja da su oni od nas koji su bili dodeljeni Titovoj komandi stekli ubeđenje ne samo da se Titove snage uspešno bore protiv Nemaca, već i da su pristalice Mihailovića i njegovi potčinjeni komandanti u prisnom prijateljstvu i dodiru s neprijateljem. Stavio sam mu jasno do znanja da sam suštinu svojih primedbi već preneo britanskom premijeru.

Mladi kralj je dozvolio da skratimo diskusiju, koja je više bila monolog s moje strane. Zamolio me je učtivo da ga ponovo posetim. Takva prilika nikad se više nije ukazala.

Na Teheranskoj konferenciji je, kao rezultat zvaničnog britanskog predloga, bilo odlučeno da sovjetska vlada pošalje jednu vojnu misiju u Jugoslaviju. Početkom januara 1944. dobio sam obaveštenje da je takva misija na putu avionom preko Teherana za Kairo i da je moja dužnost, kao šefa Jugoslovenskog odseka u našoj Glavnoj komandi, da je primim i učinim sve pripreme za njeno upućivanje u Jugoslaviju. Ficroj Maklejn vratio se da se pridruži Titu. Ovo neposredno sovjetsko učešće u jugoslovenskim poslovima pobuđivalo je radoznalost. Mada je iscrpno svedočanstvo objavljeno mnogo docnije, meni je, iz razgovora s jugoslovenskim rukovodiocima, bilo poznato da su oni nekoliko nedelja početkom 1942. godine uzaludno čekali dolazak baš takve jedne delegacije na istom mestu blizu Žabljaka gde smo se mi iskricali u maju 1943. Bilo je ironije u tome da sada, posle godinu i više dana, meni padne u deo odgovornost za bezbedno upućivanje takve misije.

Dok su se vršile pripreme za prikladan banket koji je trebalo prirediti našim sovjetskim gostima, otišao sam na aerodrom Kraljevskog

ratnog vazduhoplovstva u Heliopolisu da dočekam misiju. To nije bio srdačan susret. Komandant, general Kornjejev, bez jedne noge, patio je od visinske bolesti za vreme putovanja i nije bio sposoban ni za kakve kurtoazne formalnosti. Banket je bio otkazan, a sovjetska delegacija otpraćena u jednu vilu u predgrađu Kaira koja joj je stavljena na raspolaganje.

Imali smo nameru da ovu misiju pošaljemo avionom, da se spusti kod Glamoča, na isti način kako smo mi bili prebačeni prošlog meseca. Međutim, čudnom igrom sudbine, Nemci su bili ponovo zauzeli ovaj rejon skoro u isto vreme kad je sovjetska misija stigla u Kairo. Stoga smo bili prinuđeni da obavestimo naše ruske kolege da se odlazak odlaže dok Jugosloveni ponovo ne osvoje neki podesan teren za sletanje. General Kornjejev nije poverovao mom objašnjenju, odnoseći se prema meni prezrivo, pošto sam, kao pukovnik, bio nižeg čina. Aludirao je na to da se Britanci pretvaraju i da postoji neki drugi, skriven razlog za ovo odlaganje. Ponovio sam prostu činjenicu da saveznici ne raspolažu nijednim aerodromom gde bi njegova misija mogla sleteti, ali da bih ja primio na sebe punu ličnu odgovornost da bez odlaganja spustim padobranima njegovu grupu u područje Titovog štaba. General Kornjejev je izgubio nogu kod Staljingrada. Na ovome se naš razgovor završio, i prošlo je nekoliko dana pre nego što smo ponovo uspostavili dodir s našim sovjetskim gostima. Gnev se u međuvremenu stišao, i mi iz Jugoslovenskog odseka britanske Glavne komande organizovali smo iscrpnu instruktažu sovjetske misije o situaciji u Jugoslaviji kako smo je videli u svetlosti najnovijih obaveštajnih podataka primljenih ne samo od Maklejnove misije i spoljnjih britanskih oficira za vezu kod partizanskih snaga već i od Britanske misije kod Mihailovića i od naših oficira dodeljenih njegovim komandantima u Srbiji. Instruktaža, koju sam ja izvodio po svim vojnim pravifima, predstavljala je potpun opis na osnovu operativne karte, koja je visila na zidu naše Komande. Mlađi oficiri iz sovjetske misije hvatali su revnosno zabeleške dok sam govorio, i posle mog izlaganja nije bilo nikakvih pitanja. Međutim, predosećao sam da je moje tumačenje jugoslovenskih prilika učinilo na Ruse slab

utisak i da su bili ubeđeni, možda kao rezultat uputstava koja su primili, da Britanci igraju neku veoma prefinjenu igru; da mi imamo malo poverenja u vojnu vrednost Titovih partizana; da se iza naše podrške njegovom pokretu krije neka lukava i daleka politička namera; i da je jedina grupa otpora od nekog vojničkog značaja stvarno ona Mihailovićeve, koju mi sada prividno ignorišemo kao presudan činilac. Nisam imao u to vreme nikakvu potvrdu za ovo predosećanje, ali sam nedavno imao priliku da sretnem jednog člana te delegacije koji mi je rekao da uglavnom nisam bio stvorio pogrešnu opštu pretpostavku.

Sovjetska misija kod Tita bila je prebačena bez nezgoda vazdušnom jedrilicom na jedno novo polje za sletanje, i njeni doživljaji čine deo drugog jednog zapisa.

Misija Typical rasformirana je krajem septembra 1943. Njeni članovi uključeni su u misiju Ficroja Maklejna i u toku narednih meseci razišli su se na druge dužnosti.

Routon je konačno vraćen na dužnost u Kairu. "Rouz" se vratio na svoje poljoprivredno imanje u Palestini. Kembel je bio poslat u svoju jedinicu. Starčević je postao član Komunističke partije Jugoslavije, ali se na kraju rata vratio u Kanadu. Ja sam bio određen za šefa Jugoslovenskog odseka SOE u Kairu, i posle prebacivanja britanske Glavne komande u Italiju prekomandovan sam u štab Harolda Makmilana (Harold Macmillan), predstavnika Kabineta ministara za sredozemno ratište, i dodeljen kao savetnik jednoj novoobrazovanoj komandi, Balkanskom ratnom vazduhoplovstvu, pod (onda) generalpotpukovnikom avijacije Viljemom Eliotom (William Elliot), sa komandom u Bariju. Ova komanda preuzela je odgovornost za sve operacije na kopnu, moru i u vazduhu u srednjoj i jugoistočnoj Evropi.

Lična sećanja na jednu usamljenu padobransku operaciju u planinama Crne Gore potisnule su u pozadinu svakodnevna briga i opšta slika rata u ovim područjima.

Dvadeset godina docnije preduzeo sam jedno putovanje natrag u prostor i u vreme s prtljagom pomešanih i fragmentarnih sećanja. U tišini šuma i brdskih padina koje okružuju vrhove Durmitora, minule bitke, junačka dela i sudbine ljudi, među koje je jedna mala grupa neupućenih bila naglo ubačena iz drugog sveta, pojavili su se u siluetama.

One se nisu odmah razaznavale u tihoj veličanstvenosti pozornice. Nije bilo nikakvih vidljivih znakova strahota i trijumfa jednog dalekog sukoba. Drveće je izraslo, i njegovo tamno zelenilo skrivalo je brazgotine od žestokih borbi, a večiti snegovi sa planinskih grebena izbrisali su tragove našeg marširanja.

Duhovni napor da se čovek seti nekog susreta u kome je učestvovao odvlačile su na drugu stranu slike sadašnjosti. Daleka sećanja bila su blokirana prisustvom predela.

Jednog majskog jutra moja supruga i ja napustili smo gradić Žabljak, sada ponovo izgrađen i pun vreve u pazarne dane. Jedini znak rata predstavljao je spomenik poginulima iz Durmitorskog partizanskog odreda, podignut u obliku kamene seljačke kuće čiji su zidovi ispisani imenima palih boraca, i u blizini pravoslavne crkvice s tornjem nalik na glavicu crnog luka, izgrađene u nekom ranijem veku, da obeleži crnogorsku pobedu nad osvajačkom turskom kolonom.

Događaji od pre dvadeset godina zaronili su u ostatke postojeane istorije. Seljaci su nam rekli da su u dalekoj prošlosti na ovo pusto zemljište bili došli Grci i ostavili svoje grobove u blizini.

Našli šmo ove spomenike grupisane na jednom brežuljku, na golom mestu među prostranim pašnjacima koji se pružaju južno od podnožja Durmitora. Ovde smo se zadržali nekoliko časova, pokušavajući da dešifrujemo natpise.

Natpisi su pokazivali da su mrtvi koji ovde leže bili bogumilskog porekla, od srednjovekovnih hrišćanskih jeretika, koji su, odbacujući i katoličko i pravoslavno verovanje, osnovali nezavisnu kraljevinu u Bosni, poslednje balkansko uporište koje je palo Turcima u ruke. U njihovoj prestonici Jajcu bila je naša komanda pre dvadeset godina, a bogumilska kapela, sa svojim primitivnim natpisima na kamenu, ispod turske tvrđave, naše sklonište od neprijateljskog bombardovanja.

Bojovna planina, koja se diže nad horizontom, bila je i njihovo pribežište od turskih invazija iz nizina ka zapadu.

Iza groblja, koje se spušta dalje ka jugu, ležale su tajanstvene vode jezera, iz kojih se, kako mesne legende kažu, jedne noći u godini dižu đavoli s krilima i igraju u kolu: manihejske sluge antihrista po bogumilskoj eshatologiji.

Na zapadu u pozadini leže raštrkane kuće jednog naselja. Kao kod svih crnogorskih zaselaka, one nisu zbijene u grupe, već svaka stoji odvojeno, sa strmo nagnutim krovovima, koji dosežu do zemlje.

Iza zgrada jedan gaj okružuje izvor koji, prema narodnom predanju, označava mesto gde je jednog turskog agu ubila, u njegovom čadoru, neka crnogorska devojka dovedena da deli s njim postelju za vreme jedne noći bivanja.

Dok smo ležali među grobovima, na toplom letnjem vazduhu, kolone natovarenih volovskih kola zastajale su na ovom mestu radi kratkog odmora, po vekovnoj navici na putu koji vezuje raštrkana naselja. Seljaci su bili jedva svesni našeg stranog i deplasiranog prisustva, upućujući nam kratke svojevrsne pozdrave. Ponekad bi, s tihom učtivošću, upitali odakle smo, a mi smo im prepuštali da sami pogađaju. Jedan veteran sa solunskog fronta obavestio je svoje drugove, sa autoritetom čoveka koji zna, da možemo biti samo Francuzi. Engleska je bila za njih nepoznata zemlja, nešto zagnjurenjeno u Atlantik iza njihovog horizonta.

Naš identitet, međutim, uskoro je bio otkriven na neočekivan način. Na našem lepom mestu pojavila se jedna porodična grupa: otac je koračao na čelu, mali dečak je bio na konju, a žena je išla pozadi. Bili su na putu za školu u Žabljaku. Grupa se zaustavila pored nas. Čovek me je jedan minut ćutke posmatrao, a onda mi se obratio na srpskom: "Vi ste čovek koji je došao iz šume." U daljem razgovoru otkrio nam je da je kao mladić od osamnaest godina bio član partizanske patrole poslate da nas pronađe prilikom našeg spuštanja padobranima. Sećanje je došlo za tren oka.

Posle uzbudljivog razgovora pozvani smo u njegovu kuću sledeće noći. Naš drug bio je pripadnik mesnog roda Žugića. Sedamdesetak duša iz naselja sjatilo se oko nas. Kao predratni član Komunističke partije, Tomo Žugić je, zajedno s porodicom, bio žigosan od strane italijanskih okupatorskih vlasti 1941. godine. U njegovoj kući se pre toga tajno sastao partijski komitet za Crnu Goru kome je Tito prisustvovao. Kuću na imanju i okolne zgrade spalila je neprijateljska patrola, a posle rata mesne vlasti su je ponovo izgradile i stavile na nju ploču kao znak da je tu održana partijska sednica.

Porodična gozba u našu čast, koja je trajala do zore, bila je slika u malom jednog posebnog sveta: ženska čeljad u crnom i stojeći, ljudi za grubim drvenim stolovima, pečena ovca, koja je dospela iz nekih skrivenih kuhinja, čaše napunjene vinom i rakijom, žalobne gusle, gorštačka harfa s jednom jedinom žicom, na kojoj guslar gudi i peva u uglu epove prošlosti i improvizovane pesme iz partizanskog rata. Soba sa niskom tavanicom bila je ukrašena trima vezenim portretima: ruskog cara Aleksandra, crnogorskog kralja Nikole i maršala Tita - splet neprekinutih tradicija po prostoj logici istorije, koja je bila predstavljena sudbinom jedne planinske porodice.

Kada su Italijani spalili ovu kuću, ustaničko skrovište generacija, Tomo i članovi njegove porodice pobjegli su. Ostao je samo glava porodice, stogodišnji i slepi starac, i jedna snaha, koju su vezali i odveli u Žabljak.

Seljaci su izvukli starca iz zapaljenih ruševina i odveli ga na levu obalu Tare na istoku. Ovde se pruža istorijska granica stare Crne Gore naspram turskih pašaluka Sandžaka i Albanije, gde su vekovima ljudi iz planine bili na straži čuvajući granicu od turskih upada. Tomov otac držao je mnoge straže iznad okomite provalije. Kad je stigao na ovo mesto, umro je.

Naš sastanak s Tomom bio je prvi takav susret u području bojovne planine dvadeset godina posle spuštanja britanske grupe na tom mestu. Zbir ovih sećanja podstakao je autora da napiše ovo svedočanstvo.